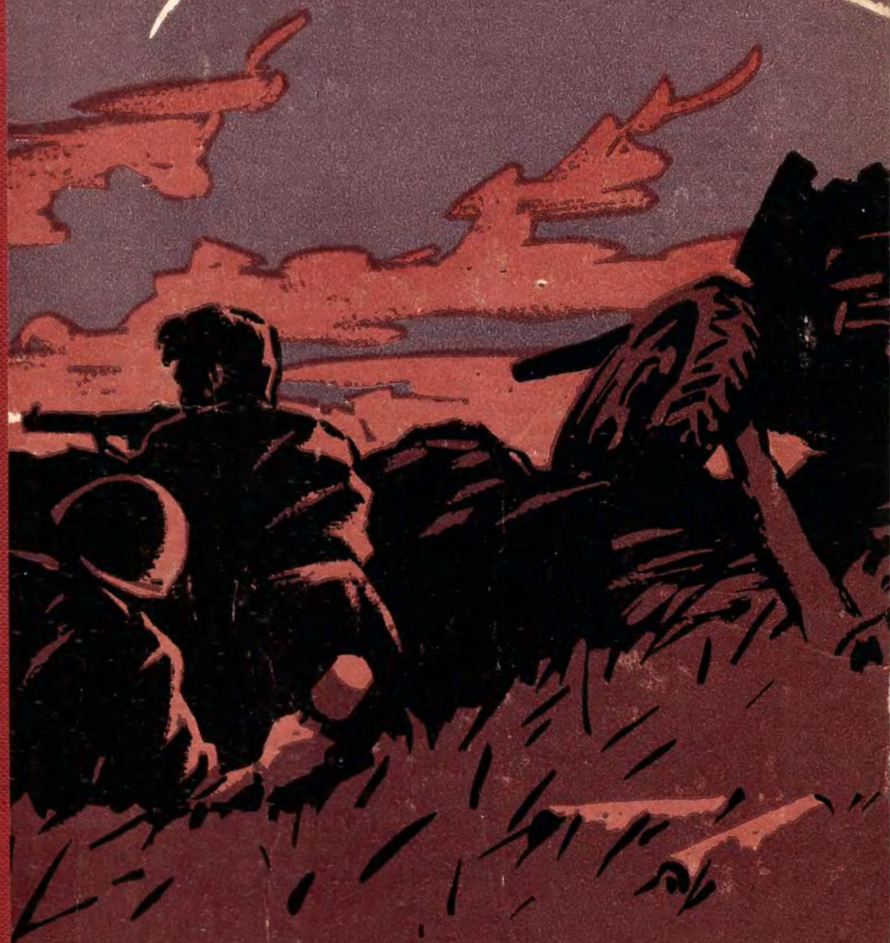

ВАСИЛЬ БИКОВ

*Третья
ракета*

ВАСИЛЬ БИКОВ

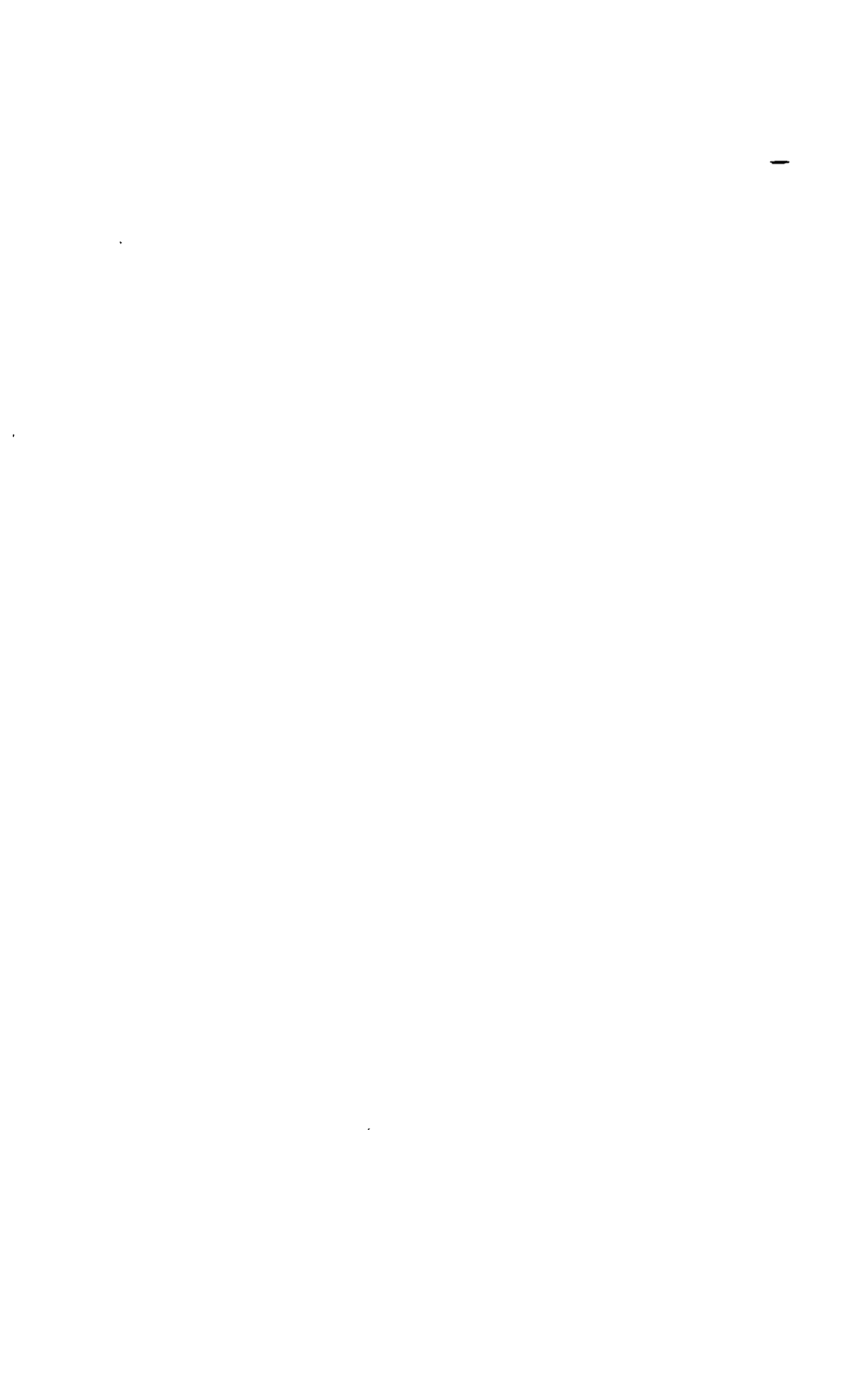
*Третя
ракета*

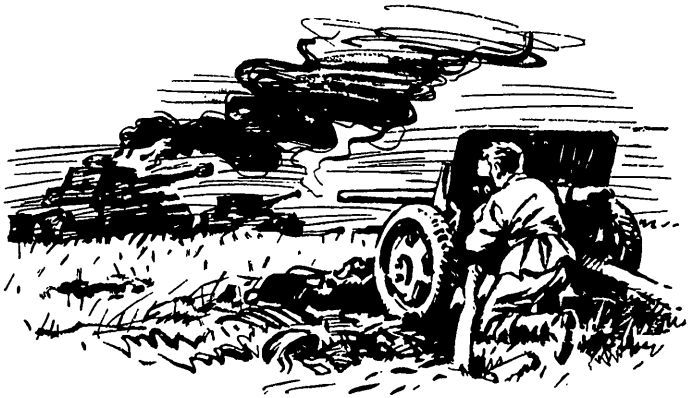
ПОВІСТІ

Переклад з білоруської

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1964

1

лежу в окопі на розстеленій шинелі й довго дивлюся вгору, в синю безодню літнього неба. Зверху тихо — ні пострілу, ні вибуху, навколо всі сплять. Трохи далі, коло снарядної ніші, хтось надсадно сопе, здається, ось-ось почне хропти. День випав вітряний, спека поволі спадає: сонце сховалося за бруствер і хилиться вже на захід. На краечку окопу тріпається об висохлу грудку чорнозему якась билінка, а над усім цим високо в небі літають лелеки. Два величезні птахи, розпроставши крила, здіймаються у височінь і кружляють там, ніби купаються в безмежному сонячному роздоллі. Вітром їх, певно, потроху односить убік, так що не видно з-за грудкуватого окопного бруствера, але вони, повільно і поважно змахнувши крилами, знову здіймаються на ту ж височінь і кружляють, кружляють там довго.

Лелеки часто з'являються тут сонячного надвечір'я, літають, кружляючи, певно, назираючи яке-небудь болото, зарослий старик, лужечок, щоб поживитися чимсь, напитися, а то й просто, за лелечим звичаєм, постояти в роздумі на одній нозі. Але тепер вони нікуди не можуть спуститися, бо скрізь — біля стариків і прирічкових боліт, на всіх луках і дорогах — люди. Не встигають лелеки нагледіти щось поживне, як на землі починають гуркотіти постріли — десь там, у синьому про-

сторі, злісно дзижчать невидимі джмелі-кулі, лелеки по-лохливо кидаються на всі боки й одлітають кудись на захід, у напрямі Карпат.

Без лелек сине безодне небо стає пустельним і нецікавим, у ньому немає на чому спинити погляд. Я при-мружуюсь і дрімливо притихаю...

Раптом на бруствері над моєю головою щось лопає, ніби хтось ляскає лозиною по висохлій курній землі,— і я прочумуюсь від своєї сонливої задуми. В окопі, як і раніше, тихо, всі сплять, тільки на східцях туляться під бруствером Льошка Задорожний, наш заряджаючий. На ньому дуже заношена спідня сорочка із стьожками-зав'язками на грудях; голі до ліктів, геть покриті татуїрковкою руки мнуть засмальцьовану гімнастюрку, від якої звисає крайок нового, не зовсім підшитого комірчика. Хитруваті Льощині очі на кругловидому бровастому обличчі недотямкуватого кліпають, як то буває в людини, що зробила якусь дурницю.

— Собака! — невідомо кому погрожує Льошка.— Гляди ж мені! Я тебе подражню...

Він кладе на східці свою гімнастюрку із начищеним до блиску гвардійським значком і хапає лопату, що стоїть збоку. Я ще не встигаю збагнути, що сталося, як Льошка, пустотливо всміхаючись усім своїм повним поголеним гарним обличчям, тихенько висовує з-за бруствера точений держак лопати.

«Чвік!» — і на бруствері вщент розлітається велика суха грудка.

Льошка здригається, але зухвало посміхається і, помітивши, що я спостерігаю за його заняттям, уже сміливіше висовує з окопу лопату. Десь з ворожого боку чути постріл, і одночасно нова куля одщеплює від держака товсту скіпку.

— Не псуй лопати! — кажу я Льощці.— Знайшов забавку.

— Та що там лопата! Ох і подражню я його, собаку!..

І він знову висовує лопату, але одразу ж ховає її, і в ту мить виразно чути «чвік», «чвік» — з бруствера порскає земля.

— О, о, законно! Позлися, позлися,— задоволено каже Льошка, прилаштувуючи лопату. Він хоче іще щось сказати, але тільки-но розтуляє рота, як застояна тиша

над окопом вибухає тріскучим гуркотом розривної крупнокаліберної черги. Пісок, груддя і цурупалки кукурудзиння розлітаються з бруствера на всі боки, обсіпають обличчя, голови, спини сонних людей в окопі. Але черга коротенька; прогуркотівши, вона стихає, і вітер по волі здухує з бруствера пилюку.

— Що це? Що таке? Свинота! — кричить з кінця окопу наш командир Жовтих. Він, як і всі, прокидається, і, мабуть, якесь командирське почуття підказує йому, що хтось провинився. Пригнувшись, без ремня, у розстебнутій гімнастюрці, на якій погойдуються з півдюжини медалей, він через людські тіла перелазить окопом до Льошки.

— Тобі що?.. Тісно в окопі? — суворо питає старший сержант Льошку. Той сидить на дні окопу, обсіпаний землею, і, показуючи свої гарні широкі зуби, нахабнувато посміхається.

— Якийсь Ганс ледве голки з пальців не вибив, зараза!..

— Голку в нього вибив! Ти що — маленький? Сосунок? Розтлумачити тобі, що й до чого? Футболіст!

З хвилину Жовтих сердито позирає зверху вниз на Льошку, але навколо тихо, і старший сержант, заспокоюючись, починає обтрушувати з вусів і з голови пісок. Потім він переводить свій ще не вдоволений погляд на нас, його підлеглих. Оченята в нього маленькі, невиразного вилинялого кольору, вони ховаються під кошлатими суворими бровами, і його немолоде вже, сине, побите порохом обличчя не обіцяє добра.

— Чого розлігся? — буркотливим, глухуватим голосом гаркає він на мене. — Що тут тобі, курорт, таку твою!.. Ану марш спостерігати!

Я підводжуся з шинелі, в душі лаючи Льошку за його недоречні жарти з німцями, а командир тим часом оглядає інших.

— А ти, Одноухий! Нічого прикидатися: бачу, не спиш! Підйом! — командує він снарядному Кривенкові, який нерухомо лежить на дні окопу, насунувши пілотку на чорняве, перекошене шрамом обличчя. Але Кривенков навіть не ворухнувся, і Жовтих, нахилившись, шарпає його за рукав.

— Досить дурня строїти! Кому кажу? Ану вставай!

Солдат неохоче розплющує тьмяні сердиті очі й недоволено зиркає на командира.

— Не нукай! Не запріг!

— А що ж — кланятися?

Кривенок ліниво підводиться, зручніше вмощується під стіною окопу і, втупивши погляд у землю, бурчить: — Порядки! Не встигнеш задрімати — підйом!

Жовтих переводить погляд у куток на інших, але тих уже будити не треба. Мовчазний і сухорлявий, мов жердина, Лук'янов задумливо сидить на шинелі, лупає очима і вдає, ніби й зовсім не спав. Як завжди, коли командир лається, у синюватих очах цього моложавого, але передчасно зів'ялого солдата з'являється тиха покірність, куточки його тоненьких губів стискуються — він боляче переживає сварку. Іншим же від цього хоч би що — ми всі вже позвикали до командирської суворості, крику, вимогливості. Побіч ворухнуться наводчик якут Попов. Він, певно, відчуває, чим закінчиться цей командирів гнів, і, не чекаючи загаду, витягає з ніші ящик з недочищеними вчора снарядами. Попов тримається з господарською впевненістю, не так, як боязкий Лук'янов і сонливо-недоволений Кривенок. Наводчик якийсь надутий, широке вилицювате обличчя зосереджене, і повіки вузьких очей припухлі, — але це не від сну і не від характеру — це від природи.

— Ну, а ви чого дивитесь? — гаркає Жовтих на солдат. — Думаєте, калача дам? Не ждїть! Задорожний, Лук'янов, Кривенок — до роботи! Годі спати, дармоїди!..

2

Ми — сорокап'ятники. Ще нас називають ПТО (протианкова оборона), частіше «пушкарі» або образливо — «Прощай, Вітчизно». Останнє часом злить нас, ми ладні тоді сваритися з кривдником і показуємо йому на нашого командира, старшого сержанта Жовтих, який з сорок першого воює при цих гарматках і нічого — живий. Але, певно, образа тому й доймає, що є в ній якась частка правди, якої ми не хочемо визнавати. Війна багато в чому змінилася за три роки, обновилася зброя і тактика, іншими стали вже німецькі танки, з'явилися

«тигри», «пантери», «фердінанди», а сорокап'ятка в нас та ж сама, що і в сорок першому, з якої тоді стріляли по танкетках і легких коробочках-танках. Звичайно, часом нам буває нелегко.

Не поспішаючи, хлопці починають працювати.

Кривенок, тяжко зітхнувши, підступає до відкритого ящика. Його обличчя скривлене: через усю شوку, од рота до вуха, яскраво червоніє недавній шрам — слід мінного осколка. На місці геть зрізаного вуха в Кривенка тільки невеликий отвір. Попов і Лук'янов уже труть клоччям снаряди. В Попова це виходить вправно й спритно, його натреновані руки так і мелькають уздовж блискучих латунних гільз. Лук'янов же робить це мляво і повільно, однією рукою перевертає слизький снаряд і невпевнено тре його ганчіркою, затиснутою між двома пальцями. Кривенок примощується поруч, а Задорожний, натягнувши на круті плечі тіснувату гімнастюрку, заглядає через голови хлопців у ящик.

— Пусте! І втрюх упораються, чого всім товктися,— каже він, сідає аж у куток окопу і починає своє улюблене заняття: зсовує нижче й розминає коло самих кісточок кирзові халяви нових чобіт. Ці за особливим фасоном припасовані чоботи, так само, як і його підрізана гімнастюрка, широчезне сукняне галіфе кольору хакі й хвацько зсунута на саме вуха пілотка, помітно виділяють серед інших ставну постать Льошки. Із рухливого обличчя хлопця не сходить безтурботно-визивна посмішка.

Жовтих, замість того щоб прикрикнути на Льошку, тільки бурчить щось, неприховано милуючись його нахабнувато-хвацьким виглядом.

— Ледащо... Ну гляди мені, футболіст!

Я примощуюсь на східці, де сидів Льошка, і обережно висовую з-за бруствера гострий кінчик перископа-«розвідника». У його маленьким вічку-окулярі відбивається давно знайома місцевість — незасіяне з весни, поросле лободою й пириєм поле. Воно порізане сірими й рудими кривульками окопів і ходів сполучення, за ними, на нейтралці, ховається в траві пересохлий струмочок, а біля нього стоїть-іржавіє ще з весни закурений, з порозчиняними люками танк. Далі горбляться нерівні, звивисті хребтини пагорків, на яких сидять німці. Що діється там, у їхніх траншеях і в тилу, нам не видно, зате вони

зверху оглядають усі наші позиції, траншеї передової лінії, ходи сполучення, всі протоптані вночі стежки. Єдине сяке-таке прикриття для нашого тилу — це вузька смужка соняшників, яка тягнеться від румунського села майже до нашої вогневої. Села, щоправда, майже немає. Після квітневих боїв од його глиняних хат zostалися тільки купи глини, вивернуті обгорілі стовпи, зарослі травою подвір'я, по яких никають бездомні коти. І скрізь ями-вирви.

Ми стоїмо на трав'янистому полі між порозкиданими то тут, то там купами сухого торішнього кукурудзиння. Одна така купа, трошки більша за інші, приховує й нашу гарматку, біля якої з одного боку прокопаний цей куценький, кроків на п'ять, окоп-ровик.

Старший сержант, напевне, вже не злиться. Скрутивши цигарку, завбільшки як крупнокаліберна кулеметна гільза, він сидить на дні окопу, курить, і клуби сизого духмяного диму сповнюють окоп. Це нам тут дають такий тютюн з трофейних румунських запасів. Жовтих іноді ввечері приносить кілограмову в'язку великого пожовклого листа, і ми тиждень куримо його всією обслугою. Та щоб накуритися такому курцеві, як наш командир,— зрозуміло, треба крутити цигарку завбільшки мало не як гаубичний ствол.

— Слухай, Лук'янов,— говорить крізь дим Жовтих,— ти не перукарем був до війни?

— Ні,— серйозно відповідає Лук'янов і зводить на командира очі.— Я на архітектора вчився, тільки... війна...

— А-а... А я гадав, перукар. Дуже вже делікатно ти ганчірку тримаєш,— каже Жовтих і раптом наказує: — Ану дужче три! Не розірвється, не бійся!

Лук'янов очевидьки бентежиться, зосереджується, починає терти скоріше, але змашений снаряд вислизає з рук і падає в пісок.

— Ну от, горе ти моє! — махає рукою Жовтих.— Іди сюди, іншу роботу дам.

Солдат похмуро витирає від піску снаряд, потім об поділок гімнастюрки — руки, а Жовтих виймає з своєї кирзової сумки потерту, пом'яту картку ПТО.

— Ти ось це... намалюй як треба. А то приходять — чіпляються, чому нема. Хоч би не було кому, а то повна обслуга грамотіїв: архітектор, футболіст і вчитель,—

не забуває він натякнути і на моє колишнє навчання в педагогічному технікумі. Та я змовчую.

Лук'янов помітно веселішає, нова робота йому, звичайно, більше до душі. Підобгавши під себе ноги, він обпирається спиною об окопну стіну й починає креслити схему наших орієнтирів і вогню. Жовтих сидить напроти й пильно, з прихованою цікавістю стежить за кожним рухом його олівця.

— От у цьому ти, бачу, майстер. І куц саме такий, роздвоєний, двійчастий... І танк, далєбі,— як «тигр». Добре.

Я теж зазираю в невеличкий аркуш паперу, одірваного від бланку «бойового листка»,— нічого особливого, звичайне креслення. Для Жовтих, звичайно, не під силу такі малюнки, бо хоч він і командує обслугою, проте освіту має, здається, нижчу, ніж у будь-кого з нас,— два чи три класи. Правда, ніхто достеменно того не знає, але в усякому разі ми ніколи не бачили, щоб Жовтих щось писав або читав уголос. Всю документацію, яка потрібна обслузі (іменний список, картка ПТО, звіт про снаряди), він доручає Лук'янову, Попову або мені, кажучи при тому, що в нього немає часу, а сам завжди сидить поруч і курить. Лук'янов, звичайно, найграмотніший тут і, мабуть, найрозумніший — то не біда, що він так невміло-обережно порався коло снарядів. У нас він визнаний авторитет в галузі різних наук, і навіть Задорожний, який взагалі не визнає нікого розумнішим за себе, часом звертається до нього, коли треба уточнити, в яких фільмах знімався Чарлі Чаплін, скільки років Великому театрові в Москві, кому перед війною програв московський «Спартак» або хто така Марія Стюарт. Лук'янов без інтересу вислухає запитання, неохоче, ніби маленькому, коротко відповідь, але видно, що він знає ще й не таке, набагато значніше. Правда, на війні йому не щастило. Він був у полоні, багато пережив тяжкого, і тепер якийсь надломлений, покривджений, але, здається, непоганий, хоч у нас він недавно і ми його знаємо мало.

Набагато краще ми знаємо Льошку Задорожного, він хитрун і лежень — ось і зараз снарядів так і не чистить, а все чепуриться, бгає в гармоньку халяви своїх чобіт. Але Задорожний вельми дужий хлопець, а це в нашій артилерійській справі — неабияка ознака.

Щоправда, він має звичку часом зловживати своєю силою, помучити кого-небудь, жартуючи, і тоді перепадає тому ж слабакові Лук'янову і коли-не-коли Кривенку. Єдиний, до кого він ставиться з деякою повагою (після командира, звичайно), це якут Попов. Але Попов особлива в нас людина, і про нього треба сказати окремо.

Особливий він уже хоч би тому, що наводчик. Всі наші невдачі траплялися з різних причин, але всі наші успіхи — підбиті в недавніх боях два танки, спалений автомобіль, розстріляні два кулемети — справа спритних рук і пильних очей Попова. Очі в нього справді дуже видющі, такі маленькі, може, навіть занадто вузьенькі й скошені, як у монгола, але інших таких очей в нашій батареї немає. Такі ж особливі і його руки — спритні й довгопали, наче в музиканта. Цими руками він завжди щось майструє — то футляр для прицілу, то вирізьблює узор на дюралевім портсигарі, то з снарядної гільзи випилує офіцерську пряжку з зіркою. І все в нього виходить таке доладне, красиве, що навіть не відрізниш від фабричного. Він дуже ретельний, турботливий і старанний, особливо коли йому доводиться тимчасово залишатися за командира гармати. Тоді вже він замуштрує і нас, і себе, і ми в таких випадках трошки нарікаємо на нього. Я заздрю його вмілості, його витримці і потай мрію стати колись таким наводчиком, як він. Жовтих завжди береже його від праці, од холоду, від втоми. Коли треба зробити щось важке, кудись збігати чи постояти зайву годину на варті, — командир ніколи не призначає Попова, а найчастіше мене чи Лук'янова або Льошку, якщо той як-небудь не викрутиться.

Отак ми й живемо тут — невеличка артилерійська обслуга, шість чоловік, — гнемося довгими днями у вузькім окопі і з нетерпінням чекаємо смеркання, коли починається інша пора доби із своїми, дещо іншими, ніж денні, турботами.

3

Передусім: голод — не тітка.

Надвечір усі ми так зголодніємо, що не допомагає ні куриво, ні великі важкі головки соняшників з м'яким, ще зеленим насінням, яких ми призапасаємо з но-

чі. Хочеться їсти. В цей час ріденька з кукурудзяної крупи каша — яку, наївшись, всі ми дружно гудимо, — тепер здається нам надзвичайно смачними ласощами. Таким же смачним здається нам і хліб — черствий, колючий, наполовину з кукурудзяного борошна. Од сніданку в нас залишився невеликий шматок його — лишок чиеїсь пайки — він лежить на верхньому рядному ящику, і кожен з нас мимоволі поглядає в той бік. Перший не витримує Лук'янов. Залишивши на хвилину своє креслярство, він якось сором'язливо дістає його брудними пальцями і, не дивлячись ні на кого, запитує:

— Хліба ніхто не хоче?

Зиркнувши на нього, ми всі мовчимо.

— То я з'їм, — каже Лук'янов.

І він гризе цей шматок, аж ледве скивиці не вивихнуться під тонкою шкірою хворобливо худих щік, а ми ковтаємо слинку й одводимо погляди вбік.

Лук'янов тільки недавно виліз з-під шинелі, бо щодня зранку й надвечір його трусить малярія. Увечері він трохи очунює, жвавішає, і ми пробачаємо солдатів його нестриманість, бо знаємо, що він дуже наголодувався в полоні і до цього часу не може наїстися. Шматок хліба він зжовує весь до крихітки й поглядає на небо, на якому сумовито догоряють золотисті відсвіти сонця. На стіні окопу й на бруствері вже немає жодного променя, на дні його вже залягла тінь, тягне прохолодою — незабаром смеркне.

Всі ми з нетерпінням чекаємо цього часу. Чекає його Жовтих — увечері він ходить до начальства в піхоту, де в нього багато знайомих, його всі тут знають, бо старший сержант — ветеран полку. Чекає вечора Попов, який одразу ж, як тільки вилізе з окопу, починає поратись коло гармати — витирає запилений за день казенник, приціл, витрушує чохли й поновлює маскування. Льошка ввечері, наче молодий ведмідь, качається на землі біля вогневої або никає навколо — він любить дрібні пригоди, а найбільше дбає про те, щоб десь випити й закусити. Лук'янов, як тільки приносять вечерю, наїдається і де-небудь вмощується, поринаючи в свої потаємні думи. Я теж чекаю вечора, бо тоді якось затишніше, можна посидіти на бруствері, вслухатися в ніч, повну таємних і притихлих, далеких і близьких

звуків. Серед безлічі цих звуків я намагаюся вловити кроки тихі, легкі кроки на стежині, що веде з тилу. Я чекаю їх нестерпно довгу добу, чекаю всупереч своїй волі, сам не радий тому.

Повільно, дуже повільно темніє. В небі поступово згасають золотисті відсвіти, зі сходу насувається синювато-сиза каламуть. В окопі залягають сутінки, особливо якомсь раптово біля снарядної ніші й під палаткою, якою вкритий дальший куток нашого сховища. Жовтих підперізується широким румунським ременем з багатьма дірочками, недбало обсмикує гімнастюрку і підходить до мене.

— Ану дай — гляну!

Я віддаю йому перископ, і командир, схиливши голову, водить сюди й туди тоненькою трубкою.

— Ось бовваніє, дивись ти, думає, не побачимо, — говорить він, щось помітивши з боку противника. — Сплять, дармоїди, снайпери ці. От коли торохнути б! Шкода — не з руки: далеко, — каже він, оддає мені перископ і, роздувши вуса, з натугою, глухувато командує: — Ану підготуйтеся йти по вечерю! Підуть сьогодні... — він на мить притихає, оглядаючи нас. — Підє Лук'янов і...

Якусь хвилину він міркує, кого призначити другим, але тут вихоплюється Задорожний.

— І я.

— Чого це ти такий проворний сьогодні? — дивується командир.

Льошка хвацько випинає свої широкі груди, великими пальцями спритно розправляє під пряжкою зборки; комір його грайливо розстебнутий на два гудзики і біліє свіжою смужечкою марлі.

— Треба, — всміхається Льошка й підморгує одним оком.

— А-а, — здогадується Жовтих. — Зрозуміло. Ну що ж: діло молоде. Не те, що нам, старим...

«Чорти б його забрали, цього хвацького Льошку, — думаю я. — Завжди він устигає перший скористатися моментом, а я прогавлюю». Це ж сьогодні на нашій кухні чергує Люся, санінструктор, молодший сержант медичної служби — та сама наша Синявочка, котру чекаю я і котру тепер першим побачить Льошка. Одразу стає нецікавим увесь цей вечір, не радує й близька ве-

черя, мені хочеться тільки мовчати й переживати на самоті.

— А що ж — законно! — повторює Льошка своє улюблене слівце і спирається плечем на стіну окопу. Ще треба трошки почекаати, бо світлуватю.

Нарешті сутінки щільніше огортають землю, зблизька ще видно купи кукурудзиння і де-не-де чорні плями вирв, але ворожі пагорки вже сховалися в серпанково-сутінковому тумані, і на небі загоряються самотні зірочки.

Ми вилазимо з окопу на простір. Напрочуд гарно тут — привільно й широко, багато повітря. І я думаю, як мало треба людині, щоб вона відчула немудру насолоду життя, коротеньке, на кілька хвилин, щастя. Потім це щастя зникає: людина занадто швидко звикає до добра й перестає відчувати його.

Піхота теж заворушилася — десь попереду почувалася лайка, хтось тихо гукає якогось Солода, брязкотять у сутінках казанки. Задорожний і Лук'янов прямують навскоси до смужки соняшників.

Скоро буде вечеря. Я лягаю на закиданий кукурудзинням бруствер і дивлюся вгору. У високому і ще світлуватому небі де-не-де горять маленькі поодинокі зірочки — їх якось дуже мало, зовсім не те, що взимку. Я ледве знаходжу вгорі ківш Великої Ведмедиці, за давнім шкільним звичаєм проводжу від нього рівну лінію і знаходжу Полярну у хвості Малої Ведмедиці. Там, далеко на півночі, коло відрогів Карпат, що ясно-го сонячного дня синюватою смугою виступають на обрії, — там десь лежить мій край, моя поневолена, сплюндрована Білорусь. Незабаром уже сповниться довгий і тяжкий рік, як я залишив її, — залишив ледве живий, забинтований, з перебитим стегном. Літак переніс мене до життя і порятунку, я знову взяв до рук зброю, але десь там zostалися мої земляки, мої старенькі батьки, сестри, zostалися в лісах партизани рідного мені загону «Месник». Я не повернувся до них — фортуна війни закинула мене аж на самісінький лівий фланг великого фронту — в Румунію, проте моя душа там — у далекій лісовій сторонці. У великому горі, мов та лелека, кружляє вона над її ланами, перелісками, великими й малими шляхами, над позеленілими від моху стріхами наших бідолашних сіл. Не сходять з думки, стоять перед

очима наші хлопці — скромні, терплячі у всіх злигоднях партизани «Месника» — живі і ті, кого вже немає на світі. І я завжди ношу в собі стримане, мовчазне почуття гідності того, що я — білорус. Я не ображаюся, коли, вимовивши не так якесь російське слово, чую від Задорожного образливе «трапка», — хай я не вимовлю так добре, як він, але є в мене своя гідність, і він, хоч би й як хотів, не може образити мене.

Поруч на дрібних стеблах маскування вмощується Кривенок. Він не лягає, як я, а мовчки сідає й дивиться в ніч. Мені знизу добре видно його насторожену, вайлувату в рухах постать. Голова в Кривенка велика, лобата, пілотка на ній якось перекручена впоперек. Хлопець він дрібної кості, але з норовом, мовчун і, як каже Льошка, зовсім без почуття гумору, тому вони принципові противники. Мене він теж не дуже приваблює своїм характером, але ми тут наймолодші з ним, і це якось мимовільно і без слів з'єднує нас. А ще ми з ним до певної міри дорослі сироти. Наші серця глухі до хвилюючого слова «пошта», ми не кидаємося, як усі, до солдата, який приносить із штабу листи, ніхто нам ніколи не прислав жодного трикутника. Мої батьки не пишуть, бо в окупації, у Кривенка ж їх давно немає.

Але взагалі він непоганий товариш, хоч і впертий, і через цю впертість уже не раз був покараний. Якось трапилося так, що він, повертаючись із санбату, де йому лікували розсічене осколком обличчя, зустрів на дорозі розвідників з двома німцями. Це були «язики», за якими кілька ночей підряд повзали хлопці в тил ворога і тепер, задоволені трудним успіхом, провадили їх до штабу. Але де там Кривенкові було розбиратися в тому, коли ще боліла щока і жадоба помсти розпирала йому груди. І він не стримався. Не встигли конвоїри здивуватися, як їхні «язики» лежали вбиті на дорозі. Розлютовані хлопці замість німців привели в штаб Кривенка з великим синцем під оком.

В штабі його безжалісно вилаяли розвідники, штабні командири, політпрацівники й нарешті для остаточної розмови привели до командира дивізії. Той теж нещадно вилаяв солдата, який зіпсував таку важливу справу. Кривенок не сказав жодного слова на своє виправдання, увесь час мовчав, і полковнику, напевно,

здалося, що він кається. Тому, накричавшись, командир запитав:

— Ну, ти зрозумів? Зробиш для себе висновки?

Кривенюк, насупивши покалічене обличчя, мовчав.

— Ти зрозумів, що наробив? Відповідай, коли тебе питають!

— Трапляться — однаково повбиваю, — затято пообіцяв боець.

Ця відповідь і вирішила його долю. Незабаром Кривенюк був уже в штрафній роті, де йому, проте, пощастило: він провоював три довгі місяці й навіть не був поранений. Потім на численних дорогах війни він розшукав свою частину й одного разу, коли його ніхто не ждав, з'явився в батарею. Як спогад про своє невдале минуле він приволік з собою трофейний кулемет — якусь незграбну чорну торохтілку. Жовтих, поміркувавши, зарахував його в кулеметники, звичайно, за сумісництвом з обов'язками гарматного номера.

— Слухай, Кривенюк, — спитав я хлопця, — звідки ти родом?

— А нізвідки.

— Як це?

— А так. Народився під Смоленськом. Потім, як мати померла, де тільки не поневірявся. Усі дитбудинки обійшов.

— Погано все ж таки... без рідного кутка.

— На дідька мені куток. Тобі багато користі з нього?

— Багато, — кажу я, подумавши. — Ти не знаєш цього.

— А мені наплювати. Гадів бити всюди однаково, — бурчить Кривенюк. Голос у нього роздратований, уривчастий, без будь-якої ознаки тихої людської лагідності.

— Чого це ти нервовий такий? — запитую я, намагаючись ні тоном, ні словами не розгнівити товариша. Але Кривенюк лається.

— Ти б не був нервовий. Розписали б тобі так пикку — не бійсь, рознервувався б.

— Ну, обличчя — не руки і не ноги. Люди з усякими обличчями живуть.

— Живуть! — хлопець совається на землі й дивиться вбік, спираючись на лікоть — Знаю, як живуть. Кожному, з ким розмавляє, хочеться одвернутись.

— Це ти даремно. Дівчат же в нас нема. Чого соромитися?

— Якби ж не було...

«Якби ж не було!» Ага! Звичайно, це він має на увазі Люсю. Це правда, вона завжди міняється, стає суворішою й хмурнішає, коли зустрічається поглядом з Кривенком, хоч і ставиться до нього, як і до інших. Та й Кривенок, здається, намагається бути далі від неї, ніколи не заговорить, не привітається... І тут раптом у мене сяйнула думка, від якої аж серце похололо. Невже? Але ж, певно, так. А Кривенок, ніби на підтвердження моєї думки, каже:

— Надвечір задрімав — Люся приснилася. І наче це до поранення. Обличчя в мене — як у людей. Аж прокидатися не хотілося...

Ну от! Так воно й є. І йому вона не дає спокою в житті, і він, мабуть, так само, як і я, мучиться через неї. Так ось чому він став нервовий, грубий з усіма, особливо коли приходить вона.

Затамувавши подих, я чекаю, що він ще скаже, але Кривенок мовчить. І я теж мовчу, бо що я можу сказати йому? Сказати, що й мені вона снилася двічі, що й я ось лежу і думаю, чи прийде — так хочеться бачити її, чути її голос, чим-небудь догодити їй. Незвичайна, незрозуміла й ніколи не знана ще ніжність до цієї дівчини переповнює мою душу.

Ех, Люся, Люся! Коли я прийшов у полк, вона ще була в цій батареї санітарним інструктором. Немало я бачив дівчат-санінструкторів і в інших частинах, — вони якось гоноровито ставилися до нашого брата, більше хилилися до офіцерів, і це нас одштовхувало від них. Люся ж була напрочуд товариська, проста і разом з тим гарна дівчина. Невеличка, жвава, з вигляду зовсім ще дівча років шістнадцяти, вона не тягнулася до офіцерського товариства й трималася так, ніби й не знала, яка вона славна. У нас вона користувалася прихильністю всіх — і бійців і командирів, і молодих і старих. Ми всі майже навперебій поспішали зробити їй щось приємне, якось полегшити їй нелегке фронтове життя. Правда, вона не з тих, хто охоче сприймає залицяння й співчуття, — вона сама завдавала нам чимало турбот своїми клопатами про наше здоров'я, побут, гігієну. Мабуть, тому, а може, з якоїсь іншої причини, началь-

ство й вирішило забрати її в полкову санчастину. Її перевели від нас, але на її місце нікого не прислали. І ця дівчина не забуває свою батарею, майже щоночі навідується на нашу вогневу, і, здається, більшість із нас потай закохана в неї. А вона ніби нічого того не бачить, така ж весела, клопітлива, однаково до всіх ставиться, як і раніше, дбає про наше окопне життя. І все ж таки мені часом здається, що це не зовсім так, що хтось із нас потай причарував її серце, інакше не присохла б вона так до нашої батареї.

Ось така вона, ця дівчина, наша Синявочка, як звуть її в полку.

Ми мовчимо й терпляче ждемо, прислухаючись до кожного звуку з тилу. Їх навколо багато: окопні люди вночі повилазили з землі,— тільки тих, яких ми чекаємо, не чути.

— Так, ну що ж,— відповідає Кривенок на якісь свої думки.— Пізно вже.

І здається мені, що це він про неї, що й він чекає, і в мене вже болить-ниє душа, бо думається: Люся не прийде.

4

Але вона все ж таки приходить.

Приходить, коли ми вже її не чекаємо і мовчки, сумно сидимо на бруствері. Поруч, на вогневій, чомусь клацає затвором Попов; Жовтих стоїть на площадці між станинами й по-старечому глухо покашлює.

Ми чекаємо тільки наших хлопців з вечерею і ще здалеку чуємо в сутінках їхню ходу. Наповнені казанки не брязкотять, хлопці м'яко ступають своїми кирзачами з гумовими підшвами, але до нас долинає їхня говірка, і ми прислухаємося. Щось невизначне бурмоче один голос,— мабуть, Лук'янов, потім обзивається інший, це, мабуть, Задорожний, і раптом чути тоненький щирий дівочий сміх. Кривенок мимоволі здригається, зосереджено вдивляється в темряву і не зворухнеться.

— Вечеря йде,— як завжди, глухувато, але з помітною бадьорістю в голосі каже Жовтих.— Ану давай тягни палатку! Ну, чого сидиш? Не чуєш? — бурчить

він на Кривенка й виймає з кишені великий з дерев'яною колодочкою ніжик. Цим ножем старший сержант, мов батько у великій сім'ї, завжди ріже в нас хліб, відкриває консерви і розколює цукор.

Поки Кривенок витрушує заплямовану й запилену за день палатку, вони підходять утрюх. Задорожний весело теревенить щось із Люсею, і вона тоненько, стримано сміється.

— Полундра! — жартівливо гукає він у темряві, підійшовши до вогневої.— Ложки до бою, гвардійці!

— Добрий вечір вам,— чуємо такий незвичний тут, якийсь особливо милозвучний і любий голос дівчини. Ми всі різноголоса вітаємося.

— Добрий вечір!

— Вечір добрий!

— Законно! Вечір на «п'ять»! — розв'язно каже Задорожний. Він ставить на землю казанки з круп'яним супом і чаєм, Лук'янов виймає затиснуту під пахвою хлібину й кладе її на розстелену Кривенком палатку. Але ми вже забули про те, що зголодніли,— ми не знаємо, як нам зустрічати, як триматися перед цією довгожданою гостею. Добре, що вона не чекає нашого запрошення,— вона тут з нами, як дома,— одразу підступає до Жовтих, стає на коліна й розстібає свою товстелезну медичну сумку.

— Ось мазь,— подає вона командирові.— В нас не було, так я попросила, щоб привезли з медсанбату. Мазати тричі на день. А ось новенький бинт для перев'язки.

— Ну дякую. Але скільки я вже їх перемазав...

Жовтих радий, що вона турбується, задоволено сопе й запихає мазь у кишеню. В нього на нозі екзема, яка завдає чимало клопоту командирові в жаркі дні і яку Люся настійно лікує ось уже котрий тиждень.

— То були такі собі. А це нова,— запевняє його Люся.— Тільки не забудьте мазати тричі на день... Ще забула: медкомісія в четвер. Так що, може, відпустку одержите.

— Ого! — не витримує Льошка.— Оце то так! На Кубань! До Одарки Омелянівни. Здорово!

— Ану, ти!.. Рано ще іржати! Побачимо,— мовить Жовтих і береться за хліб.

До Люсі несміливо, немов до начальства, підходить Попов.

— Товариш Луся. Багато, багато просив хочу,— каже він і змовкає.

— Ну що, Попов, кажи.

— Жона багато, багато листа не слав. Чому не слав — не знай Попов. Треба штаб документ пиши. Папір печатка став.

— Послати запит? — догадується Люся.

— Так, так: запит...

— Гаразд. Я попрошу завтра в штабі. Дай мені свою адресу.

Попов чуває потилицю й зітхає.

— Якутія. Район Оймякон...

— Це він боїться, що дружина до шамана перебігла... Поки він тут кукурудзу їсть,— жартує Льюшка.

Люся докірливо каже йому:

— Ну що ви, Задорожний? Все жартуєте. Чи не можна серйозніше?

— Жона нема ходити шаман. Шаман нема Якутія,— серйозно відповідає Попов, роблячи наголос у слові «Якутія» на «і».

— Не слухай ти його, Попов. Я зроблю завтра,— просто обіцяє Люся, збираючи свою сумку.

— Ну сідай ближче та повечеряй з нами,— запрошує командир Люсю.

Але вона схоплюється з землі.

— Ні, ні. Ви їжте. Я вже...— Люся пристібає на боці сумку, і мені раптом стає дуже сумно, що ось вона піде і зостануться я з своїми думками і довго чекатиму нового далекого вечора. Вона поспішає і на ходу запитує: — А як у вас з акрихіном, Лук'янов, ви все хворієте? Акрихін випили?

— На два прийоми ще, може, буде,— стиха, з якимось затаєним смутком відповідає Лук'янов.

— Це мало. Нате вам ще трохи. Тільки приймати регулярно. А то дехто випльовує...

— Ой! З таких рученьок випльовувати! — лукаво дивується Льюшка.— Ось мене ніяка холера не бере! А то б я з твоїх, Синявочко, рученят по кілограму цієї отрути з'їдав. Йй-богу! Щоб я здох! Хоч по одній штучці з пальчика.

— Ох і жартівник ви, Задорожний! — сміється Люся.

Жовтих тим часом розкладає на палатці шість

однакових солдатських пайок і, бачачи, що ми не квапимося розбирати їх, як завжди, покрикує:

— Ну, чого ждете? Калача? Ану хапайте скоріше!

Ні, нам ніяково показати перед цією дівчиною свою голодну нестриманість, ми ще зволікаємо, лише Задорожний, так, наче нікого тут чужого нема, сідає на землю, по-турецькому підібгавши ноги. Великою п'ятірнею він бере шматок і одразу ж чималенько відкушує од нього.

— Не дрімайте — суп захолов. Налягай, гвардія! Синявочко, коли ласка, до мене, будемо, як то кажуть, на пару їсти й таке інше,— з легкістю провінціального залотника звертається він до дівчини.

Та Люся пробує його обійти.

— Ні. Ви їжте, а мені ще в другу обслугу, до Скварішова треба.

— Без тебе? Ні за що в світі,— схоплюється і стає їй на дорозі Льошка. Він зухвало розставляє свої ручиська й затримує дівчину.— Тільки покуштуйте. Ну хоч одну ложечку...

Люсі, видно, зовсім не хочеться їсти, але спробуй відкараскайся від цього Льошки. Кривенок нерухомо сидить на бруствері, і я вгадую в темряві, що він тільки губи кусає, дивлячись, як розпинається Льошка. Мені теж чомусь дуже ніяково й хочеться, щоб вона не послухала Льошку й пішла. Хоч і сумно розлучатися з нею, але ця настирливість Задорожного стає зовсім уже нестерпною. І все-таки вона не йде, а він делікатно і впевнено бере дівчину за її вузьенькі плечі й підводить до свого місця коло палатки. Мені здається, що Люся відштовхне його загребуші нахабні руки, я вже хочу крикнути: «Не в'язни, нахабо!», та Люся раптом слухняно й легко сідає поруч нього. Льошка радий: він домігся свого й, змінивши влесливо-лагідний голос на грубий, гукає в наш бік:

— Гей, Кривенок! Не їси — дай ложку!

— Іди під три чорти,— бурчить Кривенок і простягається на землі, а я швиденько виймаю з-за халяви ложку й даю Люсі. Та Люсі вона не дістається — Задорожний вихоплює її з моїх рук, а свою з зухвалою послужливістю віддає дівчині.

— Ну, я тільки покуштую,— сміючись, але, здаєть-

ся, задоволено погоджується Люся.— Коли такі вже ви гостинні...

— Ми? Ого! Ми й самого румунського короля кукурудзою нагодували б. За вуха не одтягли б! — самопевнено хвалиться Задорожний.

Люся сміється й зачерпує супу. Якийсь час усі мовчать, брязкаючи ложками об казанки. Згодом Жовтих говорить:

— А суп наче й нічого: їсти можна... Ну що там чувати у ваших медичних тилах? — запитує він дівчину.— Чи скоро нам, дармоїдам, у наступ? А то всю молдавську кукурудзу поїмо.

— Пусте! Куди поспішати?! Від кукурудзи це не залежить, — каже Задорожний.

Але Жовтих не любить, коли йому перечать.

— Що ти тямиш. Не залежить! Ану скажи, Лук'янов, чи залежить наступ від харчів?

— Безумовно, залежить, — тихо обзивається Лук'янов.— Харчі — економічний фактор, складовий елемент усіх діючих на війні сил...

Люся слухає їхню розмову, зачерпує з Льошиного казанка кілька ложок супу, але раптом, побачивши нас двох на бруствері, ніяковіє:

— Що ж це: я їм, а хлопці сидять голодні...

— Пусте, не помруть. Гості перше місце. Законно!

— Ми не хочемо, — бадьоро погоджуюсь я, а Кривенок мовчить, і Люся свариться на мене пальцем.

— Ой знаю: змовилися! І ви, Лозняк, обманювати почали — не сподівалася.

— Та що ви? — кажу я якимось чужим, дитячим голосом.— Ми так...

Але Люся вже приглядається до сумної постаті Кривенка.

— А чого ж це мій лицар напρινдився сьогодні? Чи, може, листа не дочекається із госпіталю? — сміється Люся.

Хлопець совається на бруствері й грубо одказує:

— А тобі що до того?

— Ну не гнівайся, Павлику, я ж пожартувала. Ти хороший! — серйознішає Люся.

Кривенок чомусь чмихає і, певно, щоб здолати свою ніяковість від уваги дівчини, починає закурювати. Курити в такий час і так одкрито не можна, але хлопець,

мабуть, забуває про це і, затаючись, блискає вогником своєї цигарки.

— Ану обережніше там! — гримає на нього Жовтих.— Чого розкочегарився!

— Давай їсти,— звертаюсь я до Кривенка. Той не відповідає, мовчить, і я не наполягаю, бо розумію, що діється в його душі. Та й мені не легше.

«Ось тобі й маеш! — думаю я.— Ось і дочекався, тримайся тепер».

З почуттям болю й прикrostі я поглядаю на ледь освітлену постать Люсі, майже з ненавистю — на Задорожного і не можу зрозуміти, як це вона не бачить його підсолодженого нахабства, не помічає грубуватого жарту, ставиться до нього так, наче він тут найкращий серед нас, і мені навіть здається, що їй добре сидіти отак з ним і їсти суп.

— Ну ось! Повечеряли — дай, боже, поснідати,— каже Жовтих, витираючи вуса, й береться за другий казанок.— Тепер будемо пити чайок, а потім закуримо...

Але напитися чаю йому не вдається. Не встигає він підняти казанок, як угорі несподівано й тому незрозуміло вискливо завиває:

— Пі-у-у... Пі-у-у... Пі-у-у-у-у!!!

— Тр-рах! Тр-рах! Тр-рах! — вибухає в темряві круг нас. Гарячі хвилі б'ють у спину, в обличчя, обсипають потертою землею. Близьке полум'я на мить вихоплює з темряви сполохані, заанімілі постаті, засліплює. І знову угорі вие: «Пі-у-у... Пі-у-у-у!!!»

— Лягай! — владно вигукує Жовтих.— В окоп!!!

Пригинаючись, хлопці схоплюються, я перевалююсь через бруствер і падаю з усіма в чорну п'тьму окопу. Хтось навалюється на мене, боляче вдаривши підбором у спину. Земля під нами рветься, здригається раз, удруге, втретє; по головах, зігнутих спинах б'є груддя, і несподівано знову все затихає.

— Собаки! — каже в напруженій тиші Жовтих. Штовхаючись у темряві, він підводиться.— Засікли чи навмання?..

За командиром підводяться й інші; здається, всі цілі.

— Ой боже! Ох і злякалася ж,— раптом зовсім близько біля мене обзивається Люся, і я здригаюся — її тепле, пружке й ледь тремтяче тіло шойно тулилося до

моєї спини. З незрозумілою ніяковістю я обертаюся, обвалюючи спиною землю в окопі й поступаючись дівчині місцем.

Ми всі підводимось в окопі й слідом за Жовтих вилазимо наверх, а коло палатки, наче нічого й не було, сидить Льошка й доїдає з казанка суп.

— Ох і спритні ж! — напівжартома й глумливо каже він.— Трах-бах і вже в траншеї. Вояки!

Йому ніхто не відповідає. Жовтих стоїть, прислухаючись до тривожної тиші. Спереду, над пагорками, вилітає перша сьогодні ракета — гублячи вогняні краплі, вона розгоряється, миготить над купами кукурудзиння далеким тремтливим вогнем і гасне.

— А ти не дуже хизуйся! — сердиться Жовтих.— Гляди, щоб не вилізло боком. Колись дограєшся.

— Хе! Пусте! Раз мати породила — раз і помирати. Що мені, подумаєш!..

Хлопці знову сідають навколо палатки, недовірливо озираючись на чорні пагорки, а Люся, певно, ще не здолавши свого страху, стоїть на виході з окопу.

— Ой, невже ви не боїтеся? — запитує вона Задорожного.

— А чого боятися? І не подумаю.

— Сміливий! Заздрю сміливим,— каже вона й зитхає.— А я ніяк не звикну. Стільки натерпілася, і однаково страшно. Така боягузка.

І тоді я бачу Кривенка — ніким не помічений, він уперто, мовчки сидить на тому самому місці коло бруствера. Трошки спохмурнівши од своєї нестриманості перед дівчиною, я беру з палатки шматок хліба. Супу вже нема: наш перекинутий казанок валяється осторонь.

Задорожний тим часом із смаком доїдає, встає на весь зріст, потягається, відчуваючи застоюну силу в молодому дужому тілі, й знову звертається до Люсі:

— Сміливіше, дівчинко! З нами не загинеш! Ходім, проведу тебе до другої обслуги.

— Ні, дякую — я сама,— відповідає Люся й іде з вогневої.— Де це моя сумка? Не пам'ятаю, куди й кинула.

— Ось. У мене,— якимсь притишеним голосом вперше обзивається Кривенок.

Льошка вихоплює в нього сумку й віддає Люсі. Вона надіває її через плече й обходить вогневу, щоб вийти на стежечку, що веде до другого батальйону. Поруч іде Задорожний.

Дякую за вечерю, хлопчики. До побачення.
Луфвідерзейн! — по-блазенському кидає нам За-
дорожний.

Приходь частіше, — каже Жовтих Люсі. — Не забувай нас.

— От чудні! Як же вас забути? Ви ж мої рідненькі, — долинає здаля ласкавий голос, і в мене стискається серце. Кривенок перевертається на живіт, і з його грудей вихоплюється тяжке, мов стогін, зітхання.

5

Десь опівночі сходить місяць.

Він якимось непомітно виповзає з-за обрію і, підіймаючись усе вище, неквапливо рухається по світлуватому червневому небі. Воно так і не темнішає до ранку, а скрізь світиться якимсь невиразним внутрішнім світлом, каламутно-синюватим на сході і зеленавим на заході. Теплий південний вітрець доносить невиразне шарудіння, таємничі, ніби людські, зітхання, відгомін далекого гулу — десь чи то гуркочуть танки, чи то натужно гудуть на підйомі машини. Далеко, мабуть, по той бік Пруту, злітають угору тоненькі зеленкуваті пунктирики трасуючих куль. Досягнувши певної точки в небі, вони одна за одною гаснуть, ніби ховаються за якусь невидиму хмарку.

Вслухаючись у ніч, ми сидимо круг запарошеної піском палатки, на якій уже не лишилося й крихотки їжі. Жовтих, одкинувшись набік, курить із жмені, поруч сидить Попов; Лук'янов неподалік миє чаєм, що залишився, наші казанки (сьогодні його черга); Льошка, недалечко провівши дівчину, лежить і солодко потягається на землі, сопе й стогне від зайвини молододі сили і якогось душевного вдоволення. Тільки Кривенок не підходить до нас і мовчки сидить оддалік.

— Чудово на війні, еге ж? — задоволеним голосом питає Жовтих. — Чудово! Зараз у нас, на Кубані, ой як жарко! Од зорі до зорі, бувало, в степу. Робили, спини не розгинаючи, а тут... Спи... Поїв і — знову лежи. Так і від війни одвикнеш. Правда, Лозняк? Ти скільки в госпіталі прокачався?

— Дев'ять місяців без трьох днів.

— Добре, видно, тебе цюкнуло? В ногу?

— В стегно,— відповідаю.

— Та-а-ак,— якось непевно зітхає Жовтих і, подумавши, додає:— А взагалі нехай їй грець цій війні. В японську мого діда вбито. У тую німецьку — батька. Японці під тим Халхин-Голом...

— Правильно — Халхин-Голом,— каже Льошка.

— Ну під Халхин-Голом... Там брата Степана покалічено. Прийшов без руки, з одним оком. Тепер — я. Правда, тут уже нічого не скажеш. Тут треба. Але з думки не сходить: невже й мої діти без батька ростимуть?

Мабуть, щось цікаве надумавши, схоплюється з землі Льошка.

— Слухай! Ось ти кажеш: війна, війна. А ти подумай, хто ти до війни був? Ну хто? Рядовий колгоспник! Волам хвосту крутив! Кізяки голими ногами місив! Законно?

— Ну й що? — насторожується Жовтих.

— А те. Був ти ніщо. А тепер? Поглянь, ким тебе війна зробила? Старший сержант. Командир гармати. Кавалер ордена Вітчизняної війни, трьох медалей «За відвагу». Член партії...

— Оце втяв! — ущипливо дивується Жовтих. — Кавалер! Та знаєш ти, що в мого батька було більше хрестів, ніж у мене медалей. А що з того? А ти — кавалер! — злісно совається по землі Жовтих.

— Пусте! — кидає Льошка, знову простягнувшись на траві. — Моя правда!

— Правда! Я б усі медалі віддав, аби тільки дітей зберегти. А то як не кінчиться війна до нового року — старший мій, Дмитро, піде. Допризовник. Вісімнадцять років хлопцеві. Візьмуть, потрапить у піхоту, і що, думаєш? Молоде, дурне — в першому ж бою й накладе головою. І світу не побачивши. А ти — медалі! Добре тобі, нежонатому. Ні кола ні двора, сам собі голова. А тут — четверо дома, та ще й малі!

Льошка мовчить, командир зітхає, лагідний настрій його псується.

— Тільки й радості, як подумаєш, що ця війна — вже остання. Довоюємо, і баста. Другої такої вже не буде. Не повинно бути. Сам я ладен на все. Але щоб востаннє. Щоб дітям не довелося.

— А чого, нехай повоюють,— всерйоз чи жартома —

його не розбереш — заперече Задорожний. — Розумніші будуть. Війна — що академія.

— Академія! Ех ти! Сам ось пройди цю академію, а потім кажи.

— Пусте! Воюють же хлопці. І дівчата навіть. Он Люська, приміром. Чим вона гірша?

— Ну й що ж? Думаєш, правильно це? Легко їй, дівчині, серед отаких, як ти... бугаїв?

— А що?

— А нічого! Правда, Люся — дівчина хороша, — каже Жовтих. — Довоювати б, і дай, боже, їй щастя. Вона достойна...

Ми всі мовчазно погоджуємося (хто ж із нас хоч слово скаже проти Люсі), Жовтих затягується — рожевий вогник розгоряється й гасне в його кулаці.

— На добрій землі виросла. У добрий час. Що ви думаєте: все від землі. І людина. Яка земля — така й людина. Земля, і знову ж таки — життя. Коли життя змалку перетре добре — буде людина. Розманіжить — вважай, пропало.

— Ну, це ти вже занадто, — обзивається Льошка. — Це пусте! До чого тут земля... Це тобі Люська догоджає, то ти її й вихваляєш.

— Догоджає! — сердиться Жовтих. — Ех ти, голова дубова. Догоджає! Не знаєш ти її. А я знаю. Звідки в неї це візьметься? В неї цього і в крові не було. Батько її хіба ж такий герой був! Орел! Революцію в нас, на Кубані, робив. Вісімнадцять ран мав. Рано помер. А вона в чужих людей виросла. Думаєш, солодко було? Думаєш, спроста це — з доброго дива. Тому й така... справедлива.

Та Задорожний все-таки не погоджується.

— Тебе тоді перед генералом виправдала, то вже й справедлива.

— А що ж — і виправдала. Врятувала. Якби не вона — розстріляли б нізащо. Дурне діло — не хитре. Шпокнули б, і все. Хіба нема дурнів і серед генералів? А так ось живу.

Я знаю — хлопці розповідали вже про цей випадок, що трапився під час переправи через Буг. Німці атакували, наша піхота й артилерія, що не встигла ще окопатися на плацдармі, кинулися назад, не витримали. І тут де не візьмись якийсь крикливий генерал. Він зупинив

на березі нашу обслугу і наказав Жовтих розвернути гармату і бити по всіх — по своїх і по німцях, що бігли на цей берег. Хлопці розвернули гармату, але Жовтих не наважився скомандувати «вогонь», та й в інших не знялися руки зарядити гармату на таке діло. Стоять вони, а переправа аж гуде од люду. Затор утворився. Тоді на вілісі знову підлітає той-таки генерал, зриває із старшого сержанта погони, автоматники хапають його й тягнуть до кручі.

Хлопці всі заніміли, не знали, що й діяти. Комбат Перебіжчиков зблід і сховався за перекинутий автомобіль. Нагодився був начальник артилерії, але тільки-но заглядев генеральську папаху, відразу зник з-перед очей. Здавалося, життя Жовтих скінчиться трагічно.

І тоді до розлютованого генерала кинулася Люся. Вона догнала його віліс, зупинила на переправі. Хлопцям з цього берега не чути було, що вони одне одному кричали, тільки раптом з віліса вискакує ад'ютант, біжить до кручі, Люся — за ним, і там вони з-під самих автоматів вихоплюють Жовтих.

— Отак! Не допоміг ні комбат, ані геройські хлопці. А дівчина врятувала. Що то землячка! — з гідністю каже Жовтих.

Місяць поволеньки сунеться по небу; на втопаній землі ворухатся наші куці тіні; пахне травою, розкопаною землею, сонний простір дише росяною свіжістю.

— Такого не забудеш, таке довго пам'ятатимеш. До скону, — розсудливо веде далі Жовтих. — Але ж і ми одного разу її виручили. Тут, мабуть, не всі знають. Котрі молодші — тих не було. Не чули. Хто ще з тих зостався? — оглядаючи нас, питає командир. — Попов — раз, ну, Кривенюк. Решта — новаки. Яюсь надвечір нас перекинули на фланг, — затагнувшись, каже Жовтих і затоптує підбором цигарку. — Стали у вишнику, я саме перевзутися сів. Хлопці окоп копають. Грязь — на кожному чоботі півпуда. Аж прибігає солдатик — так і так, мовляв. У хуторі німці поранених оточили. Двадцять солдатів там і одна дівчина. Одбиваються, допоможіть. А хутір — онде він: кілометр з гаком. Чуємо, стрілянина почалася. Але де її немає — скрізь гуркотить. Не докопали ми окопу, покидали лопати, автомати в руки й гайда. А Попов зарядив і давай пуляти. Сам, а добре, братці, стріляв — ми бігли й раділи.

— Снаряд туди стріляй, снаряд сюди стріляй. Хата не ціпай,— задоволено всміхається в темряві Попов.

— Еге ж, добре приловчився. З годину ми видиралися на той бугор, а Попов не пускав німців. Позбивав усю глину з тої хатки, а своїх не зачепив. Підбігли, ударили збоку, німців відбили й — до хати. А там піхотинці, сапери й, дивимось,— Люся поранена в ногу. Повитягали всіх. Потім, як хто зумів, з-під вогню виривалися. Люсю Кривенок винісив. Обхопила вона його за шию, так він і ніс через усе поле. А з міномета німець лупив — думав, загинуть обоє. Але обійшлося. Тільки я з тиждень боявся — що, думаю, як комбат снаряди перевірить. Зосталося з десятка. Попов і бронebійні вистріляв. Добре, що танки тоді на нас не посунули... Було!..

— Авжеж, законно! — згоджується Льошка й безцеремонно розбиває наш тихий, по-нічному роздумливий настрій.— Ось у мене таке було! В госпіталі. Наче рідна стала. Навіть більше. Ох і притичина...

І він мальовничо, зі всіма подробицями починає розповідати нам «полтавську історію» про те, як зустрілася йому така «ягідка-сестричка», і як діставала йому обмундирування, і як він, переодягшись, виходив до неї за огорожу, і про все, що було потім. Ми мовчки слухаємо. Вони й цікаві, ці Льощині пригоди, але й огидні, хочеться не вірити, перебити, сказати: «Неправда! Бре-шеш!» Проте ніхто нічого не каже йому, всі з прихованою цікавістю слухають до кінця.

Коли він замовкає, Жовтих підводиться на коліна й приглядається до чорних пагорків.

— Вам не здається: щось дуже тихо у фріців? — каже він.— І ракет не пускають. Може, змінюються, чи що?..

Але хто знає, що там робиться в німців? Відомо тільки те, що справді вони сьогодні не світять ракетами. Це трохи тривожить нас своєю незрозумілістю й загадковістю. Правда, поки що тихо, і не хочеться думати про щось погане.

Від піхотинської траншеї, здається, хтось іде. В нічних місячних сутінках важко пізнати, хто це. Підходять ближче й прямують до нас. Здається, їх двоє і йдуть вони не стежкою, де ходять усі, а навпростець. А через деякий час ми бачимо двох у касках і чуємо знайомий

голос, від якого одразу змовкає Льошка і всі втрачають цікавість до його небилиць.

— Ну що, артилеристи? — чути з темряви надломлений баритон нашого командира батальйону, капітана Процького.— Дружно спите?

— Ні, товаришу капітан,— каже Жовтих і поважно підіймається назустріч.

Ми сидимо, де й сиділи, тільки повертаємося до комбата й насторожуємося, бо знаємо, що просто так капітан не приходиться. І справді, Процький наближається до площадки вогневої й суворо, з затаєною до часу погрозою, запитує Жовтих:

— Чому вартового нема?

— Так ми ж усі тут. Ніхто не спить, товаришу капітан,— пояснює наш командир. Але його пояснення й особливо звертання «товаришу капітан» звучить як виправдання.

— Ага, всі тут! А хто спостерігає за противником?

— Та ось усі й спостерігаємо...

— Гм...

Він іде далі вздовж окопу, мовчки минає нас; поруч нього дріботить притихлий Жовтих, а позаду суне зв'язковий з автоматом уперек грудей. Біля гармати Процький зупиняється, щось думає й запитує Жовтих:

— Скільки ви тут сидите, на цій вогневій?

Жовтих переступає з ноги на ногу й поважно вточнює:

— На цій вогневій? На цій ми, товаришу капітан, так з десятого чи дванадцятого — чотири дні, виходить...

— І за чотири дні, старший сержанте, ви не могли вкопати укриття для гармати?

— Могли, чому...

— Чому ж не викопали?

— Так наказу ж не було. Думали, може, ще кудись перекинуть. Увесь же час перекидають, переміщають.

— Переміщають! — в'їдливо каже капітан.— Вони думали! Ви що, перший день на війні?

Жовтих мовчить, а Процький впритул підступає до нього.

— Ви менше думайте. Ви солдати. Хай генерали думають,— із стриманою злістю кидає Процький.— Ви мені завтра знищить кулемет, он той крупнокаліберний,—

тицяє він пальцем у темряву. Десять снарядів вам на те і десять хвилин часу.

— Звідси? — питає Жовтих.

— Звідси. А звідки ж ще?

— Звідси не можна, товаришу капітан, — заперече командир гармати. — Тут нас накриють.

— Можливо, — погоджується капітан, і від того, яким тоном він це каже, огидний холодок вповзає в наші душі. Один по одному ми встаємо й підступаємо до комбата. — Якщо ви не окопаетесь як слід, можуть і накрити.

— Як тут окопаєшся, коли для бліндажа й палички немає! — злоститься Жовтих. — Все не так як слід.

— Це ваша справа, — байдуже відповідає капітан. — Шукайте.

— Ні, так не можна, — каже Жовтих, подумавши. — І обслуга, й гармата загинуть. А хіба з закритої позиції не можна? Он гаубичники, дармоїди, ні разу за тиждень не вистрелили... Ось перед ними б і поставити таке завдання...

Ми всі мовчимо, бо розуміємо, що від нас вимагається, уявляємо собі, що може бути завтра, і в душі мимоволі наростає бажання, щоб Жовтих якось викрутився, переклав завдання на когось іншого. Але Процький не такий командир, щоб відмовитися од власного наміру, ми вже знаємо його, цього причепу, найсуворішого з усіх трьох комбатів у полку.

— Ви зрозуміли завдання? — холодно питає він у Жовтих.

Але наш командир теж з характером і, коли його розізлити, може кому завгодно показати свою впертість.

— Що завдання? — переходить він у наступ на комбата. — Треба було його раніше ставити, він оно три дні лупить звідти. А так і кулемета не знищиш, і гармату занастаєш. Тут же під самим носом. Треба підготуватися.

— Готуйтеся!

— Еге, готуйтеся! Треба вогневу змінити, окопатися як слід, це не жарти. За ніч не вправишся...

— Ось що! — перебиває його капітан уже категоричним тоном. — Ми не на базарі, товаришу старший сержант. Підготуватися й о третій нуль-нуль доповісти про готовність.

Комбат повертається і йде кудись у темряву, за ним,

наче тінь, бреде мовчазний зв'язковий, а Жовтих мовчки стоїть на місці й дивиться їм услід. Поруч з ним так само мовчки топчемося й ми. Перший не витримує Задорожний, він злісно спльовує в траву.

— Чорт би їх забрав, цих командирів. Їм добре — в бліндажиках сидіти, а тут спробуй, стрельни! Він тобі так дасть, що за день трупів не поодкопуєш...

— Головна небезпека — міномети, — зітхає Лук'янов. — На водорозділі їхній коректувальний пункт.

Жовтих якийсь час мовчить, прислухається в темряві, напружено силкується щось зрозуміти й ні на кого не зважає, наче не чує, що кажуть хлопці. Потім, вилаявшись, лізе в окоп, хвилинку порається в темряві й вилазить з польовою сумкою на боці й автоматом на грудях.

— Я хутко, — кидає Жовтих. — Попов, залишаєшся за мене. Кривенок, за мною!

Боєць, подумавши, неквапливо встає, вішає автомат і йде за командиром. Удвох вони поволі зникають у місячному напівморозі.

— До начарта пішов! — каже Льошка. — Та що з того?

Начальник артилерії, давній знайомий Жовтих, поважає старшого сержанта й зважає на його думку. Та чи вдасться старшому сержантові домогтися, щоб відмінили наказ командира батальйону?

Хлопці, здається, теж занепокоїлися, притихли й сідають на бруствері ближче один до одного — як завжди, в передчутті небезпеки. Тепер усі ми стаємо добріші й ніби доросліші. Навіть Льошка Задорожний у цю хвилину здається непоганим хлопцем. Одразу забувається все, що недавно отруювало мое життя. Підсвідомо ми відчуваємо, що головне в нашій долі — те, що буде завтра, сили для якого ми можемо знайти тільки в собі й покладатися можемо тільки один на одного.

— Що йому! — різко каже Задорожний. — Йому аби дати наказ. А ми тут головою накладемо. По-дурному!..

— Навіщо так кажеш — по-дурному?! — обзивається з темряви Попов. Він при командирів Жовтих не вимовить за день і слова, а лишившись за командира, старанно відгукується на кожне слово і на кожен вчинок. — Ми придані піхоті... Ми мусимо стріляти!

— Пусте! Придані — не продані, а виконуватимеш

усе, що їм спаде на думку, то й тиждень голови не проносиш. А до Берліна ого скільки ще!

— Чому не проносиш? У голові розум є — проносиш. Нема розум — не проносиш! — переконливо зауважує Попов.

Лук'янов кутається в шинелю і раз по раз зітхає. Тепер, без командира, він трохи жвавіший і делікатніший. Намагаючись нікого не перебивати, каже:

— Звичайний конфлікт: командир посилає — солдат боїться, здається, що наказ несправедливий. Психологічна невідповідність до пожертвування. Звідси й усі непорозуміння...

Проте Задорожного не переконують ніякі аргументи, він якусь хвилю мовчить, намагаючись упіймати не зовсім виразний хід Лук'янових думок, а потім сердито заперече:

— Ну, це нісенітниця! Якщо наказ вірний, то я душею його розумію. А якщо ні, то ти мені нічим не доведеш. Як не крути.

— Навіщо доводити? — знизує плечима Лук'янов.— Накази не потребують доводів. Тут важливі не доводи, а результат.

— Дуже ти розумний! — злоститься Задорожний.— Результат! Ти сказав би це Процькому. Може б, він тебе командиром поставив.

Лук'янов примовкає на хвилю, певно, прикидаючи, чи варто відповідати на грубість, а потім спокійно зауважує:

— Що з вами сперечатися не по суті!

— Подумаєш, теж іще «по суті». Розумник який! Думаєш, я дурніший за тебе? Дурніший? А дзуськи! Я, голубчику, хоч інституту й не кінчав, але й у полон не здавався. Перед німцями рук не підіймав, не те, що ти!

Ми всі притихаємо, з прикрістю відчувши, що суперечка вийшла за межі доброзичливості й буде сварка. Проте Лук'янов сидить, як і сидів,— нерухомо, вражений грубістю Льошки, який, гадаючи, що його перемогла, на хвилю замовкає. Байдуже слухати таке не можна.

— Негідник ти, Задорожний,— коротко й якомога спокійніше кажу я.

Льошка одразу ж обертається до мене.

— Чого це я негідник? Що я неправильно сказав? Що? Самі ви негідники!

І тоді на нього, як завжди, запально й з акцентом, накидається Попов.

— Нащо так казав? Недобре казав Лошка (він завжди так називає Задорожного, не вимовляючи як слід його імені),— Лук'янов правильно казав, ти недобре казав. Ти недобрий товариш.

Задорожний сопе й лається:

— Ідіть ви всі під три чорти: недобре, недобре! Що я, просити пробачення повинен? Ось побачимо, що завтра буде — добре чи недобре.

— Дурний Лошка! Недобрий Лошка! Ех ти! — киває головою Попов.

Задорожний схоплюється з бруствера, відходить од нас і розізлений сідає віддалік — сумний і сердитий. Ми мовчимо, ледве стримуючи неприязнь до нього — мало було клопоту, так іще ця сварка. І під час цієї мовчанки з-за ворожих пагорків долинає глухий, мов з-під землі, гуркіт, ніби десь далеко заводять танк,— він то наростає, то стихає, а перегодом знову посилюється. Хлопці мимоволі вслухаються, думками намагаються проникнути в нічну далечінь і вгадати причину цього загадкового гулу.

— Лозняк! — гукає мене Попов.— Вартовий треба. Треба слухай. Добре слухай. Сьогодні погано там.

6

Повісивши на плече автомат, я ходжу по вогневій і вдивляюся в навколишню, трохи посвітлілу півтемряву. Місяць повзе все вище, він непогано світить своїм трошки приплюснутим з одного боку оком; мерехтять угорі поодинокі зорі. Невелика мудрість, коли поруч не сплять, ходити вартовим і слухати, де що діється, та ще такої місячної ночі, коли навколо видно на добру сотню метрів. Але незабаром тягар нового обов'язку починає пригнічувати, і мені дуже кортить сісти разом з усіма на ще теплий звечора бруствер і мовчати. Тільки втративши це право, я починаю відчувати, яке воно жадане, як це добре — лежати собі на траві й дивитися в небо, на зорі, і, відігнавши геть недобрі передчуття, думати про інше, колишне життя, про мою далеку батьківщину, на

яку так само мерехтливо поглядають з нічної безодні ті ж самі зорі...

Уже зараз видно, що завтра нам буде нелегко. Хлопці трошки розлінилися за цей тихий спокійний тиждень, одкикли від фронтових знегод і тепер стривожилися. Якось боязно й мені, трохи тривожно, воно й зрозуміло — так добре, коли тихо навколо, не треба весь час напружуватися й чекати того найгіршого, що може спіткати на війні. Тільки мені прагнути спокою не можна.

Вже давно живе в мені неугамовний, тривожний біль, він пересилює мою звичайну людську боязнь, нестерпно пече моє серце. Я не знаю, що це — злість, чи ненависть, чи невтолима жага помсти, тільки відчуваю, що в житті мені не буде спокою, поки не вщухне той пекучий біль у серці. І я вже не маю бажання шукати чогось легшого — мушу йти назустріч найтруднішому й витримати все до кінця.

Трапилося все те неспокійного осіннього ранку на рідній, далекій звідси землі, біля невеличкого вітебського села, що мало нещастя розташуватися понад тією жахливою прифронтвою дорогою...

Дорога була звичайна, яких тисячі на землі: і не дуже рівна, й не дуже гладенька, але вона вела до станції, яку чомусь тієї осені вподобали для своїх бандитських справ німці. На станції вони висаджувалися з вагонів, з платформ, ладнали свої вантажні машини, транспортери, панцерники й сунули до фронту. Йшли нудні осінні дощі, і ворожі колеса прорізували на тій дорозі дві довгі й глибокі колії...

Ці колії темної вересневої ночі привели нас, шістьох розвідників загону, до села.

Що нам тут потрібне було, про те знав наш командир Коля Буйневич, який і привів нас до потрібної хати. Поки він там займався своїм ділом, ми стояли на варті за хлівцем і на грядках під мокрою горобиною. Німців у селі, здається, не було: надвечір велика колона пройшла дорогою з села. Було вітряно, холодно, осіння сирість пронизувала до кісток. Село спало. І все ж таки знайшлися підлі люди, вистежили й донесли. А ми помітили біду запізно.

Саме почало світати. Відстрілюючись, ми бігли огородами, потім дорогою, повзли тими глибокими, мов рани, коліями. Догонило нас з півсотні поліцаїв і німців.

Багато їх полягло на вулицях того села. Але перепало й нам. Зостався в колії Вася Шумський, тяжко поранено Колю Буйневича, всадили кулю в стегно й мені. Хлопці витягли нас на пагорок і притаїлися під великим валуном обіч дороги. Вже думали, що він буде нашим пам'ятником. Але вороги чомусь не побігли за нами, а, пострілявши трохи, повернулися в село.

Патронів у нас було мало, і йти далі було неможливо. Навколо лежав широкий відкритий простір, до лісу було далеко. І ми лежали під каменем, чекаючи, що буде далі.

І дочекалися гіршого, аніж би загинули всі.

Опівдні німці й поліцаї заходилися виганяти мешканців села на цю дорогу. Виганяли всіх,— дорослих і малих, жінок і дітей. На околиці всіх вишикували у дві довгі, ніби черги, колони. Над дорогою зчинився лемент, забахкали постріли. Люди неохоче, передчуваючи щось жахливе, лягали в багно і воду.

З другого кінця села під'їжджали машини, бронетранспортери і всюдиходи.

Через годину почалося щось страхотливе.

Колона машин рушила дорогою. Тими самими коліями, де лежали люди...

Цього забути не можна. Ми то наставляли, то знову ховали свої автомати — було далекувато, та й що ми могли зробити з півсотнею патронів? Ми тільки дивилися. Поруч помирав Коля Буйневич, спливала кров'ю погано перев'язана моя нога. Мрячив дрібненький дощик...

Потім горіло село. Ревли невингані на пашу корови, кудкудакали кури, верещали свині. Навколо пожарищ бігали, наче знавіснілі, вівці, тріщали автоматні черги.

Увечері хлопці перенесли нас через поле, і ми добралися до лісу. Там поховали Буйневича.

...З того дня почалися мої муки. Я думав, що збожеволю від безпорадної, безсилої люті, від якої аж голова паморочилась. Вночі в табірнім госпіталі я шмагував зубами ватянку, а вдень сварився з лікарем Фрумкіним, який хотів одрізати мені ногу. Я лаявся, ні за що кривдив сестру й товаришів. Я хотів мати силу, снагу, щоб схопитися й узяти автомат, але ж сил було надто мало, а нестерпний біль у нозі змушував вити. Тоді я вирішив померти, і якнайскоріше. Я не їв, випльовував ліки, не давав робити уколи. Лікар, певно,

злякався за мою ногу, а ще дужче — за розум і відправив мене на аеродром.

У тихому тиловому госпіталі мені стало легше. Ногі не відтягли, я заспокоївся, хоч хотілося часом завити, як у тому лісі. Лікарі хоч і добрі були, але незнайомі люди, хіба вони могли зрозуміти мої страждання! Потроху гоїлася нога, і я потай надіявся повернутись на фронт. Я став найстараннішим хворим, виконував усе, що мені радила медицина, приймав усі ліки, навіть вітаміни, розходжував ногу, регулярно займався лікувальною гімнастикою, якою нехтували поранені. Я ж мусив її любити: мені треба було повернути сили, потрапити на фронт і поквитатися з ворогом. Ніби дразнячи мене, у госпітальній палаті висів плакат з написом: «Воїне Радянської Армії, помстися!» Після всього пережитого мені вже не потрібний був плакат, я й без нього прагнув зустрічі з ворогом і не сумнівався, що, коли тільки дорвуся до живих німців — про мій подвиг узнає світ.

Сталося трохи інакше. Коли я потрапив на фронт, війська спинилися в обороні, життя на передовій було нудне й одноманітне, але я не втрачав надії. Я затамував у собі свій біль і терпляче ждав і вірив, що мій час настане.

І ось це завтра прийшло!.. Невідомо, яким буде воно, але дуже хочеться вгамувати свій біль. Хлопці трохи турбуються, непокояться, мені ж особливо турбуватися про себе не випадає — такої розкоші не дозволяє мені моя доля.

Але ось, здається, знову хтось іде до передової, — невиразна тінь то там, то там промайне на стежці. Поступово стає помітною постать людини — вона хутко, підтюпцем прямує до нас.

— Стій! Хто йде? — звичайно, з фронтовою обережністю притишено окликаю я, коли людина наближається, й чекаю.

— Свої, свої, хлопчики! — чути з місячної напівтемряви, і від цього відгуку моє серце заходиться щемливо-радісним болем. Я поправляю ремінь, пряжка якого разом із диском сповзла набік, набираю в груди повітря, трошечки зсовую на праве вухо пілотку, як у Льошки, і мої думки ідуть уже іншим, веселішим напрямком.

Легкою дівочою ходою, мов нічна безшумна пташка,

вона незабаром підходить до вогневої, мінає окоп. Хлопці одразу втрачають задумливу нерухомисть. Льошка схоплюється з землі й спритно кидається назустріч.

— Люсьок! Уже вправилася? Молодчина! А ми тут ждали-ждали і всі жданки розгубили,— радісним базіканням зустрічає він дівчину.— Ходи-но до мене. Посидимо трошки, помріємо про се, про те.

— Ні, хлопчики, піду. Ніколи. На добраніч,— каже вона, а в мені щось настійно, німо просить: «Залишся, побудь». І разом з тим я знаю, що не буде мені радості, якщо й здійсниться моє бажання, але я все одно дуже хочу, щоб вона залишилася.

— Теж непогано, я проведу тебе!— вихоплюється Льошка й спритно підсовує під лікоть дівчині свою руку. Але Люся так само спритно одводить свій лікоть убік і сміється.— Коли не проти, звичайно, і таке інше. Не проти ж? Ну скажи по правді.

— Не проти,— сміється Люся.— Тільки без рук. Ми ж не мавпи, правда?

— Правда! Хай без рук,— усміхаючись, погоджується Льошка, але все ж таки злегенька бере її за плечі, і вони стежечкою йдуть у тил.

Тоді з бруствера схоплюється Попов.

— Хто дозволяв? Товариш Задорожний! Чому без дозвол?

— Пусте, чого там! П'ять хвилин!— чути здалеку.

Попов, мабуть, не знаючи, що робити, нерухомо стоїть на бруствері. Льошка замовкає, потім вдалині за купами кукурудзиння чути стриманий радісний Люсин сміх.

І від цього сміху гостра заздрість пронизує мене. Я розумію, що Задорожний поганий солдат, що не можна отак, як він, не слухати командирів, хоч би й тимчасових, таких, як Попов, але мені починає здаватися, що ця його характерна неслухняність робить хлопця дужчим, стійкішим і сміливішим від мене — дисциплінованого молодого фронтовика. Я розумію недоречність такої думки, але мені вже обридла ця моя старанність. Я хочу бути неслухняним, як Льошка, незалежним, мати, як у нього, хоч, може, й не завжди розумну рішучість. Я вгадую в ньому якусь владну силу над жінками і думаю: все те, що розповідав Льошка про госпіталь, було насправді. І ще здається мені, що він дедалі біль-

ше подобається Люсі, і подобається саме тим, чого не вистачає мені або Кривенку,— грубуватою чоловічою мужністю, стрункістю, самовпевненістю і, звичайно, своєю чоловічою силою. І я заздрю йому. Я хочу змужніти, набути все те, що він уже має, якнайскоріше пережити свій двадцятий рік. Мої літа видаються мені ще зовсім хлопчачим віком — мені треба міцності, стрункості, фізичної сили, і в цьому розумінні Задорожний раптом виростає в обтяжливий, чимсь неприязний і разом з тим мій жаданий ідеал.

Я знаю Льощине життя (він ніколи нічого не таїть від інших), знаю, що він колишній футболіст, грубуватий, чванливий і не дуже товариський хлопець. Здається, він занадто самовпевнений; це, звичайно, від того, що йому завжди щастило в житті, можливо, й не дуже, але в усякому разі більше, ніж мені чи Кривенку. Лихо звичайно обминало його — обминало, коли він ще до війни жив у Новоросійську й рано почав бродяжити по пристанях, базарах і всяких міських завулках. Одного разу, розповідав він нам, компанія отаких же, як і він, зірвіголів з цементного заводу зловила одного моряка, з якими вони завжди вели війну, і добре надавали йому його ж широким ременем з пряжкою. Бив його і Льошка, але коли моряки згодом «злапали» їх у парку, так «дістав» ножика в бік його дружок. А Льошка вийшов з цієї сутички «сухим».

Щастило йому й під час війни. Потрапивши під Воронежем на фронт, він, проте, не дійшов до передової, а якимсь чином опинився в охороні штабного генерала. Генерал був не стройовим командиром і не дуже любив роз'їжджати по передовій, тому Задорожному, разом з іншими, що входили до його почету — два ординарці, шофер, кухар і перукар,— треба було дбати лише про побутові зручності й безпеку начальника. Так фортунило Льощі аж до того нещасливого ранку, коли генеральська машина випадково налетіла на протитанкову міну, залишену німцями на узбіччі тилової дороги. Одних поховали, відправили в госпіталь генерала, а оглушений Льошка, перебувши зо два тижні в санбаті, попав нарешті в стрілецький полк. Тут він для більшої поважності назвався танкістом, але тому що танків у полку не було — його послали в протитанкову батарею. Щоб тягати гармати, потрібна була сила, а Задорож-

ний, здається, трохи набрався її на генеральських харчах. Спершу він трохи козирився, не дуже слухав Жовтих, зовсім не визнавав Попова, все любив згадувати, як «ми з генералом їхали...» або «ми з генералом вирішили». Але поступово охмолостався, притих, тим більше, що Жовтих не дуже зважав на його «з генералом» подвиги.

Мовчазна й тривожна ніч пливе над затаєною, притихлою землею. Мабуть, уже було за північ, вїя Великого Воза опустилося вниз. Місяць досяг самої середини неба і світить на всю силу. Під купами кукурудзиння тихо туляться куценькі й зовсім чорні тіні. Часом здається — хтось шмигає там од купи до купи, зір мимоволі напружується, але я знаю: скільки не вдивляйся — нічого не побачиш, то тільки здається. На передовій тихо, навіть дуже тихо, німці мовчать. Чорні горбаті пагорки, немов спина розпластаного на землі чудовиська, ледве сіріють на обрії. Гул моторів непомітно ніби затихає чи віддаляється кудись; нічну тишу порушують далекі й близькі випадкові звуки: десь позаду в селі тривожно ірже кінь; попереду в траншеї клацає щось — мабуть, перезаряджають кулемет; високо вгорі гуде й затихає літак,— мабуть, нічний розвідник. Попов іде в окоп і грюкає там — певно, щось шукає. Лук'янов мовчить відтоді, як йому нагрубіянив Льошка, і нерухомо сидить на бруствері.

Я поволі ходжу коло вогневої й думаю про Люсю.

Ось вона пішла з Льошкою, їй, видно, приємно й весело з ним (інакше вона не сміялася б так пустотливо й щасливо), і той її сміх, адресований іншому, гострим ножем ріже мою душу. Але я знаю, що Люся — дуже, дуже хороша дівчина. Окрім того, що вона мила й гожа, вона несказанно лагідна зі всіма,— і ця її лагідна співчутливість, од якої так давно вже поодвикали наші загрубілі душі, п'янить мене дужче, аніж найміцніше молдавське вино. І ще її лагідність та іскристі смішинки в променистих очах вселяють у мене надію, що не такий уже поганий і я, замковий Лозняк, що вона для всіх нас, а отже, й для мене — товариш, і для особливої й відвертої щирості між нами не вистачає чогось назрілого вже, але ще не сказаного. І, здається мені, варто лише знайти його, визначити потрібними словами — і ми обоє будемо навіки щасливі...

А Кривенок!.. Хіба не такі почуття і в нього? Ні, мабуть, він відчуває її необхідність набагато сильніше, він більше мучиться, він взагалі мало не збожеволів через неї, через цю чарівну дівчину. Я думаю, що коли вже він не втаїв у собі цього почуття до неї, то воно сильніше за нього самого, це почуття. Я ж ось іще тримаюся. Певно, я нізащо не скажу нікому про ці свої думки, хоч і дуже хочеться признатися в усьому,— здається, що після такого признання почалося б щось незвичайне. Але на це в мене не вистачає рішучості. І ще, тверезо подумавши, я розумію, що все ж таки мало в мене того, що припало б до душі цій дівчині. От коли б я був хоч такий, як Льошка!

Так я міркую в тиші, як раптом розкотиста черга десь у першій траншеї будить ніч. Довгий розгонистий пучок іскристих трасерів миготить над нейтралкою біля підбитого танка, декілька куль рикошетом відскакують від землі й блискавицями розлітаються навсібіч. Над передовою шугає вгору ракета, долинає її короткий виляск-постріл, і сліпуче світло вихоплює з темряви клаптик землі. Мені не видно звідси, що там помітили піхотинці, але їхні кулемети починають миготіти трасерами, до них долучаються тріскотливі автомати, зрідка й важко бахають гвинтівки.

Я підходжу до Лук'янова. З окопу вискакує Попов, він насторожений, але, здається, спокійний. Над передовою знову загоряються дві ракети. Трасери віялом розсипаються над нейтральною смугою, схрещуються й розлітаються вбоки. Німці мовчать, не відповідають жодним пострілом, і це для нас ще більш незрозуміло й дивно.

— Треба йти в окоп. Не треба сиди тут,— каже Попов, і ми з Лук'яновим неохоче підкоряємося йому.

В окопі я спиняюся на східцях, Попов стає до гармати, ми слухаємо, дивимося і чекаємо.

— Може, прикривають розвідку,— каже Лук'янов. Голос його чомусь тремтить, ніби од холоду, хоч ніч тепла й тиха.

— Коли б своя розвідка, не пускали б ракет,— заперечую я.

Попов мовчить, а потім іде площадкою в куток, де лежать наші снаряди, виймає нижній ящик і ставить його ближче до станини. Я знаю, це він підготував кар-

теч, отже, кмітливий наводчик розуміє, що все там, на передньому краї,— не жарти.

Але переполох на передовій згодом улягається, звідти долинає чийсь голос, певно, якась команда, і вмовкають останні постріли. Ракети ще шугають раз по раз угору, і їхнє далеке яскраве світло блукає по сірому просторі переритого поля.

— Поганий мерзотники! — лається Попов.— Гітлер у розвідку ходив.

Ми втрьох сходимося на площадці коло гармати. Лук'янов сідає на станину, а ми з Поповим усе дивляємося в ніч.

Тут нас і застає Жовтих з Кривенком.

7

Наш командир прибігає на вогневу захеканий, здається, збентежений, і з перших його слів ми відчуваємо, що сталося щось недобре. Ще не добігши до гармати, він незадоволено й хрипливато гукає:

— Ну що?! Де лопати? Лозняк — ти? Давай сюди всі лопати — копатимем. Швидко! Чого роти пороззявляли! Чули? Тоді швидше!

Ми все ще ніяк не зрозуміємо його, а він уже хапає зі східців лопату, якою надвечір Льошка дражнив снайпера, і обіч гармати починає розкопувати землю.

— Лук'янов! — гукає Жовтих.— Відмірюй звідси вісім кроків і починай. Де Задорожний?

— Задорожного нема,— каже Попов.— Задорожний без дозвол пішов з Луса.

— Куди пішов? От дармоїд! Ну хай прийде! Гульвіса! Волоцюга! — злоститься командир і сопе, розкопуючи бруствер.— Лозняк! — знову гукає він мене.— Прибери кукурудзу. Набик її.

— А що, все ж таки стрілятимем? — із затаєною тривогою питає Лук'янов.

Жовтих дивується:

— А як же? Чули, що робиться? Німець проходи розміновує. Зрозумів?

Лук'янов насторожено випростовується з лопатою, обертається до гармати Попов — здивовані, ми дивимось на нашого командира й чекаємо пояснення.

— Ну, чого роти пороззявляли?! — прикрикує Жовтих і перестає копати.— Не зрозуміли? Завтра зрозумієте. Чули — гуло?

— Чули,— кажу я.

— Ну от! Даремно не гуде — запам'ятайте! — каже Жовтих і знову з лютістю налягає на бруствер, в якому треба прокопати широку траншею — сховище для нашої гармати.

На якийсь час ми завмираємо від несподіванки й передчуття лиха, що все ближче підступає до нас. Знову тривога догортає душі — але горювати ніколи. Попов перший перемагає заціпенілість і мовчки береться за лопату. Заходжуємось копати і ми.

Дружно налягаючи на лопати, ми в усі боки викидаємо з ями землю,— часу до ранку залишилося мало, а викопати треба багато. Ми вже забули про наше небажання працювати, бо розуміємо, що завтра перепаде всім — і піхоті, й гаубичникам, і нам,— ділитися тут нічим.

— Значить, так! — важко сопучи й одкашлюючись, каже наш командир. Він встромлює в землю лопату, скидає сумку, розперізується й одкидає все це далі, до гармати.— Значить, так. Завтра першим ділом маємо знищити кулемет. За всяку ціну! Командир полку сам наказав. Так що треба постаратись.

Жовтих плює в долоні й знову із запалом береться до роботи. Поруч з ним копає Лук'янов. Він бережно, ніби земля — якась коштовна річ, колупає лопатою, підгрибає й помаленьку виносить на бруствер. Кинувши кілька лопат землі, зупиняється й відпочиває з хвилину. Такий робочий темп Лук'янова колись дратував нас. Задорожний навіть сварився з ним, але потім ми придивилися й зрозуміли, що ця слабосила, тонка, надломлена полоном людина по-іншому й не може. Тепер ми звикли до нього й не звертаємо на те уваги. Попов, як і завжди, виконує в нас найвитонченішу роботу,— рівняє скіс окопу, по якому завтра доведеться скочувати гармату в сховище. Він робить це старанно й дбайливо,— все длубається й длубається, зігнувшись у темноті. Кривенок кидає землю ривками: то дуже часто, з тупою люттю, то уповільнює темп, часом спиняється, ніби задумується над чимсь, і раз по раз озирається туди, назад, у наш тил. Я знаю, кого він чекає, і догадуюся,

що непокоїть його, але вирішую мовчати, треба копати, копати до пекучих мозолів на долонях. Та ось Кривенок випростується й обертається до мене:

— Чуеш? Давно була?

— З годину тому, мабуть.

— Довго? Розмовляли?

— Ні. Одразу пішла, і він за нею.

Кривенок замовкає й сумно поглядає на стежку. Нашу розмову, напевно, чує Лук'янов. Обережно орудуючи лопатою, він каже:

— Розпустили його. Людину з таким тваринним інтелектом треба виховувати. А в нас він цілком незалежний.

— Еге, виховаєш його! — глухо і втомлено обзивається Жовтих. — Він вихователям усі пальці поодгризає. Диви, як довго нема! Ну хай прийде, дармоїд, футболіст цей. Він у мене пам'ятатиме!

Од лопати розгинається Попов і каже, як завжди, розважливо:

— Лошка сміливий. Лошка сильний — добре! Лошка хитрий, Лошка впертий — недобре. Марал читай багато — не треба. Марал читай мало — треба. Так я думай.

— Я йому дам, — сопе Жовтих, широко розмахуючи лопатою. — Хай тільки прийде! Правда, Одновухий? — запитує він Кривенка.

— Не погрожували б, а давно б дали.

— Давно не було як. А цього разу не спушу. Іч, прилип до дівки! І Люська, дивись ти, не одшиє.

— Люся нічого, — каже Лук'янов. — Вона розумна дівчина.

— Розумна? — в'їдливо передражнює Жовтих. — При чому тут розум? Він оно який бугай — на те дивись! А то — розумна.

— Мені здається — нічого особливого! — перестає копати Лук'янов. — Вони люди різного рівня. А це, безперечно, стримуючий фактор.

Жовтих якось невизначено хмикає, сякається, теж випростовується і прихиляється до стіни сховища.

— Ти кажеш — фактор! Послухай, яке діло у нас на Кубані було. Фельдшерка одна жила в станиці, молода, нічогенька собі з лиця, освічена, звичайно, і так далі. І що ти думаєш? Сама, а навкруги все прості. Приспичило

дівчині заміж, і вискочила за нашого хохла. Скромний хлопець був, а потім загонорився: як же, жінка — фельдшерка! Розбестився, пити почав. І бив. Що вже натерпілася вона від нього. А мусила терпіти, бо діти. От тобі й фактор!

— І таке може бути, — подумавши, каже Лук'янов. — Але це нетипово. Жінка теж вибирає. І набагато старанніше, ніж це роблять чоловіки. Особливо такі, як Задорожний.

За годину сховище майже готове, залишається тільки підчистити скіс та прорізати вузьку щілину для ствола. В цей час на вогневій з'являється Льошка. Він нечутно підходить з темряви до нас повільною ходою й стомлено сідає зверху — на свіжий, щойно викинутий з ями глей. Я перший помічаю його крутоплечу постать, посріблену місячним світлом, і щось недобре, мстиве здійснюється в моїх грудях.

— Все ж таки копаємо? — каже Задорожний з іронічним співчуттям. — Ну, ну!

Хлопці обертаються до нього й мовчать, переставши копати, тільки Попов риеється в найглибшому місці — він прорізує щілину.

— Прийшов, дармоїде?! — погрозово починає Жовтих. — Де тинявся? Хто тобі дозволив? Ми що — ішаки, щоб на тебе працювати? Га? Відповідай!

Але Задорожний не відповідає й не розгублюється од такої зустрічі, — він навіть усміхається — мені зблизка видно, як поблискують його широкі чисті зуби.

— І чого ви кричите?! Що ви розумієте у високих матеріях?! — спокійно й трохи чваньковито каже він.

— Ти дивись! — мало не кричить командир. — Він ще нам докоряє! Ах ти, негіднику! Ану марш копати! Я тобі покажу тинятися всю ніч! Війна тобі тут чи прогулянка?

Задорожний, проте, зовсім не звертає уваги на командира, наче й не чує його.

— Все пусте, братці! — якимсь розважливим, спокійним тоном каже він. — Капітуляція. Була Люська і накрилася! Законно!

Від тих слів з хлопцями щось діється. Я відчуваю, як поруч здригається Кривенок, як насторожується й пильно приглядається до Льошки Лук'янов, навіть Жовтих — і той на хвильку перестає кричати.

— Капітуляція! — сміється Задорожний, помітивши наше здивування.— Гітлер капут і таке інше! А дівчина перший сорт, свіжина! Ох і попобрикалася!..

— Негідник! — хрипло кидає йому Жовтих, і я мертвою, тільки тепер зрозумівши сенс усієї його похвальби. Образа, злість і ненависть до нього скручують мою волю в тугий болючий вузол, стискаються зуби, і душу роздирає німий крик: «Негідник! Мерзотник! Гад!» Вражений і пригнічений, я стою з лопатою, не знаючи, що й думати, і тільки помічаю, як ця звістка якось нейтралізує гнів Жовтих і він, здається, не знає, що сказати.

— Бери лопату і копай! — заспокоївшись після нападу злості, наказує Жовтих.

Мене обурює, що він так швидко одійшов,— я ж прагну Задорожному кари. Але Задорожному хоч би що. Він не поспішає виконувати наказ, а сидить на бруствері, ліниво розкинувши ноги, і місяць тьмяно висвічує його крутий лоб.

— Ось носовичок подарувала на згадку, дивись! — безсоромно похваляється він.— Завтра прийде знову. В одне місце. Хоч женися тепер. Законно! Хе-хе!

Хлопці копають собі, а в мені раптом спалахує якесь сліпе шаленство. Чорна хвиля гніву викидає мене з ями, я підскакую до вдоволено-спокійного Задорожного і з усього маху б'ю його кулаком в обличчя — раз, другий, третій.

— Ух! — скрикує Льошка і з дивовижною спритністю схоплюється на ноги. Нагнувши по-бичачому голову, він одразу кидається на мене, б'є мені головою в груди, збиває з ніг і навалюється всім своїм важким здоровенним тілом. Мені забило дух, але шаленство надає сили, я, як тільки можна, викручуюсь, намагаюся вирватись і ще садонуту в його одгодовану пику.

— Стійте! Стій!! — кричить Жовтих.— Знавісніли, дурні!

Я вириваюся що є духу, од Задорожного пашить лютю силою, він шаленіє, заломлює мені руки і б'є потилицею об землю. «Ух ти, паскудник!» — кричу я в думках, напружуюся, штовхаю ногами, і ми обидва скочуємося з бруствера в сховище.

Я одриваюся від нього, він кидається знову, але тут стіна, я втримуюся на ногах і зустрічаю його кулаками.

Та нас рознімають. Жовтих, Попов і Кривенок хапають Задорожного ззаду, одривають від мене, я викручуюсь, трохи отямлююсь,— здається, я дав йому — нехай пам'ятає. Задиханий, виходжу на площадку, прихилиюся до нашої гармати і ледве стримую серце в грудях.

— Сопляк! Наволоч! Я з твоєї пики біфштекс зроблю! Бити мене? — також задиханий, гримить здала Задорожний і виривається з рук хлопців.

— Лошка! Лошка! Не треба! — вмовляє його Попов.

— Якого чорта! — з нарочитою суворістю в голосі хрипить Жовтих, стоячи перед ним. — Показалися, дурні! Схаменіться! Чого зчепилися?

Лук'янов, притихлий і, здається, збентежений, стоїть у кутку з лопатою в руках. В таких сутичках він, звичайно, не бере участі.

Я одихуюсь і мовчу. Я не скажу, чого зчепилися, — нехай здогадається він, коли здатний на це, а іншим не треба й знати. Прикро тільки трохи, що, здається, мені більше, ніж йому, перепало в цій бійці, а так усі вони — і Льошка, і Люся, та й інші, хто разом з ними, — нехай вони йдуть під три чорти.

Ще довго після цієї сутички бурчить старший сержант — обурюється на нас, а я стараюся працювати, підбираю з дна пісок і думаю, що від Задорожного чогось іншого не можна було й чекати. Та чорт його бери, того Задорожного. В мені починає рости-розростатися гидлива зневага до тієї нашої «чарівниці», до Люсі. Звичайно, вона ні в чому не винна перед нами і вільна в своїх вчинках, але я твердо переконаний, що по відношенню до нас усіх вона вчинила щось злочинне і варта великої зневаги. Вона ошукала нас у чомусь світлому, ославила собою увесь людський рід, я не хочу тепер вірити нікому, я хочу кричати в ніч бридкі, погані слова їй, я ненавиджу і його, і її — обое вони постають переді мною однаково мерзотні, огидні й ниці.

8

Нарешті сховище готове. Попов теж кінчає свою роботу, ми виходимо на площадку біля гармати, кидаємо на купу лопати. Жовтих виймає з кишені трофейний швейцарський годинник, обережно застібає на руці бра-

слет і вдивляється в зеленуваті цифри на чорному циферблаті.

— Так... Лозняк, Лук'янов, марш по сніданок. Та швидко! Незабаром світатиме.

Лук'янов слухняно збирає казанки, я вішаю на себе автомат, і ми простуємо вузьенькою стежинкою в траві від вогневої в мовчазливі, тривожні сутінки.

Ніч добирає свою останню годину.

Місяць, добувшись до середини неба, починає вже знижатися, блискучий серпанок хмарки, що всю ніч висіла на небосхилі, тоне в прозорій сині, зорі поблискують яскравіше. Синюваті сутінки зараз густіші над ворожими пагорками, східний небокрай хоч і темний ще, але в порівнянні з західним світліший, і зірок там менше, видно лише великі. На землі блукають-ворушаться непевні тіні; смуги, латочки, плями місячного світла дрімливо лежать на трав'янистому полі.

В мене ще не пройшла злість на Льошку, її владна сліпа сила забиває тривогу за ранок, з його черговими воєнними випробуваннями. Та ну його до дідька, той ранок,—я не люблю загодя чекати поганого, краще вже, коли воно гримне зненацька, а то намучишся задалегідь і, як часто буває,— даремно.

Я йду стежечкою попереду і, крім тієї тривожної невпевненості, відчуваю в собі пустотну легкість від чогось пережитого, втраченого, що вже минуло і не хвилює, тільки ще холодним попелом лежить у душі. В мене вже немає ні колишньої заздрості до Льошки, ні нестримного, болісного прагнення до Люсі, я щось зрозумів, пережив і, здається, навіть став дорослішим і розумнішим за цю ніч.

Ми йдемо мовчки, тихенько поскрипує дужка на казанку; Лук'янов позаду мовчить — він завжди такий задуманий і замкнутий. Я пригадую, як недавно Льошка образив його полоном, а він змовчав, стерпів — переніс усе в собі.

— Чого ви йому в пику не дали тоді? — питаю я, озирнувшись.— Варто було б.

Лук'янов, помовчавши, зітхає, потім спокійно відповідає:

— А чи варто? Чи варто битися! Це дурощі. Не він перший, не він і останній. Я вже звик.

— Даремно. А то він і далі чіплятиметься, тиранитиме. Якщо здачі не дати. Він такий.

— Ніхто людину не тиранить більше, ніж вона сама себе. Так-то.

— Це коли в людини совість є. А в Задорожного вона й не ночувала.

— Ні, чому ж? — подумавши, одказує Лук'янов.— По-своєму і він має рацію. Відносно, звичайно.

Ми знову мовчимо, помаленьку бредемо й прислухаємося до ночі.

Стежечка приводить нас до соняшників, що сірою нерухомою стіною дримають уночі. По той бік їх, на дорозі, чути солдатські голоси, десь далі на стежці коротко блискає іскра від цигарки й долинає стримуваний сміх. Хоч і війна, і небезпека, але поки тихо, життя іде своїм звичаєм.

Лук'янов плентається ззаду, і в його споглядально-спокійному настрої я вгадую тихий відгук пережитих страждань, якийсь душевний надлом, це тепер мені близьке і зрозуміле, і я запитую:

— Скажіть, а як ви в полон попали?

Солдат якусь хвилику мовчить, щось думає, потім зітхає:

— Просто. Під Харковом. У сорок другому. Поранили. Знепритомнів. А прийшов до пам'яті — навколо німці. Ну, табір, і все...

Я думаю, що Лук'янов скаже й ще щось, але він замовкає. В одному місці ми натикаємося на неглибоку мінну вирву. Місячне світло таємничо освітлює на стежці круглу чорну пляму з стабілізатором усередині. Хоч небезпеки від неї вже й немає, але не хочеться ступати в її чорноту. Я перескакую вирву, Лук'янов обминає її.

— Такий був початок мого кінця,— зітхає Лук'янов.

— Початок кінця! — повторюю я й думаю, який недоречно-зловісний зміст у цих двох, таких звичайних зосібна, словах.— А потім що?

— Потім? Потім почалося пекло. Ціле літо загортали протитанкові рови на Україні. В сорок першому їх же накопали тисячі кілометрів. І ми закопували. Нікому це не потрібно було, але, мабуть, іншої роботи для нас не знайшлося.

— Ви ж, здається, офіцером були?

— Лейтенантом. Командиром саперного взводу.

— Ну, а потім?

— А потім ось рядовий,— сумовито всміхається Лук'янов.

— А чому так?

— Так.

Я не розпитую більше,— розумію, що його покарали, хоч не можу збагнути, чому людина, яка стільки пережила, повинна ще й у нас зазнати кари.

— Це, брат, так,— мовить він, ідучи поруч.— У війну мені страшенно не пощастило у всьому.

— В чому ж іще?

Лук'янов притишує ходу, вдивляється в місячну далечінь і заклопотано продовжує:

— Розумієш, що вийшло. Батько мій командир бригади. Герой Радянського Союзу. А я ось невдаха, соромно й признатися.

Я насторожуюся, слухаю, він помічає це й додає:

— Після полону так і не написав йому. Не зважився. Та й що я напишу? Правда, батько лагідної душі людина. Мати також. Ні грошей, ні ласки не шкодували. Здається, і я непоганий був, слухався, вчився. В сорок першому разом з дому пішли: батько на фронт, а я в училище. Мріяв про подвиги, про ордени. І ось як дико все обернулося.

— Ну що ж!.. Хіба в цьому ваша провина? Війна все.

— Війна, звісно. Але справа не тільки в ній...— заперече він.— Щось і в мені сфальшивило. Я-то знаю. Тільки...

Та він не договориює, замовкає, і я кажу:

— Кепсько!

— Саме так.

Я вірю і щиро співчуваю йому. Ця його біда чимсь притягує мене, мабуть, у нас із ним близькі переживання, і мені хочеться якось утішити свого товариша.

— Ну нічого. Ще не пізно. Звання можна відновити. Аби живим лишитися. А на образи ви не зважайте. Не всі ж у армії такі, як... Задорожний.

— Воно-то так, але... До речі, ти не дуже вір цьому Задорожному,— переходить на інше Лук'янов.— Він базікало. Тільки бреше, а насправді нічого й не було. Таких чимало... серед нашого брата — чоловіків.

Ці слова спершу дивують, а потім раптом підбадьо-

рюють мене. Я навіть зупиняюся, і в мене несподівано вихоплюється:

— Правда?

— Ну, а ти як думав? Люся непогана дівчина... Взагалі багато чого нам здається лихом тому, що ми не довіряємо жінці. Не досить поважаємо її. А в ній же святість материнства і мудрість віків. Вона антагоніст злочинності, бо вона мати. Вона багато вистраждала. Страждання викристалізували її душу. А, як правильно сказав Жовтих, страждання роблять людину людиною. Людина, яка не перестраждала,— трава.

Назустріч ідуть піхотинці, мовчки бредуть вони в сутінках, несучи на передову ранній сніданок. На годину пізніше вже тут не пройдеш; хто спізниться, той голодуватиме до вечора. Ми приглядаємося до їхніх невиразних при місяці облич, але знайомих немає.

— Ми не спізналися, хлопці? — питаю я.

— Ні. Ще тільки почали давати. Це ми перші,— охоче відповідає маленький піхотинець, зігнутий під вагою великого термоса на спині. Ми звертаємо на траву й розминаємося. Лук'янов наздоганяє мене й знову йде поруч. Видно, я своїм розпитуванням зачепив у ньому якусь болючу струну, яка зазвучала тепер щиро й надовго.

— Страждання, страждання!..— роздумливо каже він і з несподіваною жвавістю провадить далі: — Я вам скажу. Я довго помилявся, дечого не розумів. Полон мене багато чому навчив. У полоні людина одразу втрачає все, що націпляло життя: кубики, шпали, ордени, дипломи, білети. Зостається одне тільки при ній — душа. Як в Ісуса. Я надивився на всяке. За тридцять років життя не зрозумів того, що за один рік полону. Я думав: все ж таки вони, німці, не якісь азіати, вони дали людству Баха, Гете, Шіллера, Енгельса. Виявилось, увесь їхній зміст — Гітлер. Ось що може зробити одна людина з нацією, яка довірилася їй. Хоча не всі однакові. Деякі думають по-своєму. Мабуть, кожна людина — від природи людина. Життя робить з неї генія або негідника. Німці продали Гітлерові свої душі, і він поробив їх негідниками. Це страшно — продати одному всі душі. Потім цей один стане вампіром. Він зажадає океан крові. Був у нас Курт, він багато чого розумів правильно. Ми годинами розмовляли. Я полонений,

а він солдат з охорони. Але він боягуз. Він найдужче боявся фронту. Він ненавидів Гітлера, але покійно служив йому. Пізніше, правда, він повісився в таборі.

— Чого вже чекати від німців,— кажу я,— коли ось і наші... Скільки набралось і власовців, і поліцаїв...

— Воно так... Це вже доведено. Боягузтво й шукання вигоди гублять усіх — і наших і німців, і рядових і генералів,— з незвичним для нього запалом каже Лук'янов.— Не перемігши в собі користолюбця, боягуза, не переможеш ворога. Так, так. Це питання життя і питання історії.— Помовчавши трохи, він веселіше вже додає: — А за Люсю ти не турбуйся. Вона славна дівчина. Так мені здається. Закінчиться війна — комусь поталанить. Ех, якби не війна!..

І я раптом почуваю, що вірю йому, вірю, як богові, він позбавляє мене тяжкого гніту страждань і вселяє світлу жадану надію,— дивно навіть, яку силу іноді мають звичайні товариські слова, сказані вчасно. Я не можу збагнути тепер, як це я не зрозумів усього з самого початку, чому так легко повірив цьому базикалові Задорожному. Я дуже радий тепер, але намагаюся нічим того не виказати перед Лук'яновим — в мене раптом стає світло й легко на душі, і навіть завтрашне випробування відсувається кудись у далекий закуток пам'яті.

— Так, Люся славна. Це він — брехун,— погоджуюся я, і мені нестерпно боляче від думки, що зовсім недавно ще я ладен був знеславити ні в чому не винну дівчину.

— Давай швидше, брат, щоб не спізнитися! Ніби розвидняється? — повеселішавши, кажу я, і ми прискороємо ходу — повз соняшники в улоговинку, до села, куди вночі приїжджає наша батальйонна кухня.

9

Поки ми приносимо сніданок, починає світати.

Небо з кожною хвилиною світлішає, небосхил стає зеленкуватим перед сходом сонця, хутко гаснуть поодинокі зорі. Місяць у височині примеркає, втрачає своє яскраве нічне світло, меншає і безпорадно висить над посвітленим простором. На землі поступово зникають

чіткі тіні, спливає срібний місячний полиск, ледь освітлені, виступають з сутінок околиці — трав'янисте, зрите війною поле, ряд стовпів понад дорогою, вузька смужка соняшників під селом.

Хапливо й мовчки снідаємо.

Жовтих перший доїдає з кришки приправлену тушонкою кукурудзяну кашу (мамалігу, по-тутешньому) й ховає в кишеню недоїдений шматок хліба. Сіре в сутінках обличчя старшого сержанта збуджено-зосереджене командирськими клопотами. Ми теж вишкрібаємо казанки, старанно облизуємо ложки, та всередині в кожного з нас неухильно росте трепетна тривога. І мені аж приємно від отого ділового спокою, з яким цей немолодий уже, рудовусий, з посинілим обличчям, кривоногий — звичайний колгоспний дядько, наш теперішній командир, збирається до начальства доповідати про готовність. Ніби до якоїсь звичайної праці в полі готується: дожовуючи сніданок, він за тоненький реміничик вішає на шию бінокль, накидає на плече автомат, насуває на лоб зім'яту, побілілу на сонці пілотку, що завжди якось приплюснуто сидить в нього на голові — од вуха до вуха. Пілотка та інше обмундирування в командира не першого сорту, вже ношене, зате все інше, що визначає в ньому сержанта-артилериста, доглянуте й старанно зберігається. Бінокль хоч і старенький, з вищербленим окуляром, але Жовтих каже, що не поміняє його і на новий, навіть на трофейний цейсовський. До сержантської польової сумки з інструкціями, бритвою й усяким солдатським дріб'язком пристебнуто компас — як у начальства. Над ранок він одягає свою застальцьовану ватянку, на ній покручені погони з червоною личкою впоперек і на рукаві, вище ліктя, ніби золота, поблискує вирізана з бляхи саморобка — перехрещені стволи гармат. Це емблема винищувачів танків. Чобіт Жовтих не носить, каже, що це нездорово для ніг, і ходить у черевиках з обмотками, які намотує низенько — на долоню вище од халявок.

— Кривенок, розбуди Попова, — наказує старший сержант, ворущачи вусами. — Я до комбата.

Кривенок, здається, байдужий до всього, що чекає нас, кволо підводиться від казанка і розвалькувато йде будити наводчика, якого Жовтих перед світанком поклав спати. Попов, звичайно, не виспався за якусь там

годину. Розбуджений, він сидить якийсь час на землі й, позіхаючи, безтямно дивиться поперед себе.

І тоді знову з-за ворожих пагорків долинає зловісний гул танків. Цього разу гуде вже ближче, здається навіть, що танки йдуть сюди, на нас, всі ми стривожено поглядаємо в бік ворога, але там ще нічого не видно. Цей гул, видно, остаточно розбуджує Попова, він стає на коліна, підперізується, бере свій казанок з їжею і, позираючи на присмеркові пагорки, йде до гармати.

— Все ж такі вони щось нам готують сьогодні,— каже Лук'янов і береться за автомат.

Ми з Кривенком теж беремо зброю і йдемо на свої бойові місця біля гармати. Коло розстеленої палатки з рештками сніданку застається сам Задорожний.

Якийсь час ми мовчки сидимо на станинах, і, чим більше звільняється від сутінків знайомий простір, тим більше зростає наше хвилювання. Кривенок скручує нерівну, товсту посередині цигарку й нервово, безперервно смоче її. Лук'янов надіває шинелю й мерзлякувато вмощується на снарядних ящиках,— як завжди, на світанку його починає трясти малярія. На схудлому, передчасно зів'ялому обличчі з глибокими зморшками по обох боках рота і в вицвілих очах під світлими бровами — вираз терпіння й покори перед неминучістю. Льошка здається злим і байдужим до всього, він сидить, де й сидів, не ворущаючись, але те, що він не в настрої,— видає тривогу в його душі. Лише Попов, сонний ще, без будь-яких ознак неспокою, старанно вишкрібає з казанка кашу й вузькими очима на приплюснутому бурому обличчі раз по раз поглядає на пагорки.

Настає день і невблаганно наближає годину небезпеки. Вже видно ніби кротом вириту кривульку першої траншеї, крізь туманний серпанок проступає чорна пляма танка біля струмка, на пагорках ще куриться туманна сірість, але й вона непомітно рідшає й зникає.

З напруженою тривогою ми чекаємо. Кожен зосереджений, нікому не хочеться розмовляти, слова тепер втратили своє значення. Ми притихаємо, насторожуємося й чекаємо того самого часу, коли для кожного з нас може вирішитися все. І в цю хвилину якимсь дуже буденним і тому дивним голосом обзивається Попов:

— ...Не можна посолити! От кухар, поганий кухар!..

— Що?

Всі обертаються до наводчика, явно збентежені тим, що почули, і він таким же притишено-байдужим тоном каже:

— Каша мало-мало солі, трава каша. Погана каша — погана кухар.

Ми стримуємо подив, ніхто йому не відповідає: не до каші тепер.

І ось у полі з'являється наш командир. Він біжить від КП навпростець травою, і те, що він не йде, а біжить, поспішає, ще дужче насторожує нас. Я стаю за щитом на коліна й роблю найперше, що треба зробити перед стрільбою, — відкриваю затвор. Повертаю тугувату рукоятку, клин опускається, можна заряджати. Правда, заряджати ще рано, але мені вже не терпиться, кортить щось робити.

Жовтих, мабуть, здаля помічає нашу гнітючу настороженість і, певно, щоб підбадьорити нас, гукає:

— Ну, хлопці-молодці! Пульнемо зараз! З першого снаряда — ціль, і спати до вечора!

— Пусте! — кидає Льошка й схоплюється з землі. — Поспиш тут! — Він іде до всіх на площадку, якимось бережно несучи перед собою великі коричневі од загару руки.

Жовтих зіскакує з невисокого бруствера, йде на своє бойове місце — зліва позад гармати, в широкому гарматному сховищі.

— Нічого. Не вперше! Держіться за землю-матінку. Вона виручить, — спокійно продовжує він і здимає до очей бінокль. — Так!.. Ні, ще трошки почекаємо. Ану сідайте всі!

Ми, постававши на коліна, займаємо свої місця — Попов за прицілом, я праворуч від нього за щитом, між станинами стає навколішки Задорожний, за ним, коло снарядних ящиків, Кривенок і Лук'янов.

Жовтих усе дивиться в бінокль; припадає до прицілу Попов. Ми розуміємо, що стаємо на герць, в якому питання — хто кого — вирішуватиметься тим, хто спритніший. Якщо тільки ми загаємося і німці засічуть нас на цій позиції, то буде нам кепсько.

— Попов, наводити під нижній обріз! — розпоряджається Жовтих, уже не одриваючись від бінокля. — Та-ак! Зарядити!!! — хрипко, спокійно, але з трохи зайвою суворістю командує він, і відчувається, що хоч

трішки, але хвилюється й він. Задорожний натренованим розмашистим рухом заганяє в патронник снаряд, затвор, коротко клацнувши, закривається. Попов приліпає до прицілу, і ми, затаївши дух, чекаємо.

Ідуть останні хвилини сонної ранкової тиші. Небо за нашими спинами вже наливається одсвітами близького сонця... Ці останні секунди перед відкриттям вогню особливо нестерпні, тупим болем ниють усі нерви — швидше, швидше! Але Жовтих дивиться, він спокійніший і краще нас знає, коли треба скомандувати.

— А чому без каски? Де каска? — несподівано звучить у тиші його суворий голос. Це він до Попова, який гнеться за прицілом у своїй заяложеній пілотці. Жовтих так кричить завжди, коли наводчик перед стрільбою не надіває каски, яку командир скрізь возить з собою і без якої він не дозволяє наводчикові вступати в бій.— Ану, Кривенок, каску!

Та Попов не одривається від прицілу, все дивиться в нього, покручуючи рукоятку наводки, а Кривенок тим часом приносить з окопу не нову вже, подряпану каску й надіває наводчикові на голову. Не встигає він ще й одійти на своє місце, як раптом десь далеко з боку противника лунає знайоме переривчасте «та-та-та-та-та-та!». Одночасно так само переривчасто брязкають по крилі щита кулі, дзижчать над головами, цмокають у землю, і збоку на бруствері, над грудками землі, здіймається легенька хмарка пилу. Я інстинктивно пригинаюся за казенником. «Спізнилися! Прогавили!» — майнула недобра думка. Замість того щоб щось робити, я оглядаюся,— позад мене пригинається до землі Льошка, він лається, а там за ним якимось боком, спершись на лікоть, опускається на землю Лук'янов. З-під його пілотки на комір незастебнутої шинелі і на дощаний снарядний ящик щось швидко капає. Лук'янов на очах блідне, хапається рукою за голову й здивовано розглядає долоню — на ній кров.

— Мерзотники! — лається Льошка.

До Лук'янова кидається Кривенок. Досить спокійним голосом він питає:

— В кого пакет?

У мене в кишені перев'язочний пакет, я виймаю його й кидаю хлопцеві, хочу й сам підбігти туди, але команда Жовтих спиняє мене:

— Стий! Тихо! Пригнися! Приціл шість — один снаряд, вогонь!

Кулі б'ють по брустверу, порскаючи землю, я соваю по лінійці покажчик одкату, пригинаюся. Тут, за казенником, трохи безпечніше, ніж на відкритій площадці. Вся наша вогнева куриться пилом, розлітається навсібіч земля, бадилля кукурудзи, брязкають кулі по щиту. Що й казати: невдалий початок, треба дуже вправно діяти, а то буде кепсько.

— Бах!!! — несподівано й різко б'є у вуха постріл. Гармата відкочується назад, казенник викидає пусту гарячу гільзу, з її вузької шийки в'ється димок.

Я не бачу за щитком вибуху, але чую його далеке розкотисте «ках-х-х!». У стволі вже новий патрон, і Попов обережно, дуже акуратно й спокійно підкручує коліщатка.

— Фіть-фіть! Чвік!.. — проноситься поруч ворожа черга.

«Швидше! Швидше!» — стукає в скроні думка. Я миттю озираюся: Лук'янов лежить на боці, і Кривенок, невміло розкручуючи білий, чистісінький бинт, обмотує йому голову. Крізь пов'язку проступає й розповзається бура пляма крові.

— Бах!!! — знову б'є наша гармата, і праве вухо глухне, ніби його заткнуто ватою. Я квапливо поглядаю на покажчик одкату — одкат, здається, нормальний.

— Приціл сім! — з люттю в голосі командує ззаду Жовтих.

Отже, недоліт, треба ще пристрілювати. Кулемет б'є довгими чергами, і це, мабуть, рятує нас, бо тільки перші кулі з черги влучають поблизу, інші ж розсіюються навколо. Ми всі припадаємо до землі. Льошка лежить боком, притискаючи до грудей снаряд, — погляди наші зустрічаються, і я не знаходжу в його очах ворожості. Мені теж тепер не до злості — Люся й усе, що зв'язане з нею, відходить далеко, у якесь невиразне давнє вчора.

Попов працює вправно й чітко. Не встигаю я опам'ятатися від перших пострілів, як бахає новий, третій постріл, і тієї ж миті позаду кричить Жовтих:

— Відмітитись по розриву!

Це улюблений прийом нашого командира. Є певні правила пристрілки прямою наводкою, але Жовтих майже завжди користується тільки цим — відміткою по

розриву, який жодного разу ще не підвів нас. Попов, зігнувшись, злегенька, самими долонями, покручує коліщата наводки і натискує кнопку спуску. Я виглядаю з-за щитка — снаряд, здійнявши пил на бруствері, летить вдалі і вибухає на пагорку.

— Точно! — радісно й натужно, з усієї сили кричить Жовтих. — Три снаряди, біглий вогонь!

«Слава богу! — спадає в душі прикре тривожне напруження. — Влучили, тепер добити!»

— Бах! — гримить постріл, гармата відскакує назад, з казенника з дзвоном вилітає гільза. Льошка, на мить підвівшись на колінах, досилає наступний, і через десять секунд знову:

— Бах!

На вогневій — кислуватий пороховий сморід, курява.

Шоста гільза дзвінко брязкає вниз об попередні, і ось жадана команда:

— В укриття!

«Єсть! Здається, вдалося! Ще трошки, ще...»

Ми всі хапаємося за гармату, я переповзаю через станину, вириваю з осі стопор, хтось позаду висмикує з землі сошник. Жовтих хапається за ліву станину. Припавши до самої землі, налягаю на колеса, штовхаю — гармата зрушує з місця. Попов трошки спізнюється штовхнути ліве колесо, гармата перекошується на площадці, і Жовтих злісно кричить на нього:

— Попов, таку твою розтаку! Пхай!

На Попова командир кричить рідко, тільки в бою під вогнем, — тут він нікого не милує, тут у нього всі рівні, і, послухавши збоку в такий час, можна подумати, що він з кожного ладен здерти шкуру. Попов не ображається за те, як не ображається ніхто з нас. В насунутій на очі касці він упирається коліними в землю, плечем — у колесо, гармата зрушує з місця і, важко погойдуючись, котиться в укриття.

— Та-та-та-та... — стукотить здалеку кулемет, але ми вже звернули станини, я напружуюся так, що, здається, од натуги розриваються груди, і пхаю колеса обома руками, аж поки гармата не починає котитися сама. Хлопці й Жовтих керують її станинами, і останнім, на колінах, вчепившись за правіло, пхає схудлий, із закривавленою щокою Лук'янов.

І ось ми сидимо в нашому вузькому обжитому окопчику і, заспокоєні й задоволені тим, що виконали обов'язок, стримуємо в грудях серця, що як не вирвуться від натуги й пережитого. Кілька кулеметів луплять по нашій позиції, раз у раз збиваючи з бруствера груддя, і пісок сиплеться нам на голови. У чистому ранковому повітрі над вогневою патлами звисає пил. Але крупнокаліберний кулемет мовчить, а решту ми вже якось витримаємо.

— Огляділись! — задоволено каже Жовтих, сидячи на дні, і радісно сміється, наморщуючи заросле за ніч щетиною синювате обличчя. — Все ж таки обдурили — знай наших!

Потім, уже серйозно, командир запитує:

— Ну, а ти як, Лук'янов? Терпіти можеш?

Лук'янов, схиливши перев'язану голову, скорчився під палаткою в кінці окопу й мерзлякувато кутається в шинелю. Рана в нього на голові, мабуть, не дуже страшна, він не стогне, не скаржиться на біль, тільки труситься від малярії. Вигляд у солдата, як і раніше, страдницько-зосереджений.

— Потерплю, — тихо мовить Лук'янов. — До санчاستини ж все одно не добратися.

— Не добратися, — підтверджує командир. — Сиди до вечора.

Ми повмощувались один коло одного на самому дні й пильно прислухаємося до того, що робиться зверху. На найнижчому східці сидить Льошка, в руках у нього перископ, і він раз по раз тихенько висовує його з-за бруствера. Кулемети нам тут не страшні, але ми чекаємо, що ось-ось ударять міномети, тоді вже буде чого боятися.

Та незабаром стихають і кулемети, і в ранковому просторі западає тиша. Ніде ні звуку, ні пострілу. Уже зовсім розвиднілось, сходить сонце, і яскрава блакить південного неба аж буяє під потоками світла. Перші сонячні промені кладуть свої ще холодні лапи на запилені груди нашого окопу. Обманутий тишею, над полем з'являється жайворонок. Як щось далеке й не зразу зрозуміле, долітає до нас його цвіркотлива лагідна пісня; а потім і сам він з'являється в небі над самим окопом.

Жовтих перший задирає голову, нап'явши суху шкіру на неголеній шиї, примружує немолоді очі й широко дивується:

— Хел! Ти дивись — заспівав! І не боїться! От же малеча...

Ми всі дивимося вгору на трепетне пурхання маленької пташки, і недавнього страху, турбот ніби й не було, таке враження, наче ми щойно прокинулися в цьому окопі-ровику, і не було ні тривоги, ні кулеметного обстрілу, ні бою. Тільки недремне солдатське почуття тримає в пам'яті завжди живучу тривогу і нагадує про те, де ми і що нас чекає ще.

Та ми не говоримо про це, хоч, певно, відчуває кожен з нас, окрім хіба Попова. Як тільки кінчається обстріл, він починає нудитися без діла, потім скидає гімнастюрку й заходжується приладновувати бляшані підкладки під погони. Нещодавно йому присвоїли звання ефрейтора, і Попов уже кілька днів ладнає собі нові погони: пришиває лички, з червоного німецького кабелю робить канти, тепер ось приладновує бляшки. Жовтих задоволений, веселий і з гордим почуттям гідності оглядає нас, проте ми помічаємо, як він насторожено ловить кожний звук нагорі, й розуміємо, що він теж чекає. Льошка, як і раніше, невеселий. Кривенок присів у ніші для ящиків і длушпається коло свого трофейного кулемета.

— Ну! Сказав комбат — до нагороди представить усіх. За кулемет. Дадуть по медальці. Непогано? — питає Жовтих.

Одержати медаль завжди приємно солдатові (особливо тому, в кого жодної ще нема), тільки Жовтих навряд чи мріє про це — он скільки в нього на грудях. Кривенку та мені було б до речі по якій-небудь нагороді на наші нічим не прикрашені гімнастюрки, так само як і Льошці, котрий, опріч гвардійського значка (яким він, між іншим, дуже пишається), нічого не має. Тільки Льошка чомусь незадоволено підводить до старшого сержанта свою лобату голову й каже:

— Дурниці говориш. Тут поки медалі дочекаєшся, так п'ять раз закопають.

— Чому? — добродушно заперечує Жовтих. — Тепер — оборона, це швидко робиться. Командир дивізії підпише — й готово. Даремно тільки лявся вчора: бач,

як добре обійшлося,— й насмішкувато додає: — Прийде на побачення Люська, а ти вже нагороджений. Наречений!

Від тих командирових слів у мене раптом починає тужно нити в грудях. «Коли він так говорить Льощці, то, певно, вважає саме його гідним нашої подруги. Не сказав же він цього жодного разу ні мені, ані Кривенкові, а саме Льощці. Отже, тут все ж таки щось є, чого я не знаю, а старий хитруватий Жовтих бачить і знає все. Отже, щось усе ж таки коли й не було, то могло бути в неї з Льощкою, недарма ж такі натяки»,— знову болісно думаю я. Але Задорожний невдоволено пирхає:

— Потрібна мені та Люська... як собаці п'ята нога. Не таких бачили.

Я не знаю, що мені й думати. Не зрозумієш одразу, чи він прикидається, а чи говорить правду. І я не можу збагнути, чому його ставлення до дівчини так раптово перемінилося, чому він так охолонув до неї? Знову в голові з'являються вчорашні здогади — огидні й прикрі. Я намагаюся затиснути їх у душі, не дати їм ходу і звертаю думки на інше.

Ні, я, мабуть, так не скажу про Люсю, хоч — сам розумію — в тім мое горе й моя мука. Я можу виляяти її сам собі, вибатькувати зі злості в думках, але відчуваю: ніколи я не зчерствію до її усмішки, до її голосу, до її манери триматися, до її такої привітної, товариської душі. Мені б дуже хотілося з'явитися перед нею з бойовою нагородою, з личками на погонах, з чим-небудь, що зробило б мене більшим, сміливішим, дужчим і гіднішим у її очах. Це тяжко, але я повністю готовий до нових випробувань у боях, аби мені хоч трошечки покращати й наблизитися до цієї незвичайної дівчини. А що вона надто вже надзвичайна, краща за всіх дівчат на світі, в те я вірю всією своєю незнівченою, молодого душею. Ні, мабуть, живучи з нею на одному світі, я не зможу бути байдужим до неї і не можу бути абияким.

— Хе, Люся! — іронічно хмикає Льощка. — Ми тут ось голови під кулі підставляємо, а вона там з тилочками милується. Теж медаль заробляє. Капітан цей... як його? Мелешкін! Давно вона з ним крутить. Знаю я...

Капітан Мелешкін! Це такий гарний, чорнявий ве-

селун з вусиками. Правда, я бачив одного разу на марші, як він їхав на коні поруч з підводою санітарної роти і все частував чимсь дівчат і Люсю теж, а вона дуже вже весело всміхалася. Ми йшли тоді узбіччям, була невилазна грязюка,— і я добре запам'ятав цей випадок.

Знову смуток і роздратування вповзають у мій настрій — я знову ладен сказати собі: чорт їх бери. Видно, така наша доля — поки ми тут думаємо, мріємо, страждаємо під вогнем, там, у тилу, знаходяться спритні люди — офіцери або такі ось Льошки... Де вже нам! Мене розбирає злість на самого себе й на все на світі. Але десь у глибині душі сама по собі живе, не згоджується зі мною вперта думка: «Ні, не може вона бути поганою, не може, вона не така».

Траншеєю пробирається до мене Кривенок, переступаючи через хлопчачі ноги. Він сідає напроти, обпершись спиною об холодну тіневу стіну, і, скося глянувши на Льошку, показує складений у вигляді пакестика для порошка папірець.

— Слухай,— тихо каже він.— Оддаси їй... Коли щось таке... Розумієш?

— Кому?

— Та не прикидайся. Знаєш кому.

Я розумію, звичайно, кого він має на увазі, але передавати їй чужі записки — цього я не зроблю. Крім того, я думаю, що нічого з нами не трапиться, навкруги тихо, так тихо, як було й учора, й позавчора, і здається недоречним будь-яке побоювання.

— От іще вигадав! — відмагаюсь я.— Сам оддаси. Чому це я?

Кривенок підозріливо оглядає мене, мабуть, розуміє, що я прикидаюся, його перекошене обличчя пересмикується. Якусь мить, ніби випробовуючи мою щирість, він дивиться мені в вічі, а потім, не просячи й не кажучи нічого, ховає папірець у нагрудну кишеньку.

— Ну що ж... Не хочеш — не треба.

Здається, він образився.

Ех, Кривенок, Кривенок! Хіба не такі ж самі страждання роздирають і мою душу, хіба не знищується святе і в моєму серці? Але що вдієш?! Різниця тільки в тому, що, як і всі страждання, одну душу вони спопеляють, а іншу гартують, мов крицю. Не знаю, як у Кри-

венка, а моя душа для гартування, певно, занадто квола.

— Нічого,— кажу я і не вірю своїм словам.— Нічого! Він базікало, оцей... Вихвастувався...

Вимовляю я це дуже невпевнено, так що Кривенок тільки скривлюється й скептично всміхається.

А час іде. До нас в окоп уже заглядає сонце й починає припикати крізь пілочки. Плечі й тулуби ще в тіні, а головам жарко, і Жовтих, по-старечому кречучи, пересідає під другу стіну — у загінок.

— Ти дивись: мовчать! Жодної міни. Дивно! — каже він.— Ну, до вечора добудемо, а там — на нове місце. Під другу купу.

Попов надіває гімнастюрку й скромно милується своєю обноваю — погонами. Вся одежа на ньому доглянута, підігнана, акуратна, гудзики застебнуті, над правою кишенькою три вузенькі смужечки — нашивки за поранення. Ці нашивки мало хто носить у нас, хоч і багато хто був поранений, але в Попова вони на місці. Якраз під ними емалева зірка ордена. На одному кінчику емаль викришилася, і він білий, але орден рівенько прикручений на червоній сукняній підкладці. Наводчик наш має вигляд чепурного, справного солдата, одразу видно схильність до військової служби, тільки от звання мале — ефрейтор. Та коли б він був сержантом, то, напевно, його підлеглим жилося б не дуже солодко — характер у Попова тихий, але впертий і в'їдливий, особливо в дрібницях.

— Ти, брат, тепер як генерал,— посміхається Жовтих.— А знаєш що? Зроби й мені такі. Га? А то ці — наче з них уночі чорти вірьовки крутили. Після війни поквітаємося. Запрошу тебе в гості з твоєї Колими...

— Навіщо з Колими? З Якутії! — трошки ображено поправляє Попов.

— Ну з Якутії. У вас мерзлота, а в нас на Кубані фруктів, динь, кавунів — завалися. Од пуза! Поставимо стіл у садку, самовар роздмухаємо. Півлітрівку, звичайно... Ну й інше. Моя Одарка Омелянівна гостей любить! Тільки те й робила б, що гостей приймала. Такий характер... Випили б по чарці, пригадали б, як під Ясами кукурудзу їли, в окопах сиділи... До речі, треба було б написати Дарці,— раптом згадує Жовтих.— З самого Кіровограда не писав. Хлопці, в кого газетка?

Паперу в нас нема, під час наступу його й багато буває — всякі там фріцівські блокнотики, записні книжечки з дротяними пружинками, а зараз, крім газети, нічого — ні для курива, ні для листа. Попов дістає з кишені акуратно складений аркушик нашої дивізіонки, і старший сержант починає вибирати краєчок із ширшим полем. Попов прислужливо дає йому хімічний олівчик, який він старанно слинить під вусами, й починає щось виводити, примостивши на одному коліні.

— Так і напишемо: «Дарко, я живий, чого й тобі бажаю. Маркел Іванович Жовтих».

Він одриває від газети смужечку з цими словами і, бачачи наші зацікавлені погляди, пояснює:

— А нащо багато писати? Головне: ще живий. Інше жінку не цікавить. А взагалі кілька разів збирався написати більше, та все ніколи... Відомо ж, яке наше солдатське життя. Тільки олівець послиниш — од комбата посильний: Жовтих, кулемет знищити! Пальнеш по кулемету — транспортер відігнати треба. Там німецька піхота ледве не за груди наших стрільків хапає — в неї випустиш десяток снарядів. А то — танки. Скільки мороки з ними! Процький мені говорив якимось: «Ти, — каже, — Жовтих, — мій командуючий артилерією. І пам'ятай, щоб ніякої затримки піхоті!» Кажу: «Якщо я командуючий, то чому й досі не генерал?» — «А за генерала б ти справився?» — питає. «Ого, ще й як! Коли вже командиром гармати справлявся, то генералом пусте діло. Було б чим!» — з прихованою гідністю скромно похваляється Жовтих і ховає в пілотку свій рекордно-лаконічний лист.

Нам уже добре тут, забувається тривожна ніч, перестає нити душа в чеканні обстрілу. Здається, все обійшлося...

І саме в цей момент, коли розслаблюється наша увага, я раптом відчуваю, що те страшне прийшло. Я ще не розумію, що це, але бачу, як здригнувся під шинелею Лук'янов. Маленькі командиріві очі раптом округлюються від здивування, спалахують і враз гаснуть. Із східця ницьма на дно окопу падає Льюшка, і тільки тоді до моєї свідомості доходить, що це за жахливий звук. Це десь там, за ворожими пагорками, пронизливо й нудно видихають із себе «скрипуни» — шестиствольні німецькі міномети. Тільки-но стихає їх про-

тяжний огидний скрип, як з піднебесся обрушується на нас пронизливий виск. Здається, якась невидима, страшна сила хапає за груди й починає трясти, бити, гамселити землю. Я тицяюся головою Кривенкові в коліна, він падає набік, зверху обвалюється в окоп бруствер; б'є у вуха — вибух, другий, два одразу, три... Ми глухнемо, задихаємося в куряві, в піску й землі; пальці хапаються за щось, шукаючи опори; щось стискають з неймовірною силою. Земля наче розверзається від грізного урагану вибухів і двиготить, дрижить, розпачливо опирається страшній силі смерті.

Протягом довгих страшних хвилин все навкруги рветься, розлітається вщент, ранок темніє, немов знову на землю спадає ніч; в роті, в очах, у вухах — пісок і земля. Тіло боляче ние від неослабного напруження й кожного близького вибуху, вся істота, охоплена жахом, чекає: кінець! Кінець! Ось-ось... Оцей! Ні... Оцей! Цей ось, цей... Угорі вие, скрегоче, падає, і земля перемишується з небом...

Здається, і тіло, і воля придушені, заполохані, паралізовані цією навалою смерті, все навкруги у владі безвольного заціпеніння. І раптом збоку чути чийсь крик: — Попов! Приціл, таку твою...

Це кричить Жовтих. Хтось, наскочивши й боляче придавивши мої ноги, прожогом кидається в кінець окопу. На мить з'являється радісна думка — живі! Я розплющую очі — на гарматній площадці в диму мелькає зігнута спина Попова, поруч зі мною ворухиться в землі Льошка, щось кричить і лається Жовтих, але вибухи й виск глушать його. Ще спалах — удар! На нас обвалюється земля, Жовтих падає ниць, в хмарі пилу знову хтось летить через мене — це Попов. Під його непідперезаною гімнастською приціл, наводчик придержує його рукою. В той час знову вибухає з другого боку окопу, в обличчя б'є порохом смородом і грудками землі, я падаю на чийсь засипані до ший плечі й що, е сили напружуюся, щоб витримати...

Невідомо, скільки ми ще так корчимося, завалені землею, паралізовані гримотним навалом смерті, тяжко, немов цілу вічність, переживаючи катування вогнем.

Та тільки-но глухнуть, віддаляються вибухи, першим з хрипкою лайкою починає виборсуватися з землі Жовтих. А вгорі, як і до цього, скавулить, реве, вие... Нав-

круги вибухає й розлітається, «скрипуни» за пагорком, задихаючись, люто скриплять, земля раз по раз рветься від вибухів, небо над нами чорне од пилу й диму, але вибухи трошки віддаляються, і тверді грудки перестають молотити нас по спинах.

«Вижили! Вділили!» — знову спалахує ледь жевріюча кволенька радість. Сплювуючи й кліпаючи, я розгортаю навколо землю. Спітнілий, страшний, сірий від пилу Жовтих довго не може вигребти ніг із-під груддя, потім стає на коліна; знесилено ворухиться в кутку Лук'янов, обтрушується поруч Кривенок. Здається, всі цілі — нам поталанило. І тієї ж миті, коли я думаю це, свідомість немов кинджалом прорізує раптовий і чомусь заїкуватий Льощин крик:

— К-к-к-командир!.. К-к-к-командир!.. Танки!!!

11

— Т-т-танки! Т-т-танки! Дивись!!! — кричить він, то висовуючись з окопу, то знову присідаючи. Жахливість цієї вістки чомусь не одразу доходить до моєї свідомості, мене більше дивує те, що Задорожний заїкається, і я навіть встигаю подумати: «Ага! Злякався!» Та відразу ж підхоплююся, на секунду виглядаю з-за розвернутого, розваленого бруствера. Схилом пагорка на нас у диму і в гуркоті швидко мчить униз косяк рудувато-сірих танків.

Поруч на якусь мить завмирає Жовтих; швидко блимаючи запорошеними піском очима, він, ніби не вірячи, кілька секунд дивиться на танки й вискакує з окопу. За ним по східцях вилітає Попов, потім я, позаду тупотять інші. Попригинавшись, через пориту мінами площадку ми перебігаємо у сховище до нашої гармати.

Я вчепірююся за станини, за сошники хапається Кривенок, Жовтих і Попов напружуються внизу біля коліс. Гармата зрушує, але укриття внизу завалене груддям із розвернутого міною бруствера, гармата йде боком, і Жовтих лається:

— Ану верни, верни станини!.. Лозняк, таку твою...

Я й сам знаю, що треба повертати станини, і напружуюся що є сили, та поспішаю, і все йде невлад. Але

все-таки ми витягаємо гармату на площадку, заносимо станини, Жовтих, пригнувшись, кидається сюди й туди, як запертий у клітку тигр; низько нахилене вусате обличчя його люте й страшне, на лопатках мокрі плями від поту.

Танки б'ють по піхоті, б'ють майже безперестанку. В повітрі гримить і гуркоче, піднебесся стогне, важкий залізний гул повзе звідусіль. Ми кидаємо станини, я хапаюся за стопори, Задорожний позаду так шарпає правило, що ледве не збиває мене з ніг станиною. Лівою рукою я одкриваю затвор, він зараз же клацає — сам Жовтих прожогом загонить у ствол бронебійний.

Танки на передній траншеї. Я на мить виглядаю з-за щита, один горить, мабуть, підпалений піхотою, другий шалено мчить чомусь уздовж траншеї: кілька піхотинців, зігнувшись, біжать полем у тил. Від куряви, гуркоту, вибухів і лютої кулеметної тріскотні ми німіємо. Жовтих щось кричить, Попов прикипає до прицілу, й незабаром різкий постріл бронебійного глушить нас. Гармата підскакує, боляче штовхає в плече, я падаю — це хлопці не встигли закріпити станини.

— Сошники! — кричить Жовтих, низько пригнувшись за наводчиком, і кулаком штурхає в спину Кривенка, той хапається за правило станини й починає всовувати її в ямку. Другий сошник знесилено стромляє в землю Лук'янов, стоячи на колінах. Криклива владність Жовтих заспокоює: здається, якщо командир тут — нічого поганого не трапиться, він на все зважить, скамандує, нам тільки б виконувати.

— Трах! — б'є другий постріл. Ледь помітний червоний вогник трасера мелькає біля танка, ударяється об нього і відлітає високо вбік.

— Вогонь! Вогонь! Не барися, вогонь!

— Гах!.. Гах!.. Гах!.. — б'є гармата, підскакуючи на колесах. Трасери не всі видно — деякі снаряди безслідно зникають вдалині. Танки, ідучи від першої траншеї навпростець до дороги, один за одним швидко повзуть по нашій обороні. Вже видно на їхніх бортах чорно-білі хрести, машини важко перевалюються на брустверах, здіймаючи хмари куряви: довгі їхні гармати з пудовими гальмами на кінцях погрозливо ворухатяться й гримлять пострілами.

— Вогонь! — реве Жовтих. — Наводити точніше!

Попов молодчина — наш хороший Попов! Він, здається, один тут, вільний від хвилювання і страху, він не поспішає, не дрижить, тепер він нічого на світі не знає й не бачить, крім танків. «Гах! Гах!» — смикається гармата. «Так, тримайся, Лозняк! Здається, надходить твій час,— кажу я сам собі в думці.— Ну йдіть, гади, йдіть. Ближче! Ближче! Ще ближче!..»

Так вони йдуть і ближче, і минають траншеї піхоти... Але що це? Здається, вони прориваються! Серед безперервного гулу з люттю й безсилою злістю знову кричить Жовтих:

— Не бере, холера! Чорти б їм у пельку! Бий по гусеницях, по гусеницях вогонь!

Не бере,— я теж відчуваю це. «Гах!» — підскакує гармата, прудка іскринка трасера гнучкою стрілою миготить удалині, б'є у башту танка й одскакує вбік. Не бере! Німці, мабуть, пустили на нас важкі танки, може, це їхні «тигри»?..

Піхота відступає. Десяток людей ходами сполучення, полем біжать з-під удару в соняшники,— єдине тут сяке-таке сховище,— до дороги, падають, схоплюються, відстрілюються. За ними поміж танками біжать, метушаться німці. Недалеко від огневої, низько нахилившись до землі, знеможено трюхає сержант зі спітнілим червоним обличчям, однією рукою він тягне за собою «Горюнова», друга, мов палиця, звисає до самої землі. За ним, щохвилини озираючись, біжить невеличкий боець з патронними скриньками в обох руках.

— Стій!— кричить їм Жовтих.— Стій, мерзотники! Розстріляю, стій!

Сержант кричить щось у відповідь, але нам не чути, тоді він, присівши, тицяє рукою в бік дороги. Жовтих озирається — це на фланзі. Командир присідає від несподіванки і лає вже невідомо кого.

— Станини вліво!

Танки вже прорвалися крізь батальйонну оборону, обходять нас і мчать вздовж дороги до села.

Ми швидко перекидаємо станини вбік, Попов обіруч гарячково підкручує коліщата наводки. «Гах! Гах!» — гримлять один за одним наші постріли, і коротко побрязкують до ніг порожні гільзи. Хлопці притихли, поприпадали до землі, спохмурніли, в очах страх. «Це погано! Тримайся! Як-небудь тримайся,— примушую я сам

себе.— Ти не маєш права боятися, лякатися. У тил тобі дороги немає, один у тебе вихід — битися».

— Ага! — нарешті злорадно кричить Жовтих.— Єсть! Вогонь! Попов! Вогонь!

Не втримавшись, я виглядаю з-за щита, і миттєва радість бентежно лоскоче мені душу. Онде він стоїть, опустивши гармату-хобот, збоку вже стирчить одкинута кришка люка. Біля нього стишується другий, він трошки повертає гусеницями в наш бік, і я розумію — помітив! «Помітив, тепер буде!» — мелькає в свідомості запізніла думка, і тієї ж миті перед самою гарматою мигає вогнем блискавиця... Удар! Все тоне в куряві й смороді... Через п'ять секунд жажливої тиші — тривожний крик Попова:

— Кукуруз!.. Товариш командир, кукуруз!..

Ага, танк зайшов за купу кукурудзиння, вона зовсім близько й заважає стріляти, її треба розкидати, але знову — удар!.. Пил, сморід... Люди задихаються від тротилової гіркоти й курної задухи.

— Так, нічого, нічого, — заспокоює когось командир.

Відчуття реальності загострене, увага безмежна, думка працює швидко й конкретно. Я розумію, що треба бігти в те пекло, назустріч танку, але не підвладна мені сила тягарем наливає ноги. Ненавидячи себе, я поволі підводжуся з-за щита, а танк, крутнувшись на одній гусениці, звертає з дороги й раптом прямує сюди — погойдуючись, хитаючи перед собою довжелезним стволом гармати. Зараз він знову гримне пострілом... Зараз!.. Зараз!! В мені все напружується — перечекати постріл, а потім... Але в цей час позаду чується наказ:

— Лук'янов, прибрати!

Лук'янов! Одразу спадає напруження; командирові краще видно, кого послати. Вибрав одного, назад йому вже не повернутися. Але сумління моє реагує на те інакше, я придушую біль у душі й озираюся — Лук'янов у розстібнутій шинелі підводиться з-за ящиків, чогось оглядається, в його очах така туга, що здається: злякається, відмовиться. Але він не одмовляється, тільки чомусь зволікає, а потім якимось дуже знесилено вилазить на бруствер і, пригнувшись, біжить до купи. Там він хапає з землі один оберемок, другий, — розкидає, розтрушує кукурудзиння навколо, купа меншає, але танк — ось він!..

І тут — трах!!!

Пил, пісок б'ють по очах, у вухах гул, гострий короткий біль.

За мить я схоплююся — крізь негусті клуби пилу, ніби осліплений, чомусь поволі, нахилившись і спотикаючись, іде Лук'янов; кроків за десять від нього гáряче курить вирва.

— Вогонь! — басовито реве позаду Жовтих, а в мене все холоне всередині. Якась неусвідомлена провина перед Лук'яновим змушує мене вискочити на бруствер, позаду Жовтих люто кричить: «Стій! Назад!», але за три стрибки я підбігаю до солдата й хапаю його під руки. Він із стогоном, покiрно валиться в мої обійми.

З якоюсь несамовитою силою я тягну його до вогневої. Назустріч, обвіявши нас гарячою хвилею, б'є по танку Попов. І в той же момент десь зовсім поруч — чорний, вогняний блиск і вибух! Він збиває мене, я падаю, боляче вдарившись плечем об землю. Не знаючи, цілий чи поранений, я схоплююся й знову підхоплюю Лук'янова. Танк — ось він! Важке його громаддя повзе дедалі скоріше й ближче. Вгинається, дрижить земля, мелькають гусениці; обвішані, ніби зубами, запасними траками, нестримно пруться-сунуться на нас його сталеві груди...

Гнучись до землі і грузнучи чобітьми в піску, я перетягаю через бруствер Лук'янова і разом з ним падаю під колеса гармати. Декілька куль навздогін клацають по щиту й рикошетом відлітають у боки. В окопі цокотить кулемет — це Кривенок б'є по піхоті. Командир із Задорожним лежать між станинами; коло прицілу сам Попов... Але чому це замовк Жовтих? Чому він не командує, чому не ворушиться — привалився плечем до станини й мовчить. На колінах я підповзаю до нього — ззаду глушить постріл, гармата, немов жива, здригається, в спину боляче б'є гільза. Я хапаю командира за плече, він сповзає із станини на землю, і струмись теплої крові звідкисає із шиї пирскає мені в обличчя, високим дрібним фонтаном обдає нерухому Льощину спину. Я припадаю до землі, намагаю під розстебнутим коміром у Жовтих невеличку ранку й затискаю її, але все одно кров б'є й розбризкується навколо. Зблідлі повіки Жовтих безперервно сіпаються, погляд гасне, і очі зачочуються під лоб. Він не впізнає мене.

— Командир! — чути поруч незвичайний якийсь, охриплий і запізнілий крик Задорожного.— Хлопці, командира вбито!!!

Цей моторошний крик приголомшує мене. Я лежу на землі й чую, як двигить вона, трясеться... Танка мені не видно, але я відчуваю, що він уже за кілька метрів від нас і зараз усе закінчиться. І тоді, відірвавшись од приціла, обертається до нас Попов:

— Заряджай, Лошка! Собака, таку твою!.. Заряджай!

Цокотить-захлинається Кривенків кулемет, Задорожний гребе пальцями землю і тиснеться-заривається кудись під бруствер. Оскаженілий від небезпеки й люті, я штовхаю Задорожного чоботом у бік і кричу:

— Заряджай! Заряджай, мерзотнику!

Але поки він боком, наче рак, переповзає до ящика, я сам хапаю снаряд і закривавленими руками заганяю його в ствол. У Жовтих знову виривається з шиї тонкий струмінь, але він хутко меншає і, коли я підповзаю до командира, зникає зовсім. Очі в Жовтих скляніють, спляють...

Здається, все! Кінець...

Я кидаюся до снарядів — танк за п'ятдесят кроків, не більше. Одною гусеницею він підминає під себе рештки від купи кукурудзиння, перекошується, змахнувши в повітрі довжелезним стволом гармати, з-під його днища струменями б'є дим і курява. Попов на секунду затримується і раптом знову схоплюється зі станини.

— В окоп!..

Гахає постріл. Крізь куряву встигаю вгледіти, як танк однобоко смикається вперед, а потім, ніби спиткнувшись, з розгону клює стволом у землю й зупиняється. Спереду гострими зубами стирчить крізь дим спрямовуюче колесо. Гусениці на ньому немає. Танк стоїть до нас бортом.

Підбили!

Але танкова гармата раптом оживає, змахнувши в повітрі гальмом, описує півколо, заскрипівши, обертається башта — це на нас. Попов, не цілячись, крутить коліщатка наводки, і наш маленький куценький ствол із самовідданою готовністю спрямовується назустріч.

Тепер хто скоріше! «Скоріше!!!» — б'ється в мені внутрішній крик. Я кидаюся вниз до ящиків, ми стика-

ємося головами в пилюці з Льошкою; стукнувшись, розлітаємось у боки, до моїх колін падає його пілотка, у тремтячих його руках — снаряд. Зараз же клацає клин.

— Тікай! — скрикує Попов, і через мене з дивовижною спритністю перевертається в окоп Льошка. Ствол танкової гармати, якимсь судорожно здригаючись, опускається нижче й нижче... Це останнє, що я встигаю побачити, і на колінах, униз головою, кидаюся за Льошкою.

Постріл і вибух гримлять одночасно. Величезна глиба від стіни окопу обвалюється на мої плечі, якоюсь колючою жорсткою тернуло по потилиці, я, здається, глухну на кілька секунд і мертвію, напівзасипаний...

Несподівано стає якимось надзвичайно тихо. Грімкий гуркіт враз уривається, стихають близькі вибухи, тільки долинає здалеку густе виття танків і тихенько дрижить земля. Я чомусь жахаюся, вигрібаюся з землі й вискакую з обваленого, розбитого окопу.

12

«Пропало все, дощенту, назавжди!..»

Перше, що впадає мені в очі,— добра, з півметра завглибшки, яма край нашої площадки. В цю яму одним колесом провалилася-перехнябилася наша гармата, і між її станинами обличчям до землі нерухомо лежить засипаний піском Жовтих. Поруч, теж обсипаний землею й піском, сповзає на лопатках з бруствера, певно вибухом одкинутий туди, Попов. Ні каски, ні пілотки на ньому нема, груди заліплені чимсь мокрим. Наводчик безтямно, якимсь божевільним поглядом дивиться в той бік, звідки тільки що з гуркотом сунув на нас танк... Але чому ж так тихо і де танк?

Я оглядаюся і кам'янію на колінах від почуття непевненої радості, здивування і страху, що так дивно перемішалися в мені. Величезне плямисте громаддя танка вперло в нас довгий гарматний ствол, перекошилося на купі кукурудзиння, і несамовиті язики шаленого полум'я шугають, шиплять і бухають чорним димом над його присадкуватою, звернутою набік баштою.

Попов поворухнувся, стогне, підіймає з землі руку — на ній замість пальців місиво кривавої грязюки. Він

схоплюється, якимось поспіхом тулить її до грудей, тихенько бурмоче від болю і пробує спинити кров, що ллється на коліна, на штани, на суху, спраглу землю.

Я кидаю на землю гранати й хочу допомогти йому, але Попов уже сам замотує руку в поділок гімнастюрки і крізь біль і лютість роздратовано наказує мені:

— Лозняк, вогонь! Вогонь!

Ага! Вони йдуть далі! Позаду на їхньому шляху між траншеями й ходами сполучення здіймаються вгору три чорні стовпи диму, тріскучим шаленим вогнем палає танк поруч, інші ж уздовж вузької смужки соняшників сунуться до села. На хвилину спиняючись, вони б'ють по розбитій і без того околиці села, простір стогне від їхніх частих гулких пострілів, і здалеку чутно, як з коротким несамовитим скреготом проносяться їхні болванки.

Я вганяю в ствол бронебійний і беруся за коліщатка наводки. Гарматка, геть обдерта осколками, дуже перехнябилася набік, але ще слухається моєї руки й повертається. Я квапливо підводжу косинець прицілу під зріз якогось танка й натискую на кнопковий спуск. Тугий гумовий наочник боляче б'є в брову, я не бачу, куди летить мій снаряд, і кидаюся по наступний. Кидаю погляд на танк — там уже відчинено люк, і з нього висовується чорна закоптіла рука. Вона сліпо мацає, намагається вчепитися за край люка, але зривається й знову мацає. З окопу коротко тиркає черга — це Кривенюк, але я не бачу, що там відбувається далі.

— Вогонь! — суворо вимагає Попов. — Приціл більше два!

Я заряджаю, кручу дистанційний барабанчик прицілу, гахаю пострілом і знову біжу по снаряд. Попов сидить знеможений, туго замотавши поділком руку. Обличчя його руде, очі запали. Люк на танку відчинено, але в ньому вже не видно нікого.

— Вогонь, Лозняк! Вогонь!

І я стріляю. В прицілі ще видно танки, і я один за одним хапаю снаряди. Піт їдкою сіллю сліпить мені очі, капає з носа на руки, але я розумію, що танки — наша погибель і треба по них стріляти. Я не знаю, скільки це триває, — рівно й шалено чергуються в моїй свідомості приціл, косинець під танком, грім пострілу, потім гримаса напруження й болю на впертому обличчі Попова,

його вимогливе «Вогонь!» і снаряди в ящиках. Я метаюся, повзаю, глухну від пострілів і, захекавшись, важко дихаю. Та ось я хапаюся за коліщатка наводки й гарячково повертаю ствол сюди-туди, впиваюся зором у приціл — але марно. Танки пройшли далі, сховалися у вишняках, у розгороджених дворах, поміж руїнами румунських хатинок...

— Все! — кажу я й опускаю руки. — Все! Прорвалися!

Я сідаю на землю між станинами, притуляюся до казенника, від нього пашить жаром, але я не відхиляюся. Я вже знесилів, оглух, у вухах гуде, тріщить, вие, і перед очима розпливаються жовті, оранжеві, чорні круги. Сонце вже підбилося високо і нещадно пражить з запиленого, затягнутого димом неба. В полі безлюдно, то тут, то там жовтуваті в зеленій траві горбики — то трупи. Он, здається, й знайомий — розкинувши ноги, обличчям униз лежить солдат-кулеметник, що недавно біг за своїм командиром. Побіч лежать кулеметні стрічки, що випали з рук.

І тоді різкий могутній вибух стрясає землю. Над танком, викинувши в боки язики димного полум'я, підскакує башта, коротко скригає сталь, гармата косо врізується в землю дульним гальмом. Огонь ще з більшим шаленством починає жерти гуму котків, фарбу, залиту бензином землю навколо. В повітрі над ними кружляє й осідає горіле шмаття тканини.

З окопу висовуються Задорожний і Кривенок, затаївшись внизу вогневої, вони дивляться на танк. Потім Задорожний спохвачується:

— Що робити, братці? Пропадаємо ж, га?

Ось коли зникла його повсякчасна зухвала самовпевненість, ось і перелякався він, цей наш сміливець. На його повному обличчі — переляк, очі бігають, і він навіть не пробує оволодіти собою.

Ми мовчимо, Кривенок витирає пілотною обличчя й досить спокійно запитує:

— Скільки снарядів залишилося?

— Мало, — каже Попов. — Мало.

Він ще стискає в подолку руку й мовчить. Ми поглядаємо на нього, бо тепер він — ніби наш командир.

— Ну, чого сидимо? — нервово випалює Льошка. — Попов, команду! Ти ж заступник! Якого чорта!..

Я затримую дихання — озираюся: перед нами в окопах уже нікого немає, але ззаду, на дільниці сусіднього полку, траншеї якого простяглися пагорком, атаки не було, тепер там гримить бій, видно, як кушуватими клубами розриваються міни. Ми від них далеко на відшибі, але все ж таки від їхньої присутності тут стає спокійніше.

Кривенок схиляється над командиром, розстібає його закривавлену гімнастюрку, і, посидівши над ним, за руки відтягує в сховище. Потім бере Лук'янова, той тихенько стогне.

— Давай, Лошка, зав'яжуї моя рука,— каже Попов і розмотує з поділка руку.

Льошка неохоче відкладає гранати, береться перев'язувати. Він увесь час озирається навкруги, але поки що поблизу нікого немає.

— Лошка!.. Ух ти! Болить!

— Нічого! Зате кров не піде,— заспокоює Задорожний.— Так давай дряпонем, га?

— Ні,— каже Попов.— Наказу нема — не можна ходити.

— Дивак! — запально каже Задорожний.— Які тут у біса накази? Фронт прорвали...

— Наказ оборона — був, наказ відступати — не був. Стріляти треба.

— Здурів! Куди стріляти?

— Гітлер стріляти. Не знай, куди стріляти?

— Йолоп! — сплюнув Задорожний.— Я думав, ти людина, а ти колода з двома очима.

«Дивись, як розійшовся,— думаю я.— «Колода», «йолоп!»»

Звичайно, добре було б вибратися звідси туди, до всіх, але хіба ми вчотирьох подужаємо впоратися з гарматою? І мені дивно, як Задорожний не розуміє того й так пристає до Попова.

— Чого кричиш? — з неприхованою злістю кажу я.— Куди ти підеш?

— Як куди? До своїх!

— А гармата?

— Що гармата? Гармата підбита.

— Ну то й що? Стріляє ж...

— Йолопи! — щиро дивується Льошка.— Голова і

двоє вух — не більше. Що ж, по-вашому, сидіти тут до смерті?

У сховищі випростується на весь зріст Кривенок, шрам на його перекошеному обличчі червоніє від злості.

— Заткніть йому рота! — кричить він. — Заткніть! Або хай іде к бісовій матері! На всі чотири сторони! Ну!..

Задорожний хмуриться, окидає нас ненависним поглядом і спльовує:

— Ну що ж! Пропадайте, чорт вас бери, — одразу притихши, бурчить він. — Що ж, побачимо! Ще цей командир — белбас косоокий...

Ця образа обурює завжди спокійного Попова. Очі його раптом загоряються недобрим блиском, увесь він поривається вперед, пригнувшись, зупиняється перед Льошкою.

— Чому Попов белбас? Кажі, чому Попов белбас? Лошка сам белбас! Не можна гармату кидай. Попов не бігай. Баба погана бігай — туди бігай, сюди бігай. Попов присягу казав. Жовтих не втікай. Попов не втікай. Сволота втікай. Мовчи, Лошка!

Попову, мабуть, дуже болить рука, і, видно, його розтривожив Льошка. Він починає злитися, нервово наказує нам зарівняти на вогневій вирву під колесом і повернути гармату стволом на дорогу. Позгинавшись, на колінах, ми виконуємо його наказ. Задорожний витирає масне спітніле чоло й більше не заводить розмови про втечу, але весь час озирається навколо і щось уперто думає. Попов залишає його наглядати за гарматою й кличе мене в сховище до наших двох небораків.

Тут возиться Кривенок, він зводить на Попова дуже серйозні темні очі й каже:

— Командир уже упокоївся. Лук'янов доходить. Перев'язав трохи.

— Іди, Кривенок, кулет мет мало-мало гляди, — наказує йому Попов і, коли той виповзає із сховища, зітхає: — Ах, ах, погано!.. Дуже погано, товаришу командир! А-я-я-я!..

Вони лежать поруч на розісланій палатці — Жовтих на спині, задерши догори сухе, щетинисте підборіддя; Лук'янов з рудувато-блідим обличчям, до половини накритий запиленою шинелею. Обидва вони здаються мені

якимись дуже маленькими, дивними в своєму спокої й нерухомості.

— Командир, командир! — бідкається наводчик, видно, перемагаючи свій біль, і з частими зупинками говорить: — На Дніпрі казав: загинув... Тоді не загинув... Тепер загинув... А Попов живий... Навіщо так, га, командир?.. Чому так, командир?..

Він питає, але старший сержант мовчить. Ніколи вже він нічого не скаже, не закричить, не вилає нікого, як бувало, і мені стає дуже важко від того, що помер він, кричачи на мене, що, може, злість на мене була останнім виявленням почуттів у його серці. І починає здаватися, що, може, це він через мене підставив свою голову під кулю. Може б, та куля була моею, коли б він ззаду не крикнув і я, здригнувшись, не ухилився, — і ось вона мене проминула, а спіткала його.

А Лук'янов? Звичайно, в його смерті є якась і моя непряма провина, бо, коли б я побіг до кукурудзиння на хвилину раніше, не чекаючи наказу, він би, мабуть, уцілів, а так ось помирає на тому місці, де міг би лежати я. І вже ніхто і ніщо не крає його серця — ні Льошка, ні тяжка його доля, ні думи про батька. І тут раптом я згадую Люсю. Ех, Люся, Люся! Де ти тепер? І чи знаєш ти, що сталося з нами? Мабуть, уже ніколи не прийдеш ти, як колись, на нашу вогневу, ніколи більше не привітаєш нас звичайним своїм: «Добрий день, хлопчики». Немає вже хлопчиків, загинули, одні раніше, інші, певно, загинуть пізніше. І як тепер рятуватися? А вмирати все одно не хочеться. Як і раніше, болить душа од наших невдач, і ненависть до ворога гнітить тяжким каменем.

Зажурено зігнувшись, наводчик сидить коло Жовтих. Я пригадую, що в командирівій пілотці — його невідправлений коротенький лист. Він настійною недоречністю починає турбувати мене, і я виймаю цей клаптик паперу. «Дарко, я живий, чого й тобі бажаю...» Скільки ж минуло часу відтоді, як писалися ці слова, а як усе неоправно змінилося! А листи ж додому йдуть довгі тижні, і скільки подій відбувається на фронті протягом того часу! Як можна писати таке, коли, одержавши листа, люди радіють, а вже, буває, треба, плакати. Недоречно це й дивно.

«Ну от, командире, zostалися без батька й твої ді-

ти... А в четвер комісія...» ≡ пригадуючи, думаю я і поправляю одкинуту набік руку Жовтих. Але вона, зігнувшись у лікті, знову поволі розгинається, і на зап'ясті, ніби нічого в цілому світі й не трапилось, як і раніше, ретельно цокає трофейний годинник старшого сержанта. Командирове обличчя, здається, зовсім не змінилось, може, тільки дужче посиніло порохове ряботиння на щоках та якось настовбурчилась-виросла щетина. Повіки його не зовсім заплющені, і з-під них ледве світяться нерухомі білки очей.

— Закрий мало-мало очі,— каже Попов.— Навіщо дивитися? Нехай спить...

Обережним дотиком я назавжди закриваю командиріві повіки і, здається, не стримуюся. Щось проривається в мені, сповнене непогамованої злості, і я дико лаюся, так, що аж самому гидко.

— Нічого! Не треба...≡ заспокоює Попов.— Війна!..

Так, війна! Нехай вона буде тричі й сотні раз проклята, ця війна. Вона кожного дня висіла над нами протягом усіх недовгих років нашого життя, вона визривала й нагромаджувалася з самої коліски, яку, прийшовши з попередньої війни, ладнали нам наші батьки. Під її чорним крилом нас колихали, ми росли і вчилися — солдатські сини й самі майбутні солдати. Наші матері думали, що ми — їхні діти — народжені їм для втіхи в молодості й опори на старість, а насправді виявилось, що не довго ми були втіхою і рідко — опорою.

Кожного року де-небудь на світі точилась війна, держави, які не воювали, з усієї сили готувалися до того, і роки нашого мирного життя були коротенькими перепочинками поміж двома війнами. А в ті перепочинки кувалася зброя, формувалася вселюдська злість, готувалося наукове обґрунтування майбутньої бойні і росли солдати майбутніх рот, батальйонів, полків. Ми відчували це, але все ж такі тишили себе думкою, що все якось обійдеться, що керівницька мудрість, пакти, правда нашого мирного життя не допустять війни. Та нам у дитинстві вона й не здавалася чимсь жахливим — навпаки, найулюбленішими нашими цяцьками була зброя, найцікавіші книжки — про війну. Вона була привабливою для нас, ця війна, і вабила вона нас доти, поки була вигадкою, а не реальністю. Тепер же ось, коли ми звідали її у всій нерозумності, лютості, підлості, жертвовності, ми

прокляли її — кожну вимушену чи невимушену, почату і накинуту, — і нехай вона буде проклята навіки!

В голові мої сум'яття. Очі мої застилає туман кривди й ненависті. Все рішуче, горде, дуже, що виросло в душі за цей тяжкий стражденний рік в добрий намір, все впало, розкришилося за один день. Зосталися тільки колишній біль і безоглядна впертість. Я безтямно кручу в руках лист Жовтих і намагаюся щось вирішити раз і назавжди.

— Попов, — кажу я, дивлячись наводчикові в очі. — Що робити? Стояти до кінця?

В рудих очах Попова з'являється подив, потім тихий товариський докір. Він зітхає:

— Навіщо так кажеш: до кінця? Не треба кінця. Не треба пропадай. Пропадай дурень! Боягуз пропадай. Лозняк — навіщо пропадай? Багато-багато воювати треба. Жити треба. Думаєш, Попов легко? — помовчавши, питає наводчик. — Ой як Попов погано! Жовтих — командир, давно мій командир, хороший друг... На Дніпро ми пропадав, ой погано пропадав. Якут Попов цілував руска Жовтих. Жовтих цілував якут Попов. Казали: прощай! Німець гранати кидай. Попов нема гранати, двадцять два патрони, Жовтих — одинадцять патрони. Один день стріляй — зовсім пропадай.

Літне небо — затягнуте пеленою диму. Сонце печешкварить наші лоби, гіркий солоний піт роз'їдає обличчя. Над Жовтих і Лук'яновим крутяться, лізуть їм у очі мухи. Я раз у раз махаю пілоткою й одганяю їх від нерухомих наших товаришів. А Попов, не дуже доладно, плутаючи російські і якутські слова, розповідає про відомий уже мені випадок, як менше року тому для тривалих кривавих боїв зійшлося двоє різних людей, зійшлися, щоб ось сьогодні розлучитися навіки. Я дрімотно приплющую очі, на якийсь час забуваю про наше становище, і переді мною оживає картина плутаного оповідання наводчика.

...Осіння ніч. Туман. Вітер. Дощ...

На човнах, надувних і дерев'яних, на плащ-палатках, напханих соломкою, солдати пливуть через Дніпро.

Німці б'ють з мінометів. Хтось поблизу їне, хтось захлинається, ракети злітають з високого берега і тисячею вогнів палять ріку...

Серед інших на маленькому плоту перепливає велику

ріку рядовий Попов. Тільки тиждень тому він прибув з поповненням у стрілецьку роту, й одразу — оце пекло.

Висаджуються, і від самого берега починається бій.

Повзуть, підіймаються, вдираються в траншею. Німці густо вкривають трасуючими, контратакують.

Вранці з'являються танки.

Попов дуже лякається танків, згинається в кутку траншеї — хай буде, що буде. На щастя, поруч — сорокап'ятка. Вона раз по раз кахає й кахає, і в повітрі чується сморід горілої гуми. Попов обережно виглядає — два танки горять. Але перепало й гарматці.

Незабаром вона вже стоїть з задертими станинами, біля неї ніхто не ворухиться, а в закуточок через бруствер вскакує спітнілий, схвильований сержант з рудими вусами.

Німецька піхота вибиває роту з траншеї. Попов і цей сержант-сорокап'ятник залишаються. Сержант лає піхоту й кричить: «Не для того Дніпро перепливали, щоб гинути тут без користі! Стояти!» Але піхотинці його не слухають, поруч лише Попов. Тоді сержант пояснює: «Ніде не дінуться — вернутися! Примусять!» Проте піхота не вертається, і німці починають викурювати їх з траншеї.

Одбиваються з автоматів поодинці. Під час короткого затишку діляться патронами. У Попова їх набирається двадцять два, а в Жовтих одинадцять. Два патрони відкладають окремо.

Але кінчаються й патрони. Залишаються останні, два. Вся траншея вже в німців — куценький закуточок від повороту ще тримають вони. Тоді вони заряджають в один магазин останні свої два патрони й цілюються. Жовтих на бойову готовність ставить автомат.

І в цей час у траншею вскакують троє німців.

Зненацька Жовтих стріляє в переднього, той падає, але його підхоплює другий, і вони всі ховаються за поворотом. У них же залишається один патрон, поділити який на двох вони вже не можуть.

З цим патроном вони сидять до ранку. Навколо розмовляють, ходять, стріляють німці. Підходять вони й у закуток, але ніч темна, а в траншеї чимало трупів. Так, прикинувшись неживими, вони й досиділи до ранку.

Вранці наші все ж таки вибили німців з траншеї,

і Жовтих та Попову здалося, що вони вдруде народилися на світ.

Жовтих відтоді почав називати Попова «хрещеником» і, прийнявши під своє командування другу, цілу обслугу, перецяг його до себе. Попов легко оговтався в артилерії, децо йому показав «хрещений», а до іншого він додумався сам і через місяць уже став наводчиком.

13

— Цікаво! От цікаво, скільки ми тут висидимо? Поки в полон заберуть, чи як? — чути від гармати заспокоєний уже голос Задорожного. Застережливо зігнувшись за щитком, він пильно оглядає простір, але скрізь безлюдно. За селом же гримить бій, наче там тисяча розлучених перунів б'ється, і по вибухах-пострілах чути, що він іде на одному місці і не втихає, а наростає. Десь понад дорогою, вилітаючи з-за пагорків, виють німецькі міни, але вибухають далеко за селом. Попов морщиться, тихенько ойкає й ніяк не знайде місця для своєї руки — то тулить її до грудей, то кладе на коліна, то простягає в тінь під стіною.

— Було б геройство, — бурчить Задорожний. — А то тільки дурість. Повбивають, і ніхто не знатиме. Напишуть — пропав безвісти. Або ще краще — в полон здався.

Попову неприємно слухати це, і він знає своє:

— Командир Жовтих не відступай — і Попов не відступай. Боягуз одступай.

— Жовтих, Жовтих! Що мені Жовтих! Жовтих тепер однаково. А ми живі ще.

— Ех, Лошка, Лошка! — киває головою Попов. — Погана твоя голова. Малий голова...

— Що голова! — огризається Задорожний. — Ось дивись: хоч би ти! Геройство, можна сказати, проявив — танк підбив, — а толк який? І знати ніхто не буде. Знову ж і Лук'янов — чим не герой? Під огонь ліз. А його мало не злочинцем вважають.

— Лук'ян, так? — питає Попов і чогось задумується. Щось серйозне й страдницьке відбивається в його наївних очах. З півхвилини він думає, а потім каже:

— Так, Лошка, твій правда. Треба іти комбат Процький і скажи. А хто іти? Лошка іти? Лозняк іти? — питає він і поглядає на нас.

Це нелегка справа — під обстрілом пробиратися туди й назад дорогою, де тисячі небезпек чекають на тебе. Але серед тих небезпек є хоч якась надія на порятунок, сидячи ж тут, навряд чи дочекаєшся чогось доброго. І, можливо, тому мені дуже незручно сказати, що піду я. Льошка, трохи подумавши, вирішує:

— Я піду.

— Кажі комбату: Жовтих загинув, Лук'ян добрий солдат. Не треба його писати погано. І наказ треба, як гармату кидай. Попов буде чекай. День чекай, вечір чекай. Іди, Лошка, — підводиться з місця Попов.

Льошка шамотиться, веселішає, глибше насовує на голову пілотку і бере автомат:

— Я в обхід. Ауфвідерзей! — буркає він і, пригнувшись, біжить убік, в обхід села. Ми залишаємось утрюх. Попов перебирається на станину й починає спостерігати замість Льошки.

— Правильно Попов роби? — питає наводчик і сам собі відповідає: — Правильно роби. Лук'ян медаль треба. Попов наказ треба.

І, помовчавши, роздумливо додає:

— Один солдат, дуже сміливий солдат, танк підбивай — молодець солдат! Другий солдат, мало-мало сміливий солдат, німця стріляй — два рази молодець солдат.

Щось невирішене, недодумане тривожить мою свідомість, чомусь хочеться крикнути, затримати Льошку, але він хутко зникає в опустілій траншеї, а я так і не можу зрозуміти, звідки моє незадоволення. В цей час позаду чути тихий протяжливий стогін. Це Лук'янов. Я обертаюся й злегенька доторкаюся до його коліна:

— Лук'янов! Лук'янов!

Він ледь-ледь підіймає повіки.

— Погано мені. Душить. Ох!..

— Потерпи трохи, — кажу я. — Одіб'ємося — виручимо.

— Тільки не залишайте! — байдужий до мого втішання, просить він. — Добийте краще. Застрельте...

Я знаю, в таких випадках не можна кривити душею,

умовляти, обманювати,— людині в такому стані треба сказати правду.

— Гаразд,— обіцяю я.— Не покинемо.

— Дякую,— тихо шепоче він і, тяжко дишучи, заспокоюється.

Так. Здається, йому вже не жити.

А в сьогоднішньому випробуванні виявилось, що й Лук'янов непоганий солдат. Я знаю, що він несміливий, це не те, що Задорожний, який міг дивувати нас своєю показною сміливістю. Лук'янов — тихий, слабосильний інтелігент, невдаха у війні, він, видно, ніколи не відзначався одвагою, та коли довелося зважитися на тяжке,— хоч, може, й боявся, а зважився. Але ж ось не побоявся тяжкого й Задорожний. І тут мені раптом здається, що Льошка охоче побіг у тил тільки тому, що там Люся. Може, ще вчора умовилися вони, і, може, вона там чекає його? Мене знову охоплює злість. Осоружне дівчисько! І чого вона так часто приходила на нашу вогневу, чого такою ласкавою була до всіх, якщо її цікавив тільки Льошка? Чому тоді вона весь час жартувала з Кривенком? І такою добренькою була до мене? Навіщо вона набивалася з своєю увагою, носила ліки Лук'янову, Жовтих, коли подобався їй Льошка? І ось тепер немає більше Жовтих, помирає Лук'янов, але вцілів оцей Задорожний — нехай вона заспокоїться й ошчасливиться,— злостиво думаю я.

Здається, я починаю відчувати ненависть до неї. Вже коли б довелося вижити, я сказав би їй про це, тепер я не посоромився б. Велика злість до цієї незрозумілої дівчини починає пересилювати в мені всі колишні почуття до неї.

— Лозняк! — раптом стривожено гукає Попов.

Я вмить переборюю дрімотну знемогу й вискакую зі сховища. Наводчик безтямно озирється на станині, а через бруствер до нас перевалюється незнайомий солдат, який невідомо звідки з'явився і, не помічений нами, підійшов до вогневої.

— Оздоювався! — каже він якимсь недоречно безтурботним голосом, наче ми десь на заняттях у тилу. І тут ми з Поповим насторожуємося й мовчки придивляємося до його зблідлого віспуватого обличчя, на якому в незрозумілому дикуватому виразі застигли його якісь п'яні очі. Але найгірше навіть не в очах. Правою

рукою солдат затискає ліву, яка, ніби браслетом від годинника, перев'язана вузьким брезентовим поясочком, і коло самої цієї перев'язки висить на клапті шкіри майже зовсім одбита, закривавлена, з розчепіреними пальцями кисть.

— Ой хлопці, одвоювався, такий радий! У кого є ніжик? — питає солдат і сідає край площадки.

Ми придивляємося до його зблідлого обличчя, на якому не здригнеться жоден м'яз. Цей його спокій дивує й бентежить нас, я кидаюся до наших небіжчиків, дістаю з командирової кишені ніжик і повертаюся наверх.

— Ой, ой! — кривиться Попов. — І не болить?

— Одстав, — невпопад відповідає солдат. — Всі побігли, а мене як ударить! Очүтився, дивлюся, поранений...

— Ти що, не чуєш? — кричу йому в саме обличчя. В зосереджених солдатових очах одбивається ледь помітне намагання почути й зрозуміти запитання.

— З шостої роти я, — глухувато відповідає він. — Панасюк. Теперечки додому піду. На ось одріж, хлопче.

Перемагаючи гидливість, з якимось недовір'ям до розуму цього солдата, я перерізую клапоть шкіри, кисть назавжди відпадає од руки, солдат бере її за вказівний палець і якось обережно кладе в ямку під бруствером.

— Поховати треба. Скільки поробила. А бинтик є? — знову питає він без будь-якої ознаки болю. — Тепер полікуюсь і — в Іванівку. А рука — не біда. Спеціальність у мене — пасічник, і одноруч управлюся.

Кров з перебитої руки майже не йде, видно, поясочок добре перетягнув її, лише кілька крапель капає на запилені солдатові черевики. Але все ж таки треба перев'язати, та в нас немає чим.

— Давай гімнастюрку, — смикаю я його за поділок, але солдат ухиляється.

— Ну, скажеш: вона ж нова. Тільки в травні одержували. Ти спідньої одірви.

Ми поглядаємо на нього здивовано, а солдат, певно, не відчуваючи ні болю, ні страху, обертається до мене боком, і я відриваю клапоть од його спідньої сорочки і сяк-так замотую руку.

— Одвоювався! — радісно ще раз каже він і заклопотано додає: — От тільки медаль згубив, — і випинає груди. Справді, над кишенькою висить косо пришпилена

стрічка медалі «За відвагу» — самої медалі немає.— Теперечки ні з чим і додому показатися.

Ми мовчимо, чекаємо, що далі буде.

— Ну, от, добре,— каже він, коли я закінчую перев'язку, і зручніше вмощується під невисоким бруствером.— Спочину трохи і піду.

— Там же німці. Куди ти підеш?!— кричу я йому в вухо.

— Га? Вінницький я. А ви звідкіля?

— Тобі що, не болить?— питаю я.

Але Панасюк, видно, зовсім оглух, він тільки поглядає на мене і якимось знеможено приплющує свої руді з синцями повіки. Ми з Поповим знову переглядаємося — наводчик пильно дивиться на нашого несподіваного гостя і, певно, теж нічого не може зрозуміти. Мені дивно, як цей солдат не відчуває болю, це ж, мабуть, страшенно боляче, а він навіть не зморщиться, говорить про дім, тільки вигляд його зовсім не відповідає його настрою.

Багато загадок майже щодня загадує війна, і хоч я вже давно не новичок на війні, проте часто ніяк не можу зрозуміти загадково-суперечливої сутності багатьох її незвичайних явищ.

14

Наше німе здивування порушує далекий гул мотора.

Несподівано якимось проривається він з ворожого боку, і ми з Поповим чуємо його тільки тоді, коли на дорогу, знявши хмару куряви, з-за пагорка вискакує кілька машин. В їхніх величезних кузовах щільними рядами сидять німці.

Попов від несподіванки щось викрикує по-якутськи і здоровою рукою хапається за коліщатка наводки.

— Лозняк, заряджай!

Я хапаю з відкритого ящика осколочний і суну його в ствол. Од хвилювання це виходить незграбно, гільза не засовується до кінця, і клин не закривається. Тоді, як це часом робив Задорожний, я підштовхую її держаклом лопати й пригинаюся, стоячи на колінах.

Важко осідаючи на скатах, навантажені великі машини переповзають на об'їзді мінного поля рів і виби-

раються на дорогу до села. Як завжди, зненацька дуже грімко бахає постріл. Курява застигає вогневу, я не бачу, куди влучає снаряд, і кидаюся по другий. Знову мене охоплює лихоманка бою, відчуття небезпеки до тремтіння напружує нерви, а в свідомості, ніби глузуючи, мстиво звучить-дражнить мене якийсь злорадний голос: «Ага, вам кінець, а він живий! Він уціліє, і Люся буде з ним, ага! Він розумніший за вас, він знає, що до чого, він відчував це. Недарма так настоював, говорив про Лук'янова, а думав про себе... Ага!»

Він огидний мені, той незнайомий, недоречний тепер голос, я хочу заглушити його, позбутися, зосереджуюся тільки на своєму ділі — соваюсь на колінах від казенника до ящиків. Попов часто б'є, мене обсипає піском, оглушує, я не знаю, не бачу, де ті машини, — вся моя воля й сили зібрані в одне — заряджати. Я відчуваю, що цей наш поєдинок даром нам не минеться, в машинах, мабуть, піхота, але тепер нам уже однаково.

А з Поповим тим часом починає творитися щось незвичайне. Він якось веселішає чи, може, злішає і, зігнувшись за прицілом, кричить: «Стій, Гітлер! Стій!» — і ще щось, чого не чути за пострілами. Потім ще завзятіше починає кричати: «Назад, Гітлер!» Я трохи підводжуся на колінах і понад щитком дивлюся на поле. Три машини горять на дорозі, деякі, рятуючися від вогню, завертають убік, в об'їзд. «Гах! гах!» — раптом долинає звідти два важкі підземні вибухи. Так ось чому так радісно кричить Попов і чому на його пласкому брунатному обличчі сяє широка дитяча радість: він загнав їх на мінне поле.

— Багато-багато давай! Багато! Швидко давай! — кричить Попов і наводить гармату.

Стрій машин поламався. Дві, рознесені вибухами, купю залізничя осідають на землю, інші нерішуче зупиняються, кілька тих, що в хвості, завертають назад на пагорок.

— Давай, Лозняк, швидко заряджай! — в незвичайному азарті підганяє мене наводчик. Але ось у ящику zostаються два останні снаряди.

— Снаряди всі!

Попов озирається, одразу серйознішає. По його брунатному, аж почорнілому обличчі течуть патьоки поту, гімнастюрка на спині мокра, вузькі очі звузилися ще

дужче — до щілинок, широкі вилиці наче ще більше роздалися в боки.

— Погано! Ой як погано! — каже Попов. — Гітлер рові лежить. Стріляй буде! Лозняк, картеч треба!

В очах-щілинках Попова загоряються тривожні жовті вогники, я кидаюся до ящиків, одкидаю порожні — їх уже багато набралось в нас, скрізь на землі валяються гільзи. Нарешті я натрапляю на важкий ящик, за вірвовочну петлю я підтягаю його ближче до гармати. Тут десять снарядів картечі, це остання наша надія. Але стріляти картечцю зараз недоречно — німці далеко, треба, щоб вони підійшли ближче, і ми чекаємо.

— Ой Лошка! — оглядається Попов. — Де Лошка? Снаряд мало-мало, наказ треба...

Ми поглядаємо в наш тил — ніде нікого. Скрізь аж до села — безлюдний, розпечений сонцем обшир. За селом точиться бій, там невпинно вибухає, дзвенить, гуркоче, ревуть мотори й безладно розсипається кулеметна тріскотня. Мабуть, німців далі не пустили, і невідомо, що і як діяти нам. Чи Льошку чекати, чи вже забути про нього — з ним теж все могло трапитися, — може, лежить десь убитий? Але знову ж таки, як і відходити: все-таки обіч дорога, якою, певно, підуть німці, і ми могли б допомогти тим, що по той бік села. Якби тільки було більше снарядів.

Але в нас стає тихо. Німці чомусь не поспішають атакувати нас, вони притаїлися коло дороги й чогось чекають. Панасюк тим часом сидить, як і сидів, притулившись спиною до бруствера, тільки голова його схилилася набік, здорова рука бережно підтримує поранену. «Невже спить?» — думається мені, і я смикаю його за ногу.

— Гей, ти! Іди в окоп!

Але Панасюк не ворушиться, сидить, як і раніше, ніби й не чує. Попов теж озирається і, звівшись із станини, кидається до нього.

Наводчик підводить солдатovu голову, і по мені ковзає його застиглий нерухомиий погляд. У приплющених очах — жодної іскорки життя.

— Що це? — дивуюся я. — Що з ним?

Попов злегенька трясє його за плечі. Я підскакую до піхотинця.

— Вбило, га? Так не стріляли ж...

— Помирав,— каже Попов без будь-якого здивування.— Давно помирав.

Він обережно кладе Панасюка боком на землю, здорова рука, як і раніше, тримає перебиту, ніби в ній ще таїться біль. «Ось тобі й одвоювався,— пригадую я його недавні слова.— Тільки що заспокоював себе: одноруч управляюся, спеціальність є, не пропаду».

Ця смерть незнайомого чоловіка приголомшила мене чомусь не менше, ніж смерть командира. Якийсь час я дивлюся й дивлюся на його задубіле тіло — думаю: як недоречно на війні будувати якісь свої плани, щось задумувати, про щось дбати, коли навколо так густо буває смерть. Правда, хіба спиниш думки, хіба втримаєшся від бажання, хіба закопаєш у землю свої мрії? Ось хоча б таке тяжке і, може, навіть безглузде на війні явище — кохання, а не виходить з голови Люся, і все думається: а що, коли вона не встигла відійти, попала в руки німцям, а може, її вбито — від цього стає страшно, хочеться покинути все й бігти туди, де наша санчастина, може, її треба рятувати. І тоді знову в думки втручається якийсь чужий глумливий голос: «Раніше треба було дбати про це, тепер там з нею Льошка, він і порятує».

Безглуздо все це, важко, а відігнати цих думок не можна.

Певно, так уже воно ведеться на світі, що поки живе людина — відчуває потребу клопотатися, немов їй жити довгі роки. У тому її життєва звичка, навик поколінь. Знову ж таки — на фоні вічності чи така вже велика різниця між кількома десятками років людського віку і тими хвилинами, що відділяють теперішню мить від останньої в житті бійця на війні?

Пригнувшись, я беру неживого Панасюка під пахви й відтягую до сховища. Воно занадто широке для двох, і я кладу до них третього. Лук'янов уже не ворухиться, не дивиться, може, помер? І я гадаю, хто буде наступний? Чи, може, ми загинемо разом і вже нікому буде забрати нас з вогневої до якогось сховища?

І тут ми обидва помічаємо, що замовк Кривенок. Трофейний незграбний кулемет його стоїть, де й стояв, на бруствері, а кулеметника ніде не видно. Попов заглядає в окоп, але й там нікого нема. Дивна річ! Ми переглядаємося з наводчиком, і він підозріливо поглядає в ворожий бік.

— До Гітлера ходи? — питає Попов і з наївною тривогою в очах дивиться на мене.

— Дурниці,— кажу я.— Нікуди він не піде.

До німців він не піде, але де ж тоді він подівся? Хоч би сказав або дав якийсь знак, а то зник, і тепер думай, турбуйся за цього зятятого, бентежного чоловіка.

Ми сидимо за гарматою — Попов на одній станині, я на другій — і прислухаємося до приглушеного гримотіння бою по той бік села. Попов чомусь хмурнішає, задумується і навіть не поглядає на дорогу, на якій догорають машини. Інші подалися кудись назад і далі, в об'їзд мінного поля.

Раптом наводчик вдарив об поли.

— Ой дурний Попов! Ой дурний! Навіщо послав Лошка? Навіщо?

— А чому? Що таке? — питаю я.

— Ой Лошка хитрий! Лошка не ходи! Покидай Лошка!

Огидне почуття самотності вповзає мені в душу. Впевненість, з якою вимовляє ці слова Попов, впливає, як гіпноз. Тепер і мені стає ясно й зрозуміло, що Задорожний не повернеться — не того він пішов. Тут була якась його хитрість, якої він домогся, а ми пошилися в дурні. Проте не хочеться тому вірити, я відганяю погані передчуття: все ж таки він — своя людина, не ворог. Як це він може нас покинути тут? Хочеться якось заспокоїти Попова, і я кажу:

— Нічого. Може, все ж таки прийде.

— Снаряд мало — погано. Лошка не ходи — погано. Кривенок пропав — погано. Три малих погано — один великий погано.

Кривенок, однак, незабаром з'явився.

Спершу звідкись з-за бруствера важко гупає на вогневу закритий ящик із снарядами. Ми схоплюємося, і одночасно з сусідньої вирви перевалюється сюди й Кривенок. Гімнастюрка в нього висмикнута з-під ременя, штани й груди геть у землі, весь він замузаний і запилений. Одною рукою хлопець тягне за собою моток металевих кулеметних стрічок, у другій тримає за руків'я широкий блискучий кинджал.

— Де, чому ходив? Чого мовчиш? Чому погано робив? — одразу накидається на нього Попов. Кривенок

відсапується, зводиться на коліна і починає заправляти в штани гімнастюрку. Його серйозні очі з якимсь німим докором позирають в обличчя наводчиків.

— Ось,— киває він на снаряди.— На Скваришовій вогневій узяв. І патрони.

— Скваришов ходи? А де, що Скваришов? — лагідніше Попов.

— Та вони-то втекли. Встигли,— каже Кривенко. Потім він бере довгий есесівський кинджал, на якому тьмяно виблискує гравіровка: «Deutschland über alles» *, і заходжується витирати його об землю. На лезі і на руків'ї свіжа кров, і я раптом здогадуюся, де він був і де взяв стрічку.

— Що, на дорогу ходив?

— Де був — там нема. Що вам? — вовкуватю відповідає Кривенко.

— А це? — киваю я на кинджал. Кривенко всовує його в чорні лаковані піхви і якимось допитливо дивиться на мене.

— Ну й що? — нервово кидає він.— І буду! Різати, бити, душити, собак, до останнього! — Потім понуро додає: — Онде піхота пішла, бачили?

— Як пішла? Куди пішла?

Попов непорозуміло кліпає очима й трошки підводиться на колінах. З раптово згаслою надією я теж виглядаю через бруствер. Видно, як удалині з пагорка вниз сунуться зріділі купки людей. Задні несуть ПТР, дехто тягне станковий кулемет, вони переходять відкрите місце і по одному ховаються в ході сполучення, що веде в тил. В першій траншеї вже не видно нікого.

— Ай-яй! — заклопотано каже Попов і замовкає.

Казати більше нічого, ми й без слів добре розуміємо, що сталося.

— Ой як недобре! Гітлер скоро-скоро іде. Давай земля копай, земля-матінка ховай...

Ми відчуваємо — з кожною хвилиною наше становище гіршає. Тільки тепер нічого не вдієш, тепер треба чекати Льошку або щасливого випадку і готуватися до бою.

Попов залишається на вогневій коло гармати, а ми з Кривенком залазимо в окоп. Окопчик наш змілів, бруствер розбитий, навколо густі віспини мінних вирв, трава

* «Німеччина над усе» (нім.).

сіра від пилу. Кривенок бере лопату з поламаним держаклом, а я — обдерту каску Попова з порваним ремінчиком, і заходжуємося поглиблювати окоп.

Піт, перемішаний з пилом, масно блищить на наших обличчях. Сонце, здається, вже хилиться до заходу, але ще палить нещадно. Злегка повіває вітер, але він такий слабенький. Дуже хочеться пити. В голові шумить, немає ніякісінького бажання про щось думати чи дбати — якась знеможлива тягуча втома смолою наливає тіло.

Я вигрібаю з окопу грудкувату, з травою, землю, навалену вибухами, і висипаю її на бруствер, Кривенок копає поруч, за три ступні від мене. Він якийсь не зрозумілий мені сьогодні, зникла його проста, стримана товарицькість, здається, за цілий день хлопець не сказав жодного доброго слова, тільки на очах худне й чорніє покалічене обличчя. Мені стає ніяково від цієї його не потрібної вовкуватості.

— Слухай, — тихо кажу я. — Ти передчуваєш, що з нами буде?

Він зиркає на мене відчуженим поглядом холодних очей і все поривчасто шпурляє на бруствер землю.

— Ти чуєш?

— Ну й чорт з нами! — буркає Кривенок.

Я придивляюся до хлопця, він — лихий, справді, краще не лізти до нього з розмовами. Але чого це він такий злий на мене сьогодні? Хіба я чим-небудь скривдив його? Якийсь час я думаю, поглядаючи на товариша, і один здогад з'являється в моїй голові.

— Слухай, Кривенок, чого ти злишся?

— А тобі що? — підводить він неласкавий погляд.

— Ні, все ж таки скажи.

Кривенок з лютістю викидає через голову повні лопати землі й тяжко дихає. Але я чекаю, і раптом він випростовується.

— Сам знаєш! Чого на Задорожного кидався? Люсяна честь зачепила, еге?

Так ось що! Тепер уже зникає загадковість, тепер мені все зрозуміло. Це трохи бентежить мене, але що я можу сказати йому? Збрехати, що Люся тут ні при чому, язик не повертається, а сказати правду я не хочу.

— Ти ось про що! Тепер зрозуміло...

Кривенок мовчить, у мене теж відпадає бажання розмовляти, і я налягаю на каску.

В кінці окопчика витикається з землі якийсь пожмаканий рукав, я тягну його — виявляється, це бушлат Жовтих. Дивне враження завжди справляють на мене речі вбитих. Бушлат цей старенький, засмальцьований і заляпаний ще весняною грязюкою, один погон на ньому відірваний, а на другому червоніє рівенька смужка сержантської лички. Я пам'ятаю, як Жовтих пришивав її одного разу вранці, в нього не було тоді нитки, і я дав йому свою голку з ниткою. А тепер я думаю: навіщо це?

Всі дріб'язкові клопоти живих тепер здаються якимись незначними і недоречно марними перед могутнім явищем смерті. І невідомо, чому навіть тут, на війні, де вона як ніде врожайна, люди залишаються такими, як завжди, з усіма властивими їм пороками — себелюбством, хтивістю, кар'єризмом, сварливістю. Чи їй справді вони впевнені в своїй довговічності, чи, може, просто не хочуть зважати на щось головне, єдино важливе й дуже необхідне в житті, яке не можна забувати й на хвилину?

Під бушлатом Жовтих його речовий мішок. В ньому небагато чого накладено, але щось все ж таки муляє в моїх руках, і, цікавий знати, я розв'язую лямки. Чужий речмішок — це майже те ж саме, що й чужа душа. Ось і тут — вічний, нескорений прояв життя, який насмішкувато закриває людині очі на неминучість смерті. У командировім речмішку вафельний рушник, пара онуч, інструкція по нашій гарматі, і разом з цим майном, отриманим із рук старшини, — невідомо де взята пара підшов шкіряних, мотоциклістські рукавиці з довгими широкими одворотами, а на самому споді — якась хитромудра шкатулка з дуже гарною лакованою кришечкою... Ех, старий, мудрий Жовтих! Ти завжди здавався багатим на практичний житейський розум, хіба не бачив ти, скільки зоставалося в ротах отаких ось нікому не потрібних клунків після вдалих і невдалих атак? Знав же, але, мабуть, не міг подолати в собі спокусу приховати, зберегти якийсь непотріб, а життя своє берегти забував. А без нього — яку вартість мають найчудовіші в світі речі.

Я шпурляю через бруствер цей незав'язаний, не потрібний тепер нікому мішок і знову беруся за каску. Суха, напалена сонцем земля, як жорства, скрегоче по сталі, каска вже біліє вузьким облупленим козирком.

Мені не видно, що там робиться зверху, але Попов мовчить, і в голову лізе всячина.

Пригадується колишній наш комісар, який одного разу перед атакою старанно начищав свої нові, шойно пошиті партизанським шевцем чоботи, і був убитий через якусь годину, навіть не встигши замазати цих чобіт. Постає перед очима старшина Клибов, відомий у заго-ні барахольщик і хтивець, в якого не випросиш було клаптика на латку і який возив з собою три підводи всякого трофейного майна. Сталося так, що снаряд влучив якраз у віз, де сидів старшина, і розкидав по вільшанику все багатство разом з тельбухами скупого господаря... Пам'ятаю, бачив я в госпіталі солдата, якому хірург оперував стегно і весь час лаявся. Виявилось, що німецький осколок розбив у кишені цього солдата сім годинників, і всякі коліщатка й пружинки вп'ялися в ногу. Ні, нехай він піде прахом, той мотлох! Чи до нього мені, коли варто лише заплющити очі,— і ось вони, ті страшні колії, в яких з кривавою грязюкою перемішені поламані руки, ноги, розтрошені гусеницями дитячі голівки... Та невже ж вона так і зійде зі мною в могилу й пропаде назавжди, моя свята ненависть?

Ні! Якщо є справедливість на світі й розумний сенс у житті, то я житиму. Я мушу жити — загинути мені не можна.

15

— Лошка!!! — несподівано кричить Попов.— Хлопці, Лошка!!!

Ми з Кривенком вискакуємо з окопу, Попов здоровою рукою показує в поле, туди, де немає ні ворогів, ні наших. Справді, через пагорок хтось біжить.

Це ще далеко, і видно тільки, як по зеленому полю котиться маленька постать людини в зеленувато-жовтому, вицвілому на сонці, одязі. Але те, що вона прямує сюди, ні в кого з нас не викликає сумніву.

Людина тим часом зникає в улоговинці за найближчим пагорком, кілька хвилин ми чекаємо, не зводячи з того місця очей, і вона знову показується з-за близького горбика й хутко біжить униз,

— Молодець Лошка! — задоволено, майже радісно виголошує Попов.

Добре було б, якби тільки йому не перешкодили німці. Вони не так уже й далеко, і, певно, бачать з дороги самотню постать солдата, і, звичайно, можуть обстріляти його. Я насторожено дивлюся на дорогу, але там нікого — лише димлять, догоряючи, автомобілі; інші, перекобачившись, нерухомо стоять у рові. Зсередини підбитих танків теж тягнуться за вітром тоненькі пасма диму, як і раніше, смердить бензином, фарбою, паленою гумою і ще чимсь гіркувато-солодким — від чого починає нудити.

Але чогось замовкає Попов, ще дужче нахмурюється зятятий Кривенюк; відчувши щось не те, я шукаю в полі маленьку постать нашого посильного і теж дивлюся. Він уже біжить через луку біля струмочка і вже можна розглядіти деякі подробиці його постаті. І тут мені починає здаватися, що то не Льошка, і навіть не солдат, і не чоловік — притримуючи під пахвою якусь ношу, поглядаючи на боки, біжить жінка у військовому.

Найзіркіше око, проте, у Попова, він кілька секунд гостро вдивляється в далечінь і з радісним здивуванням скрикує:

— Луся?!

Так, це Люся. Як не дивно, але це вона. Я вже й сам упізнаю і бачу, як мелькають у траві швидкі ноги в чорних чоботях і розвівається на вітрі золотиста шапка її волосся. Під пахвою в неї санітарна сумка, і мені здається, що я бачу навіть, як глибоко врізується реміньчик у дівочі груди. Мабуть, Люся поспішає до нас...

Знову затаєне й тужливе почуття невідомо чому охоплює мене — і непевна стримана радість і тривога: чого вона біжить? Може, щось трапилось з Льошкою, може, його поранено, і вона несе нам комбатів наказ? Може, вона думає, що він тут, і тому не витримала, біжить, шукає його? Але тоді не треба й її, краще б вона сьогодні нам не показувалася. А може, її послав сюди комбат Процький з якимсь наказом? Але ні. Чого це Процький посилатиме санінструктора, хіба не знайшлося якого солдата в полку! Я все думаю й не можу збагнути, чого вона зважилась на це в такий час, у таку небезпеку, коли ми самі сидимо тут, як на жару.

— От молодець! Ну й молодець! Ох, Луся! — захоплюється Попов.

люється Попов, лігши животом на бруствер, і на його спітнілому широкому обличчі блукає лагідна наївна усмішка. А Кривенок, здається, до болю стискує щелепи і, не промовивши й слова, лізе назад в окоп, до своєї лопати.

А я вже не можу одірватися від Люсі. Вона біжить! Мелькають на сонці її засмаглі коліна, і метляється, наче хоче зірватися з голови, скуйовджене волосся. Вона перескакує через обмілілий трав'янистий струмок і, трошки уповільнивши біг, вихоплюється на пагорок, де ми. Тут її німці з дороги не бачать, але скоро вона вийде на рівне, і тоді буде найстрашніше. Аби тільки проскочила його, аби встигла!..

Аби встигла, але як тут устигнеш! Зайняті Люсею, ми не бачимо звідки, тільки раптом по гарматному щиті цюкає й відлітає геть куля. Попов одразу сповзає нижче, я також пригинаюся до землі, щоб не висовуватися з-за бруствера, і в той же час далека й коротка — в'пять куль — черга б'є по піску й гарматі.

— Сволота німець: у соняшнику ходи! — каже Попов. — Ох, Луся!

Я лягаю на гарячу землю під бруствером і раз по раз позираю туди, де повинна показатися Люся. Останні метри до рівного — і вона пропадає з нашого поля зору, але ось-ось має з'явитися. Попов зігнувся під низеньким щитком гармати, він занепокоївся й кричить на Кривенка:

— Чого ти! Кидай лопат, стріляй! Скоро-скоро!

Кривенок відставляє лопату й висовує над бруствером кулемет. Тріскуча довга черга б'є по далеких стеблах соняшників.

І ось Люся показується. Вона вибігає з-за схилу, спиняється на мить, окидаючи поле очима, і знову біжить до нас уже навпрошки. Нам уже видно її обличчя, — спітніле, стомлене, розчервоніле, але таке надзвичайно миле обличчя молодої, щирої і дуже гарної дівчини; блискуча медаль миготить на її невеликих грудях. Вона озиряється на боки, поглядає на нас і, здається мені, всміхається. Тільки чогось вона раптом падає. Здригнувшись, я висовуюся з-за бруствера, озирюся — ні, із соняшників не стріляють. Вперши куций приклад у плече, Кривенок пильно дивиться туди. Ага, це з іншого боку — з траншеї! Кілька черг приглушено докочуються

звідти — отже, й там уже німці. Але Люся все ж таки схоплюється і, пригнувшись, прожогом кидається вперед.

Здається, нам буде кепсько. Я поглядаю на Попова, він — на мене, і ми, розуміючи один одного, переводимо погляди на поле. Якщо німці з обох боків і спереду — то це погано. Вони оточують нас...

— Лозняк, повертай! Скоро-скоро!

Ми вдвох заносимо станини, Попов заходжується крутити коліщатка, потім притихає коло прицілу, і гарматка, гримнувши, підскакує. Картеч сотнею куль розриває цілину, здіймає над траншейним бруствером хмару куряви, і автоматні постріли стихають. Я знову заряджаю, але наводчик тільки дивиться в приціл і не стріляє.

— Ага, недобре! — злостиво бурчить він. — Ага, поцілив!

І Люся, ось вона, ось. Останні метри вона повзе — швиденько, спритно, тільки ворухиться-вигинається в траві її вузька спина та все золотіє-розсипається на голові кучемка волосся. Ніколи не бачив я, щоб так спритно повзали навіть завзяті піхотинці-солдати. Ще кілька ступнів, ще! Люся минає прим'яту купу кукурудзиння, підповзає до бруствера й зупиняється, з-під розпатланого волосся, усміхаючись, дивиться на нас і віддихається. Я весь напружуюся, ніби мене, а не її чекає тепер найстрашніше — подолати бруствер, і сам собі шепочу:

— Ну швиденько! Швиденько! Скакай!

І ось вона вниз головою перекидається через бруствер до гарматного сховища, падає з плеча сумка з червоним хрестом, і ми кидаємося до дівчини. Ні, вона, здається, не поранена, вона тільки прихилиється спиною до стіни і, закинувши голову, часто-часто дихає. Тонкі ніздрі на її рівному гарному носі судорожно роздимаються. Я бачу, як шалено б'ється на її шиї синенька жилка, стомлено й нервово тремтять на землі її подряпані тонкі пальці, і тепла хвиля ніжності розпливається в моїх грудях. Як це я міг погано думати про неї, чому я стільки наговорював у думках на неї — хіба ж не видно, що вона найкраща, найчистіша в світі, ця дівчина!

— Ой хлопчики! Хлопчики!.. — хоче сказати вона щось, але задихається від утоми.

— Люся, вода треба,— каже Попов, стоячи перед нею на колінах.— Нема вода...— він безпорадно облизує товсті зашерхлі губи.

Вона поступово одходить, дихання стає рівнішим, дівчина поглядає на нас, ніби шукаючи когось, і погляд її падає на небіжчиків. Тривожний смуток одразу гасить на її обличчі все попереднє збудження.

— Хто це?

— Один піхотинець,— кажу я.— А там командир і Лук'янов.

— Командир?

— Командир, Луса, командир,— зітхає Попов.

Ми чекаємо, що вона скаже нам, я трошки заспокоююсь від тривоги за неї, мене тепер починають турбувати німці, що обходять нас з двох боків. Але Люся, наморщивши перенісся, сумно дивиться на вбитих і мовчить. Тоді Попов питає:

— Задорожний пропадав?

Вона виходить із стану заціпенілості, зітхає, підкорчує під себе ноги, поправляє куценьку спідничку на обдертих до крові колінах і пояснює:

— Задорожний поранений. У руку. Прийшов у санроту перев'язуватися, каже: до хлопців біг, не добіг. Та куди йому, пораненому! Ну то я й побігла.

Якийсь недобрий сумнів турбує мене.

— Що, дуже поранений?

— Та ні, дряпина,— махає рукою Люся й закушує губу.

— А чому ви бігли сюди? — вовкувато питаю я в дівчини.

— Дозвіл вам принесла,— каже вона.— Звелів комбат вистріляти снаряди й пробиватися. Там дуже тяжко. Танки сорок четвертий полк оточили. Гаубичники всі загнули. Ой, якби ви бачили, що там було! Тепер самохідники б'ються.

Я вже не слухаю її останніх слів — сенс нового наказу поглинає мою увагу. Неприємна млюсть розпливається по тілі. Куди ж тепер проб'єшся? Хоч би на годину раніше. Попов, розширивши свої вузькі, з припухлими повіками очі, якийсь час безтямно дивиться на Люсю, а потім злісно плює в пісок.

— Пізно! Навіщо бігла? Дарма бігла! Там Гітлер, там Гітлер, там Гітлер,— тицяє він у боки. Потім, спо-

хмурнівши, одвертається, притискає до грудей перев'язану руку, і вираз страждання з'являється на його обличчі.

— Ну годі, Попов, не зліться,— зітхає Люся.— Ви ж мої рідні хлопчики. Давайте вашу руку, подивлюся, що там.

Попов одмахується від неї, одводять руку, совається на колінах. В його очах — заклопотаність, але рука, напевно, все ж таки болить, і незабаром він простягає їй свою «ляльку». Люся розстібає сумку, трепетними пальцями хутко щось перебирає там і виймає бинт з йодом.

В цей час по той бік площадки, з окопу, пролунала довга черга Кривенкового кулемета. Попов вириває в Люсі так і не забинтовану руку і, пригнувшись, гребеться до гармати. Я беру автомат і лізу за ним.

Ну звичайно ж, на нас уже йдуть німці. Із соняшників їх висипає на поле чоловік двадцять, вони на ходу, не цілячись, починають стріляти з автоматів. Кулі стьобують бруствер, цокають по металу гармати, жвікають у повітрі над вогневою. З другого боку — з піхотинської траншеї — теж вискакують і біжать сюди.

Ось воно, здається, починається найгірше. І Люся!.. Треба ж було їй улізти в цю пастку, бігти сюди — дурне дівча! Якого дідька понесло її з власної охоти? Тепер ось загине ні за що.

Кривенок дрібно труситься за кулеметом, який шалено пирскає навколо гарячими гільзами. Попов цілиться в тих, що біжать від траншеї. Я з гільзою в руках гнуся між станинами, і напружившись усім тілом, чекаю першого пострілу. Але Попов вичікує. Я знаю: він підпускає ближче, — близько їм уже порятунку не буде. Добре, що Кривенок притягнув ще ящик, бо картечі в нас залилося тільки сім гільз — восьма в мене в руках, одна в стволі, одну ми вже випустили...

«Тримайся, Лозняк, тримайся! Витримуй! Час твій настав, випробування твоєї гідності триває. Пам'ятай, пам'ятай колії!»

— Гах! — відскакує назад гармата, і все глушиться дикою колотнечею грому, блискавиць, куряви і гарячих, задушливих думок...

Але виходить так, що атаку ми відбиваємо, ніхто з нас не гине, і в Кривенковім ящику ще лежать три снаряди. Не щастить тільки нашій гарматі. Ствол її застається на одкаті, наперед не йде — десь пробило протидкатний механізм, і з-під казенника тече по землі зеленкуватий струмочок веретенки. Попов сидить між станинами, розкинувши ноги, я на животі лежу біля сошника, ми випльовуем із рота пісок і важко дихаємо. Побіч із сховища висовується розкудлана вітром голова Люсі — її великі серйозні очі вдивляються в нас, в них турбота, тривога й біль. Десь в окопі ворухнуться, брязкотить металевою стрічкою Кривенок.

Німці кудись зникли, певно, до часу поховалися в соняшниках і в траншеях; у траві, навколо вогневої, горбиться кілька трупів. Але й ми обезсиліли, піт заливає очі, мучить спрага. Якийсь час ми корчимося за гарматою. Попов чи то від втоми, чи від якоїсь душевної скрухи похмурніє, важко дихає і довго мовчить. Потім, трохи перепочивши, він поглядає на мене й каже:

— Лозняк, пам'ятай треба. Жовтих загинув — пам'ятай! Лук'янов загинув — пам'ятай! Солдат загинув — пам'ятай! Дивись — усе пам'ятай! Треба вік пам'ятай.

Він одвертається, витирає обличчя рукавом і додає притишено:

— Гармата помирав. Автомат бери, гранат бери. Ніж бери.

Так, дійшла черга до автоматів, ножів і гранат — я це відчуваю. Гарматка послужила нам, і немало, але все ж таки закінчилася і її служба.

Я сповзаю з площадки в сховище і там випростуюся. Люся чомусь нахилиється над Лук'яновим, поруч лежить її автомат — я беруся за кожух — гарячий. Ні, це не від сонця — це вона стріляла, а ми в гуркоті й громі навіть не помітили того. Я виймаю диск, патрони в ньому ще є, але небагато, — диск легкий. Автомат це Жовтих, я впізнаю його по гарному шкуратяному ремені від німецького карабіна. Потім я починаю збирати патрони — з магазинів, з підсумків, з кишень убитих. Набирається дисків на два, не більше. Це мало. Правда, в ніші в окопі ще повинно бути, там же ми колись ховали гранати. Тим і будемо битися.

Я сонливо заповнюю магазин автоматними патронами, їх треба вкладати там рівненько, але пальці не слухаються, і патрони розсипаються в пазах. Це нервує, та й втома дається взнаки. Під час бою якось легше було витримувати напруження, тепер же воля розслаблена, слабнуть і м'язи. З якоюсь тупою злістю я лаю в думці патрони, конструкторів цього недоладного під час зарядження магазину і навіть комбатів дозвіл, який не приніс нам порятунку. Потім поглядаю на одкинуту руку Жовтих,— годинничок усе цокає й цокає, червона стрілочка біжить собі по чорному циферблату — незабаром п'ята. Ще тільки п'ята година, а, здається, зранку пережито цілу вічність, цілу епоху, за яку ось загинули люди, а живі настраждалися, передумали, пережили стільки, що іншим би вистачило на цілий вік.

Але все ж таки в глибині душі живе тиха радість, і я знаю — це Люся. Я відчуваю її тут, коли й не бачу, чую її дихання, кожний її рух, її присутність надає певного змісту цьому нашому безнадійному і, може, не дуже потрібному бою. Тільки я боюся, чи вбережемо ми її до кінця?

Люся тим часом возиться коло Лук'янова, одстібає від ремня баклагу і підносить до його вуст. Вода лється по запиленій шиї, стікає на землю, але ось Лук'янов тихенько гребе рукою по землі і, спершись на лікоть, пробує встати. Засмагли вуста його шепочуть:

— Я зараз... Зараз...

— Не треба. Лежи. Випий води,— каже йому Люся й нахиляє баклагу. Лук'янов п'є, кадик на його худій шиї судорожно бігає вгору-вниз, і солдат підіймає посилені повіки.

— Дякую,— тихо мовить він слабким голосом. Потім занепокоєно оглядає бруствер, небо й тихо питає: — Де німці?

— Лежи, лежи,— лагідно заспокоює його Люся.— Все гаразд, лежи. Не треба про німців.

Певно, це насторожує Лук'янова, очі його зосереджуються, стають пильними, і він переводить погляд на стіну сховища.

— Ми не в санчастині? Ні?

— Мовчіть. Не можна розмовляти — гірше буде,— ніби малому, розтлумачує Люся. Лук'янов, трохи заспо-

коений, опускає повіки, закушує губу і в настороженому роздумі питає:

— Здається, я помру? Так?

— Ну що ви? — дивується Люся.— Навіщо так думати? Ось одіб'ємося, заберуть вас у госпіталь, і все буде добре.

— Одіб'ємося! — шепоче Лук'янов, кусає губи й знову пробує підвестися.

Люся делікатно, але настійно кладе його на лопатки. Раптом якимсь чужим натужним голосом він вимагає:

— Де мій автомат? Дайте автомат!

— Ну лежить же! Чому ви такі неспокійні! — вмовляє Люся.

Я заряджаю патронами три автоматні диски, треба ще перебратися на той бік площадки в окоп і пошукати яких-небудь запасів. Зверху, здається, потихішало, гуркоче й бахкає далеко за селом, а тут тільки час від часу луною розкочуються в небі гвинтівкові постріли. Попов із-за колеса спостерігає за полем.

Я переповзаю площадку й падаю в окоп, у якому самотньо сидить Кривенок. Він кидає на мене не дуже приязний погляд і підкорчує під себе ноги.

— Лук'янов опритомнів,— кажу я.— Живий. А ти все злишся?

Кривенок знічується, шулиться і не реагує на моє запитання. Це нарешті злить і мене — знайшов час показувати характер, коли тут усе наше життя на волосині тримається.

— Ну й даремно, чорт би тебе забрав,— кажу я.— Чого ти затявся? Ти знаєш, який одержано наказ?

— Чув! — буркає хлопець.

— Ну!

Але Кривенок мовчить, од нього вже не доб'єшся жодного слова. Я розгортаю в ніші землю, що насипалась із бруствера, викопую три наші гранати, витягаю з-під піску важкі просмолені пачки з патронами. Здається, більше тут нічого немає.

— А в тебе скільки? — питаю я Кривенка.

Він неохоче киває на кулемет, з прийомника якого звисає наполовину заповнена патронами стрічка.

— Це все?

Я залишаю хлопцеві «лимонку», а з рештою боезапасів переповзаю площадку. Люся сидить, як і сиділа,

над Лук'яновим, обіпершись на відставлену назад руку, а він стогне й уривчастим голосом ледве вимовляє:

— Ну навіщо ж обманювати?.. Навіщо?.. Хіба цим допоможеш!.. Людині правда потрібна...

Люся мовчить, а він, трошки перепочивши і ніби заспокоївшись, ледве переводячи дух, говорить:

— Знаю, помру... У грудях душить... Ноги одібрало... Так... Правда ж?.. Ну скажіть!.. Щиро,— хрипить Лук'янов, і в грудях у нього щось тихенько булькає.

Люся мовчить.

— Ну що ж!.. Тільки не думав... Так, не думав... Жахливо й безглуздо... Три роки війни і — марно... — сумним голосом каже він. — А вони все опоганили.

Щось надривне чується в голосі цієї людини, яка несподівано ожила, і я, переставши пхати в диски патрони, насторожуюся. Зблідле обличчя Лук'янова вкривається рясним потом.

— Кінець! — промовив Лук'янов і змовк, ніби вдумуючись у зміст цього слова. — Що мені тепер таїти! Для чого! Хто я? Боягуз поганій! — тихо, але з якимсь незвичайним напруженням каже він. — Все життя боявся. Всі! Усього! І даремно... Набрехав я тоді про полон.

Відчуваю, ці слова адресовані мені, зводжу на нього погляд і зустрічаюся з його очима. Але він зараз же одводить їх убік.

— Так, Лозняк, збрехав я тобі. В полон сам здався. В оточенні. Од страху. Підняв руки й пішов. Потім зрозумів. Та пізно... І от усе... Кінець! Ніщо не допомогло... Ех! Навіщо було?.. Навіщо? — хрипить він.

Це признання на хвилину викликало в мене замішання. Отже, він зовсім не той, за кого видавав себе, що з того, що він такий розумний, — він боягуз. Боягуз — огидна на війні людина, але можна зрозуміти його й простити йому, коли він щиро захоче перемогти страх у собі. Здається, нелегко далася цьому чоловікові перемога над самим собою, але хоч і дорогою ціною, певно ж, він переміг, і сьогодні ми не можемо ні в чому докорити йому. І все ж таки те, що він нас ошукував, плів про свої невдачі і вдавав несправедливо скривдженого, вбиває у мені всяке співчуття. Правда, тепер йому вже не потрібні ні співчуття, ні втішання, видно, не страшний йому й осуд — перед кінцем, — відчуваю я —

єдино важливим для цієї людини в останні дні життя залишилося нездоланне прагнення до правди.

— Ну гаразд, гаразд. Мовчить,— заспокоює його Люся. Вона теж, здається, хвилюється, обоє ми не знаємо, як реагувати тепер на ці слова, але злості до нього в мене немає, хоч нема й співчуття.

Лук'янов стогне, судорожно ворухиться, мотає по землі головою. Люся стримує його:

— Ви все ж таки полегте тихо: так легше. Не треба нервувати.

— Ні, вже все. Скоріше б! Пече в грудях... Боже мій! Як нерозумно! І мій батько! Що він думає?.. Але що ж! Хоробрість — талант, старанням його не досягнеш. Я безталанний. А кому потрібні такі? Людина-трава. Як це огидно!..

Він плаче. Сльози течуть по брудних скронях. Люся, наморщивши перенісся, з внутрішнім болем мовчки дивиться на нього. Не часто доводиться нам чути таке, і обом нам трохи ніяково слухати його. Але ми відчуваємо, що йому дуже тяжко, і це разом з невідомою щирістю, що рветься з його душі, стримує нас від зневаги до цієї людини-невдахи.

— Ех ти, Лук'янов! Треба було раніше думати,— кажу я.

— Якби ж то раніше!.. Тепер би я був іншим... А то так пізно! Ось не боюся ж... Ні правди, ні німців. Де вони? Дайте гранату! Ну дайте ж гранату!

— Навіщо вам граната? — питає Люся.— Ви ж не кинете її.

Лук'янов напружується, ледь-ледь зводиться на ліктях, впивається в мене своїм тремтячим передсмертним поглядом.

— Лозняк, дай!.. Може, я наостанці..

— Коли б же вона була,— брешу я.

Він знову падає спиною на землю, і кілька сльозинок скочуються з його очей.

— Лозняк! — стривожено кличе Попов.— Скоро-скоро сюди!

Я хутко вивпозаю із сховища на площадку. Попов

напружено горбиться за прицілом, і, наблизившись до нього, я бачу те, заради чого він покликав мене.

В піхотинській траншеї німці. Над бруствером то там, то там мелькають стволи їхніх гвинтівок, часом блисне на сонці каска. Певно, вони перебігають кудись, мабуть, оточують нас. Але це не все. В далечині, на об'їзді мінного поля, знову показуються автомашини, передні, погойдуючи бортами, вже виїжджають через рів на дорогу. Попов пильно поглядає на них і, поволі покручуючи коліщатка, веде стволом за передньою машиною.

Але ствол сповз назад поміж станини, затвор не закривається, так стріляти не можна. Нічого іншого не придумавши, я обхоплюю казенник, з усієї сили впираюся чобітьми в землю і нелюдським зусиллям суну ствол уперед. Потім заганяю в нього снаряд. Клин, клацнувши, закривається. Здається, обійшлося — тепер вистрілить.

В цей час по щиті щось ляскає — осколками чи металевую окалиною, ніби жорствою, стьобає мене по щоді. Я хапаю новий снаряд, а Попов, переставши крутити коліщатка, поволі нахиляється, мабуть, щоб виглянути з-за щита.

— Готово! — кричу я, але Попов чомусь не ворушиться. Я здригаюся від недоброго передчуття, а наводчик якось зів'яло навалюється на механізми наводки і тикається лобом у край щита.

— Ти що? Попов!

Я кидаю снаряд, хапаю наводчика за плечі — він на очах блідніє, затуманеним поглядом ковзає по мені і кризь важкий останній стогін шепоче:

— Лозняк!.. Убили Попов... Убили!.. Навіщо?.. Дурний Попов!

— Куди тебе? Куди? Де? — розгублено питаю я, не бачачи ніде крові. Але він, сповзаючи з моїх рук, шепоче:

— Ой дурний Попов! Навіщо Попов! Комбат... кажи...

— Що, що сказати комбатові? Що? Попов!

Та мої намагання марні. Напівзаплющені його повіки кілька секунд часто-часто здригаються і раптом стихають. Не маючи сили повірити тому, що сталося, я здичавіло вдивляюся в його спітніле застигле обличчя.

— Наволоч! Гади! — кричу я, і все в мені шалено

кричить розпачливо-нестерпним криком. А машини мчать дорогою. Я кладу неживого наводчика і притискаюся лобом до гарячої гуми прицілу. Автомашини мелькають і мелькають повз тоненьку волосинку трикутника в прицілі. Я кручу поворотний механізм, переганяю трикутником передню і натискую кнопку. Постріл! І в цю ж мить десь близько біля голови знову ляскає розривна чи бронебійна. Я змірковую: треба накопити. Крізь куряву кидаюся до казенника, і мої руки зустрічаються там з гарячими м'якими руками Люсі. Волосся на її голові розтріпане, вона, лежачи на землі, теж впирається в казенник. Наші руки сплітаються в єдиному зусиллі, і ми зрушуємо ствол з місця. Потім я заряджаю... В ящику залишається останній снаряд.

— Ага, горить! Горить! — кричу я, побачивши в прицілі, як димить на дорозі перехилена набік машина. Уповільнюючи хід, її об'їжджають інші. Я вже не бачу, де перша, і б'ю по тій, що потрапляє в трикутничок прицілу. Гарматка здригається, щось металеве брязкає збоку, і я крізь не осілу ще куряву бачу, що стрільба наша закінчилася: ствол зірвало з коліски, казенником він увігнався в землю під бруствером. Люся лежить збоку, зблідла й злякана.

«Ну от і все! Пройшли! Не стримали!»

Машини, об'їжджаючи підбитих, швидко мчать дорогою до села, тепер ми їх не зупинимо. По гарматному щиті б'ють кулемети чи автомати, кулі дзенькають об метал і розлітаються в боки. Залишивши все, як є, на площадці, я зіскакую в сховище до автоматів. Туди ж одповзає й Люся.

Схопивши автомати, ми висовуємось з-за бруствера — німці, вискакуючи з траншеї, біжать, падають, схоплюються знову. Їх чоловік з п'ятнадцять. Побіч в окопі цокотить Кривенків кулемет. Я випускаю першу, другу чергу, бачу, як кулі розбивають землю біля траншеї, автомат тремтить в руках — кілька німців падає. Потім я кидаюся на другий бік сховища, до Люсі, вона теж б'є довгою тріскучою чергою, і на мене з її автомата сиплються гарячі гільзи. І раптом вона зупиняється, стихає, присідає під стіною і квапливо смикає рукоятку. Заїло! Я вириваю в неї автомат, даю свій, перезаряджаю двічі. Люся прицілюється, але я смикаю її за гімнастюрку, вона озирається.

— Перебігай! — кричу я. — Мінняй місце!

Я вперше звертаюся до неї на «ти», в напруженому погляді її ясних очей коротко спалахує товариська вдячність, тільки тепер мене це не радує. Тепер усі мої вистраждані почуття до неї втрачають своє значення, я тільки дуже хочу зберегти її, не дати загинути раніше, ніж загину сам. Люся присідає, переносить автомат на два кроки далі й знову прицілюється. Дивно, але здається, ніби вона зовсім не боїться. Обличчя її спокійне, тільки очі зжужені і щоки втратили колишній здоровий рум'янець. В мене ж все дрижить всередині, але зовні рухи, здається, спокійні, я боюся тільки щось прогавити, не встигнути, не побачити, і кидаюся сюди й туди по сховищу.

Ми ведемо бій на два боки. Кривенок в окопі раптом змовкає, я тривожно прислухаюся — але згодом його кулемет цокотить знову, в самому кінці нашої позиції. Ага, це він б'є по дорозі. Звідти, де нерухомо стоять чотири машини, зріділим широким цепом біжать сюди ще десятків зо два німців.

Так, час від часу гірше...

Кинувши на бруствер автомат, я біжу в куток, де лежать наші гранати, хапаю їх усі три, і, коли розгинаюся, мій погляд знову зустрічається з затуманеним поглядом Лук'янова. Солдат смикається, щоб устати, і, простягнувши руку, з одчаєм просить:

— Дай!

І я кидаю йому «лимонку», останні РГД кладу біля своїх ніг і підхоплюю автомат. Я стріляю по тих, що біжать, що лежать, б'ю короткими чергами, вже не думаючи про свою безпеку, аж доки автомат не змовкає. Потім, присівши, викидаю порожній диск і від хвилювання довго не можу попасти в пази новим.

— Де вони? Де? — стогне Лук'янов, і в його побляклих очах догоряє відчай і рішучість.

Я не відповідаю, схоплююся, — ага, вони не витримали, вони знову залягли недалеко від своєї траншеї. Кілька довгоногих постатей кидається назад через бруствер, а інші залишаються лежати в траві. Кривенок б'є з кулемета їм навздогін. Ті, біля дороги, теж залягають, і якийсь час у полі нікого не видно. Тільки рій куль над нами, прискають землею бруствери, розлітається вщент розбите груддя...

Сховавшись під бруствером, ми вслухаємося, не вірячи, що знову одбилися. Потім Люся перша опускається на дно, і раптом плечі її здригаються від плачу. Я злякався, мені здалося, що з нею щось трапилося, хапаю її за руки, якими вона, судорожно схлипуючи, затуляє своє обличчя.

— Люсю! Що з тобою? Не треба! Не треба...

І вона раптом перестає плакати, зиркає на мене серйозними великими і мокрими від сліз очима і, якимось одразу заспокоївшись, каже:

— Нічого. Все. Пробач...

Вона витирає рукавами очі, одгортає назад розтріпане волосся, заклопотано питає:

— Де вони?

В мене теж трохи спадає напруження, і тільки тепер я розумію, що Попова з нами нема і що я,— можна сказати, командир над цією жменькою живих людей. Ніколи мені не доводилося бути командиром, завжди командували інші, а я тільки слухався, а тепер ось, у такий важкий час,— я сам над собою і над ними господар. Тепер можна покинути все це — розбиту гармату, вогневу, цю прокляту пастку, і можна спробувати якось вибратися звідси, поки остаточно не закрили нам єдиний вихід в улоговинку. Тепер не треба просити дозволу, вмовляти Попова, тепер усе можна вирішити самому.

«Ех, бідолашний Попов, ненабагато пережив ти свого командира»,— віддихуючись, думаю я. Але за чим то він шкодував помираючи? Чи, може, в чомусь каявся? Може, в тому, що тримав нас усіх тут? Чи, може, що послав Льошку? Чи ще щось допекло йому наостанку? Яку це болісну й загадкову рису підвела смерть ще в одному людському житті?

Але про те вже не довідаєшся, і я, відклавши автомат, повзу на площадку, беру наводчика за протерті на кісточках запилені чоботи й тягну в сховище. Пропотіла його гімнастюрка зачочується до пояса й оголяє запалий худий живіт з синім шрамом на правому боці. У сховищі впоратися з ним мені допомагає Люся, і ми обережно кладемо вбитого на осонні, коло інших.

— Ну от і четвертий,— шепочу я, а Люся закушує губи.

Лук'янов тихенько стогне і вже не розплющує очей.

Рука його, проте, не випускає гранати — тільки, здається, марне його чекання. Востаннє я дивлюся на за-п'ястя Жовтих — годинник усе цокає, на ньому пів на восьму.

Ні, треба триматися з усієї сили. Це моє переконання і моє рішення. І я відчуваю в собі нову силу, вперта злість напружує мої м'язи — дідька лисого ми їм піддамося! Може, це й безнадійна справа, може, це кінець, але інакше не дозволяє мені мій характер і мій партизанський гонор. Інакше мені не можна, бо коли я не відіб'юся тут, оддам у полон Лук'янова, що скажуть тоді в полку, що подумують про мене і про моїх земляків?.. Правда, я не герой, не сміливець, я звичайний собі і, здається мені, навіть боязкий хлопець, але невже я не зможу витримати до кінця? Та ще тут і Люся, мила, хороша Люся. Так тяжко мені гинути з нею, але, здається, нестерпнішим було б моє боягузтво тут, перед нею. Нехай вона вибачить мені мою жорстокість, але я буду нещадний до себе, до Кривенка і навіть до неї — так треба.

— Люсю, бери новий магазин, — кажу я. — На гранату. Усім по одній. Одна в резерві.

— Лозняк, — шепотить Лук'янов. — Ви мене залиште... Я вже...

Я не відповідаю. Ми готуємося до найгіршого. Поки є патрони, будемо одбиватися, а там... Що ж, не ми перші, не ми й останні, як кажуть люди.

Я притискаюся грудьми до стіни сховища, ховаю за бруствер голову і чекаю. Сонце пече мені в обличчя, і, як і раніше, до знемоги хочеться пити. Люся перезаряджає автомат і сідає в тінь, під стіну, навпроти. «Головне, щось зрозуміти, вирішити, — думаю я, — на щось наважитись — все інше легше. Найгірше — непевність. Непевність зовнішня — в обставинах, і внутрішня — в собі, коли не знаєш, чого тобі треба, і кидаєшся в усі боки, мов пацюк у діжці». Мені тепер усе стає ясним, зрозумілим і легким. І перед Люсею легко, зовсім зникає та болісна непевність у собі, ніяковість, що мучила мене з часу нашого знайомства.

— Не так просто нас тут узяти! Хай спробують! — оглядаючись, підбадьорюю Люсю, яка запитливо і з якоюсь непевною надією поглядає на мене. Дівчина мовчить і все прислухається до звуків нагорі, а Лук'янов

стогне, підіймає посинілі повіки й питає, ледве тримаючи в руці гранату:

— Ну, де вони?! Чому не йдуть? Хоч би встигнути... Встигнути...

Якийсь час він лежить нерухомо, заплющивши очі, потім знову розплющує й кличе Люсю:

— Пече дуже... Душить... Мабуть, усе... Води, сестро! Води!

Люся нахилиється й підіймає з землі його пожовклу з худими тонкими пальцями руку.

— Потерпіть. Нема води... І не треба розмовляти. Не можна вам.

— Сестро,— кличе він знову,— чого ви тут? Хто вас послав?

— Сама.

— Навіщо, га?

— Так, жаль стало вас,— просто відповідає Люся.

— Жаль! — шепоче Лук'янов і заплющує очі.— Співчувати — це добре... Тільки на мене не зважайте... не варто. Пощастить — напишете... батькові напишете... Всю правду.

«Ну де вони? Чому не йдуть?» — починає мучити мене нетерпіння. Від непорушності ніє все тіло, болять ноги, паморочиться й хилиться вниз голова. Я боюся, що можу заснути, чогось не догляджу — і трапиться щось лихе. Стрілянина поки що притихає, німці ховаються, але що буде далі? Кривенок не обзивається, тільки шерхотить чимсь у землі.

— Люсю, ви бережіть себе,— стримуючи стогін, шепоче Лук'янов.— Бережіть. Ви гарна... Це так багато!.. І не треба так... жаліти нас. Не варто... А для мене вже все. Кінець! Як безглуздо! Як недобре! Ех!.. Коли б хоч один день! Один день життя!.. Я б інакше... Ех!..

Здається, він помирає. Очі його заплющуються, щоки позападали, щетина на них стирчить рідкою щіткою, тонкі ніздрі худого носа ледве ворухаються.

Так, він помре. Біля нього, навіки вже нерухомі, лежать Жовтих, Панасюк, Попов. Хто ж ляже за ними? Кіло цієї можливості неухильно звужується, черга все ближче... Щось давлюче стискує горло. Як завжди в такому випадку, мені хочеться вилятися, але поруч Люся, і я до болю в вухах зціплюю зуби.

Як пекельно довго тягнеться день!

Ех, коли б пощастило дожити до ночі! Вночі, може б, ми якось вибралися з цієї ями та пробилися до своїх. Але дуже поволі сідає сонце. Тінь од країв у сховищі поступово ширшає й закриває обличчя вбитих та зіщулену під стіною маленьку, як грудочка,— Люсію. В повітрі, як і раніше, важкий сморід паленої гуми, фарби, пороху; од землі аж пашить; часом примішується до всього нудний запах свіжої крові. Біля станини, де лежав Попов, підсихає мокра місцина, а над нею літають, гудуть, метушаться мухи.

«Аби тільки вистачило сили,— думаю я тепер єдину свою думу...— Тільки б витримати!..» Щось підказує мені, що найбільше нам треба намагатися зберегти здоровий розум, не збожеволіти, не кинутися втікати і не підпустити близько ворога. Якщо ми не витримаємо тут, то зверху нас переб'ють за кілька секунд. Тому треба сидіти, хоч і тяжко й страшно. Треба триматися за землю-матінку, як казав колись Жовтих. В ній наш порятунок і наша надія.

— Кривенок! — гукаю я до кулеметника.— Ти дивишся?

— Дивлюся,— тихо відповідає він.

Я сідаю в затінку коло Люсі. Дівчина, помахуючи кукурудзяною бадиліною, відганяє мух од спітнілого обличчя Лук'янова, вираз її обличчя суворий, трошки жалісливий, в очах — тихе терпляче чекання. Мабуть, вона теж пережила найтяжче сьогодні, і тепер уже заспокоїлась — врівноважена, тиха й дуже дорога мені. Лук'янов уже не ворушиться, не стогне, зовсім стих, і Люся піднімає його нерухому руку. Граната тихо викочується з неї на землю.

— Живий?

— Живий ще,— зітхає вона.— Але вже скоро...

Я вперше так близько біля Люсі, і вперше нас обох з'єднує велика й тяжка турбота. І хоч поруч лежать убиті і помирає наш п'ятий товариш, я чомусь не відчуваю особливої гостроти цієї втрати, певно, від перевтоми й напруження нерви мої притупилися, звикли до неминучості. А ось близьке Люсіне сусідство якоюсь незвіданою хвилюючою теплотою огортає мене. З не-

знаних і давно не ворушених глибин моєї душі підіймається хвиля лагідного почуття до неї. Щось тепле, не товариське навіть, а братерське вливається в моє серце, і я дуже хочу захистити її, оборонити, не дати скривдити. Тепер для мене не дуже вже й важливі їхні стосунки з Льошкою, з тим капітаном Мелешкіним, — тепер вона зі мною, і я відчуваю, що розлучити нас може хіба що тільки смерть.

«Люба, хороша моя дівчинко! — хочеться сказати їй. — Я люблю тебе! Люблю! Назавжди! Навіки!.. Хай ми загинемо, хай пропаду я — все одно я любитиму тебе до останнього подиху, бо ти — моя душа, моя вічна мрія... Як же мені без тебе?..»

І я чомусь чую ці свої слова. Може, це я вимовляю їх? Я поглядаю на Люсю — ні, вона сидить задумавшись, як і сиділа...

А що, коли сказати це?

Ось так, як думаю і відчуваю, — скажу, хай знає. Що з того, що життя наше ледве тепліє, що лежать четверо наших товаришів — хіба наша в тому провина, що доля наготувала нам таку молодість? Що буде, коли я відкриюся в тому, — я не можу собі уявити. Але, мабуть, та незвичайна значність, що настане після моїх слів, і стримує мою хвилеву рішучість.

— Люсю, ти дуже боїшся? — питаю я, зазираючи їй в очі.

Вона якось сумно поглядає на мене й усміхається самими куточками вуст.

— Тепер уже ні. Може, одіб'ємось. Ти ж сміливий, казали. Партизан. Воювати вмієш.

— Трохи навчився, — скромно кажу я, приховуючи тиху радість від її похвали. — Нам-то воно байдуже. Ми солдати. А тобі ж навіщо так? — мовлю я, боячись зустрітись з її поглядом і якнайглибше затаюючи своє почуття до неї. Чомусь мені стає дуже боязко: коли б вона не відчула, що я не байдужий до неї і що тільки й дбаю тепер про її життя. Вона ж знову тихенько всміхається й поглядає на мене своїми великими журливими очима.

— А я що ж, не солдат? Чи, може, думаєш, дівчина так собі?

Я мовчу й з невеселою лагідністю крадькома поглядаю на її тонке, маленьке смагляве личко. Воно сповне-

не якоїсь щирої рухливості, в якій уся Люся, з усіма її почуттями, турботами, думками. А вона раз по раз помахує стеблиною над бідолохою і щось думає.

— Лук'янов казав: бережи себе. Гарна... А ти? Чого було лізти сюди? — тихо дорікаю я.

— Чудні ви, хлопці,— знову сумно всміхається Люся.— Як це берегти? Навколо таке робиться!.. От хоч би й сьогодні. Вранці привезли в санчастину розвідника Смолкіна. Доктор Гутман ампутував обидві ноги і руку по лікоть. А такий був хлопець! І всього дев'ятнадцять років! Просить: добийте, але хто ж доб'є? Буде жити калікою. Ну? А я гарна, кажуть,— з болем в очах кидає вона на мене свій короткий погляд.— І мені соромно за цю прокляту красу. Всі дивляться, як на диво. А я хочу бути, як усі. Хочу бути просто сумлінною, сміливою, розумною — це найголовніше. Навіщо мені та краса?

— Не говори так,— не згоджуюсь я.— Ти дівчина. А війна — не дівоча справа. Тут сила, воля потрібні.

— Ех, Лозняк, Лозняк! — зітхнувши, в роздумі говорить Люся.— Мені часом здається, що я набагато старша за всіх вас. Здається, я відчуваю, розумію те, чого ви не розумієте. Ви такі славні, хоробрі, тільки ви не розумієте себе. Ви тримаєтеся так, наче цілий вік до вас і після вас була й буде сама лише війна. Без війни ви себе не уявляєте. Так же? І все ви міряєте солдатською міркою. Іншої у вас нема. Правда ж?

Я уважно вслухаюся в Люсин голос і хочу зрозуміти її, але щось не зовсім уловлюю її думки й обережно згоджуюся.

— Може, й так. На війні вирости. Що ж...

— Ну ось! Той переживає: медаллю не нагородили! Інший поривається, як би це спритніше похвалитися силою, побороти когось чи ще якимсь себе показати. А того ви не розумієте, що десь у кожного з вас мати чи там дівчина і що ви дорогі їм зовсім не цим. Їм це зовсім не потрібне. Та й не важливо це. Важлива душа в людині: щоб вона була сумлінна, віддана, товариська, правдива. Це ж найцінніше в людині. Сила від природи дана, її не зміниш. Злякатися людина може і всупереч собі, а ошукати когось із власної користі — ні. Якщо людина чиста душею — ніколи не ошукає.

— Це правда,— згоджуюся я.

— Кажуть: війна. Але на війні огидність — подвійно огидна. А підлість — нестерпна, — каже Люся і, з докором поглянувши на мене, питає: — Думаєш, я чому прилетіла до вас? Не витримала — так запекло!.. Задорожний же поранений, прибіг у санроту. «Перев'яжіть», — каже. Перев'язали. Вимагає папірця з червоною смужечкою — в тил. Я питаю: «А як же хлопці?» А він: «Начхать на хлопців — їм уже капець. А до того ж, я поранений». А рана там — удряпнуто тільки. Ну, такого від Льошки я не чекала. Від кого хочеш, але не від нього. Вибігла, дивлюся — ви тут б'єтєся. Я покинула все і полетіла. І дозволу не спитала.

Ну ось іще новина. Мене наче окропом обварило. Кулаки самі стискаються, я не знаю навіть, що сказати Люсі. Недарма не любив я цього Льошки, якось угадував трухлятину в його нутрі, і тепер ось усе справдилося. Віддячив він нам — і мені, і Попову, і Кривенку, — послали й чекаємо, а він, бач, мнеться, хоче сховатися за папірець з червоною смужечкою навскоси, і горя йому мало, що ми тут гинемо.

— Негідник він! — виривається в мене. — Треба було комбатові доповісти.

— Що доповідати! — заперечує Люся. — Все ж таки він поранений, формально має право. Тільки з такою раною ніхто його в тил не відішле.

Так, формально він має право — в нього дряпина на руці, а тут за той час, поки ми чекали його, загинув Попов, помирає Лук'янов, Люся потрапила в пастку, з якої не видно виходу.

Зовсім нове, ніколи раніше не знане почуття гніву й розчарування охоплює мене. За весь довгий час цієї жахливої війни я не думав про те, не передбачав нічого подібного. З повагою й захопленням я дивився на кожного фронтовика. Але бувають, виходить, і такі. І коли б хтось інший, полохливий, нехай би той самий Лук'янов, — але ж Задорожний, цей мій недавній мало не ідеал чоловічої зрілості, навіть мужності, якої так бракувало мені. І чому він зробив так? Яка тому причина — самолюбство, характер, Люся, страх чи ще якась лиха, що засуджує мене на страждання від баченого, пережитого, а його залишає огидною порхавкою в житті?

— Пити!.. Пити!..— починає стогнати й соватися Лук'янов. Губи його сухі, обличчя загострилося, по-жовкло, і ніс, мов дзьоб, задертий стирчить в надвечірне небо. Люся схиляється до нього й тихенько гладить по рукаві.

Від самого спогаду про воду я ковтаю слину, але й слини вже немає. В роті сухо, горло теж пересохло, голова паморочиться. Треба щось робити, рухатися, бо так здолає сон, і ми загинемо. Раптом з окопу від Кривенка прискає коротка черга.

— Що там? — наче прокинувшись від знемоги, питаю я, але той мовчить. Я прислухаюся й знову повторю своє запитання.

— Фріц біля танка, — нарешті чути з окопу Кривенків голос.

Я обережно виглядаю з-за бруствера — справді, біля танка ворухиться щось в траві, здається, повзе темна постать.

— Сій, почекай, — кажу я. — Може, хто наш.

Мені шкода й одного патрона, шкода тиші, яка — знаю я — буде недовго, але яка все ж таки наближає нас до ночі й дає надію на порятунок. Звідси погано видно того чоловіка, хоч він і ближче до нашого сховища, ніж до Кривенкового окопу, але Кривенко невдовзі знову клацає затвором.

Поруч схоплюється Люся, вона теж виглядає через бруствер: мабуть, то німець. Нам видно тільки, як ворухиться трава і час від часу підіймається з неї темна спина. Кривенко чогось бариться не стріляє, і тоді здаля чути кволий болісний стогін:

⇒ Пауль! Пауль!

Поранений німець — це напевно. Він і повзе так — судорожно, повільно, поповзом по самій землі. Люся зламає свої русьві вузьенькі брови і гукає Кривенкові:

— Не стрілай! Почекай! Може, в нього вода...

Я то ховаюся за бруствер, то знову виглядаю. Незабаром поруч порскає в обличчя землею і з соняшників лунає постріл. «Пильнують, мерзотники!» Німець тим часом то повзе, то лежить, невиразно чути його розпачливе, натужне: «Пауль! Пауль!» — «Дивно, якого він

Пауля знайде в нашому окопі»,— злостиво думаю я. Один він тут нам не страшний, але на всякий випадок я беру автомат і відтягую назад рукоятку.

Спершу з бруствера скочується грудка, потім дві разом, і на земляній привці з'являються дві обпечені, аж червоні руки. Вони висовуються з обгорілих рукавів, напружуються, вгрібаються в бруствер, і ось із-за грудок показується голова з коротким і кучерявим від вогню, обсмаленим чубом. Німець підвів обличчя, і ми з Люсею вжахнулися. Обличчя його, як і руки, геть усе в червонясто-білих опіках, коло вуха кров'яниста маса; повіки на очах позлипалися, позападали й не розплющуються.

Якийсь час ми сидимо нерухомо і придивляємося до цього привида, потім я сердито командую:

— Униз! Скоро! Шнель!

Але німець, здається, не чує. Ніщо не змінюється на його обличчі, він дивиться, ніби в порожнечу, й стогне:

— Пауль!

Тоді я хапаю його за плече, тягну до себе — обвалюючи груддя, він сунеться в сховище і падає на дно. Нашу метушню в окопі помітили, б'ють кілька куль, але мимо.

І ось він лежить на дні окопу. Це ледве живий німець-танкіст, молодий, мабуть, наших літ хлопець. Широко розкинувши ноги, він голосно стогне. Комбінезон його геть увесь у пропалинах, від німця несе смородом горілої тканини, подекуди з одежі ще куриться дим. Я без ненависті, але з огидою дивлюся на цього німця, якому залишилося вже недовго жити, а Люся, ставши на коліна коло нього, обмацує широкі кишені його комбінезона, виймає з однієї гайковий ключ, круглу червону пластмасову маслянку, жменю клоччя. Баклагги в німця немає, патронів теж.

— Ага, припекло, чортів фріц! — кажу я із злістю й зачіпаю його чоботом під бік, щоб одкотити з проходку. Люся суворо зиркає на мене.

— Навіщо ти? Помирає ж!

«Ну й чорт його бери, що помирає,— думаю я.— А скільки наших померло — онде Жовтих, Панасюк, Попов, Лук'янов; може, серед них є й той, кого вбив цей фашист. Він і такі, як він, залили нашу землю кров'ю,

украли в нас молодість, стражданнями переповнили наші душі...»

Люся, однак, з якоюсь не зрозумілою мені терплячістю бере його під пахви, одягає з-під ніг і кладе поруч з Поповим. «П'ятий»,— відзначаю я в думці. Дивно, не думав, що п'ятий тут буде німець. А німець стогне й щохвилини судорожно здригається. Дівчина легко розстібає на його грудях «блискавку», там, на кишені мундира, нікелевою облямівочкою блискає «залізний хрест». Цей хрест підіймає в мені гостру ненависть до танкіста, я зриваю його, шпурляю за бруствер, потім обшарюю кишені німця. Там безліч усяких книжечок, папірців, кілька потертих листів у вузьких конвертах, потроще на авторучка й гребінчик у металевому футлярі.

Здається, я хочу знайти ще якийсь привід, щоб виправдати свою злість, я хочу бачити в цьому танкістові винуватця всієї сьогоднішньої нашої трагедії, але в паперах тільки рахунки, номери, німецькі слова, написані нерозбірливим скорописом, і скрізь свастики, орли, сині, червоні печатки. Але ось загорнуті в целофан фотографії з кривулястими обрізами. На першій — вулиця якогось акуратного німецького містечка з гостроверхими будинками, готичними вивісками. «Greifwald» — написано внизу. На другій знята група юнаків на стадіоні, в переднього — футбольний м'яч,— серед них, певно, й цей танкіст. На третій — гожа блондинка з локонами аж до плечей. Вона дуже мило всміхається до мене, і, коли б не такий кирпатий ніс, то я сказав би, що вона гарна. Четверта фотографія примушує мене задуматися.

На ній, безумовно, і цей наш «недогарок». Заклавши за спину руки, він стоїть у мундирі, і на випнутих його грудях чорніє, напевно, той самий хрест, очі німця, проте, невесело дивляться кудись на моє вухо. Перед ним у кріслі сидить немолода вже, здається, одягнута в траурне вбрання жінка, обличчя її сумне, в очах — біль. Чимсь не нашим, далеким, ворожим, але й зрозумілим віє на мене від цієї фотографії і я намагаюся розібрати напис на звороті.

«Mein lieber Knabe! — виведено синім чорнилом. — Für mich bist du der letzte, und du solst daran denken. Sei vorsichtig. Du bist meiner. Du hörst nicht dem Offizier,

nicht dem General oder dem Führer, sondern mir allein, Du bist meiner! Meiner!

Deine Mutter *, 29/III 1944».

Я не великий знавець німецької мови, але, щоб зрозуміти це, моїх знань вистачає. І ці виведені чорнилом слова бентежать мене. Проста річ, але я ніколи не думав, що в мого ворога несподівано виявиться мати, звичайна, вимучена, не дуже молода жінка, яка так зненацька стане між нами. Я думаю, що, напевно, вона любить його й, напевно, як і кожна мати, дуже боїться, щоб чогось не трапилося з ним. І, певно ж, вона пестила його маленьким і раділа його першим крокам і першим словам... І дбала, щоб він добре вчився й не мав двійок, і щоб не простудився, не захворів, не попав під машину... Так самісінько, як і моя, як і Люсіна, як і Попова, Лук'янова, як мільйони матерів на землі. І, можливо, він добрий син і теж любить її й кохає тую дівчину... і старі сусіди доброї думки про цього юнака. Я розумію це й ладен співчувати всякому материнському горю, але тепер я мушу ненавидіти цього її сина, як, можливо, він ненавидить мене, бо ми обпалили його, а він убив нашого Жовтих і поранив Лук'янова.

Я хочу бути злим, злість надає сили, але я втрачаю злість разом з рештками цієї сили...

Гинуть наші, помирають німці, гинуть молоді й старі, добрі, злі, погані — і хто винен? Мені хочеться закричати, завити на ціле піднебесся страшно, нелюдськи вилятися...

Але я тільки безглуздо сміюся. Я відчуваю, що стаю циніком. Мені хочеться добити цього німця, добити без злості, так, задля глузу, щоб помститися за смерть товаришів, за мої страждання, за ті колії. «Дивна стара дурна жінка, — думаю я, — чого захотіла в такий час: присвоїти власного сина. Досить того, що ти породила його, годувала. В країні, де панує кровожерливий диявол, яка вже там власність! У відплату за його ідеї люди мусять жертвувати кров'ю й життям. Ідеї дорого коштують, якщо їх накидає купка. Бери тепер, фрау, свого сина, бери цей свій «недогарок»...»

* Мій дорогий хлопчику! Ти в мене останній, і ти повинен пам'ятати про це. Будь обережний. Ти — мій. Ти не належиш ні офіцеру, ні генералу, ні фюреру — тільки мені. Ти мій! Мій! Твоя мама (нім.).

Та що це і де воно гуде? Двигтить земля, дрижить піднебесся. Невже?..— пронизує мою свідомість здогад. Але так воно й є — це німецькі літаки. З-під призахідного сонця, ховаючись у його променях, впливає над землею зграя проворних тіней; важкий гул осідає, душить землю. Вони йдуть на село. Ідуть рівно й важко, ніби повзуть своїми небесними шляхами, підобгавши короткі лапи-колеса. Я не лічу їх. Я бачу, як трое з хвоста цього каравану хиляться на крило і, коротко мигнувши блиском пропелерів на повороті, прямують на нас...

20

Густий і рвучкий, мов гірський обвал, рев пікірувальників відштовхує мене від стіни сховища. Я вже не думаю, що це кінець, глибоким підсвідомим почуттям я пережив його й готовий прийняти смерть, тільки нестерпний сум огортає мене від думки, що не пощастить вберегти Люсю. Так ми й загинемо, і ніхто ніколи не довідається, як я любив її. Але вгорі пронизливо завиває — я штовхаю Люсю в куток, і в той же час перша бомба вибиває з-під мене землю. Наступні вибухи обрушують на нас важкі земляні брили. Гасне сонце. Повітря б'є тугими курними хвилями. Скрізь земля, вогонь і пекельна лютість вибухів. Міцно обхопивши руками голову, я згинаюся в кутку, як тільки можу, затуляю Люсю й затискую між колінами автомат. Дівчина з кожним вибухом здригається, так само здригається й земля, дрижу і я. Мабуть, немає такої людської сили, яка б не була підвладна страшній силі вибуху. Бомби рвуться по три одразу: «Тр-р-рах! Тр-р-рах! Тр-р-рах!» Здається, земля трісне на всю свою глибину, як великий спілий кавун. Я скручуюся, напружуюся — рев наближається, виск і — знову: «Тр-р-рах! Тр-р-рах! Тр-р-рах!»

Дев'ять вибухів підряд. Навкруги ще осипається земля, зверху осідають хмари піску, знятого бомбами, ревіння стає глухішим, але знову ж наростає. Я не знаю, чи жива Люся, вона зіщулилась за моєю спиною, крізь куряву мені не видно літаків, але, здається, вони вже входять у піке. Я чую, як одриваються і з свистом падають на нас бомби. «Тр-р-рах!» — б'є десь по окопу

Кривенка. «Пропав хлопець», — мелькає думка. Зараз же знову виск і — тр-р-рах! Другого вибуху чомусь немає, може, бомба не розірвалася? Трошки розслабивши тіло, я жду заходу третього пікірувальника. Поки що ми живі, але невже загинемо від останнього вибуху? Мусять же в них закінчитися нарешті ці прокляті бомби.

Третій «клапотник» трошки забарився, пил встигає осісти, поки він заходить од сонця. По переритій вогневій спершу миготить його прудка тінь, а потім пронизливо вищать бомби. Вони рвуться трохи збоку, і в мене з'являється надія — вціліли! Я ще боюся повірити цьому, але гул віддаляється — тепер слід чекати піхоти. Я відхиляюся од Люсі — вона підводить голову, і з її волосся сиплеться пісок — обое ми засипані землею. Вбитих закидало теж, з-під груддя стирчать самі тільки ноги. У Панасюка, мабуть, осколком розпорото ботинок, з якого видно край брудної онучі.

Я струшую з автомата пісок і схоплююсь. Бруствера майже немає, сховище завалило землею, підбита гармата перекосилася, одна станина задерлася сошником угору.

Німці! Вони біжать із соняшників у поле, нам у тил, до села — видно, як метляються ремені їхніх автоматів. Двое ближчих застережливо пригинаються і, біжачи, поглядають у наш бік. Я смикаю рукоятку і, квапливо прицілившись, тиркаю автоматом раз, другий, третій, однак німці все біжать і біжать. Певно, автоматом їх не досягнеш. Але чому ж мовчить кулемет? Невже?..

— Кривенок! Кривенок! — кричу я. — Вогонь! Чуеш? Вогонь!

Я бачу його — він живий і сидить у закутку свого заваленого й обмілілого окопу — почорнілий, мов циган, посоловіло дивиться на мене. Рот його відкритий, і на обличчі гримаса відчаю.

— Вогонь! Бачиш? Кривенок!

— К чорту! Під три чорти все!!! — раптом кричить він таким голосом, від якого в мене стискується серце, і схоплюється. Він витягає з землі свої босі, без чобіт ноги і, хитаючись, вилазить з окопу. Кулемета його не видно.

— Якого чорта сидіти! Прориватися! Годі терпіти! Чуеш? — кричить і лається він, увалившись у наше розбурене сховище. Я закушую губи і якийсь час не можу

збагнути, що з ним сталося, а хлопець хапає біля моїх ніг гранати, Люсин автомат.

— Вибиратися звідси! Годі! Прориватися! Ну?! — кричить він і кидається на бруствер.

— Стій!

Я хапаю його за ногу, він падає в сховище, крутнувшись, схоплюється на коліна і втуплюється в мене посоловілим від горя й ненависті поглядом.

— Ага! І ти! І ти через неї? І тобі вона люба? Геройство потрібне? Геройство? Той у тилу герой! А ти — тут! Це вона все наробила, — розмахуючи кулаками, кричить він до Люсі; на губах його піна. — Чого ти прибігла? Кого ти жалієш? Його? Нас? Ти — мучителька! Гадина ти, от! Ух, сволота! Гади!

Цього я не чекав. Це не безсилля, це — шаленство, огидність і дурість. Він збожеволів. У мені підіймається гнівна злість на нього і до болі стискаються кулаки. Але ж поруч німці! Я знову виглядаю — німців уже немає. Частина їх з тих підбитих машин на дорозі, мабуть, уже прорвалася в улоговинку, в наш тил, у фланг полку... Тоді я кидаюся до хлопця й хапаю його за плече.

— Вгамуйся! — кричу я так само нервово, піддаючись його шаленству. — Замовкни! Очманів, дурню!..

У чорних ошалілих Кривенкових очах — жах і несамовитість. Стоячи на колінах, він випинає груди, хрипить і наступає на мене.

— Ага! Бити? Бий!!! Стріляй!!! На, стріляй!!! На!

Він рве на грудях гімнастюрку; тріснувши, вона розповзається до самого поділка, потім його тремтячі пальці шматують сорочку. Я хапаю його за груди, притискаю до стіни сховища, він совається піді мною, виривається і раптом стихає. Руки його безсило опадають, і тіло стрясається від беззвучного внутрішнього плачу. Я відштовхую його геть від себе і сідаю збоку. Дві сльозини скочуються по запалих Люсиних щоках, вона не витирає їх і не соромиться, тільки з німим докором і образою дивиться на Кривенка, який нерухомо лежить, уткнувшись обличчям у землю.

— Герой! — ледве стримуючи злість, кажу я глумливо. — Прориватися! Куди ти прорवेशся? На той світ? Ех ти!

— Пити!.. — самими губами шепоче Лук'янов. — Пити...

Люся здригається, стискує сквиці, на її схудлих замурзаних щічках випинаються жовна. А побіч ворушиться, впирається ліктями в землю німець. Він, здається, пробує підвестися, повернутися, але це йому не вдається, і тоді він розпачливо просить:

— Wasser! Ein Schlück Wasser! Paul!.*

Люся грудочкою скорчується під одним трохи вцілілим боком нашого сховища. У великих її очах якийсь роздум, біль і заніміння.

Полежавши з хвилину, підводиться й сідає Кривенок. Чорна, з розкуйовдженим волоссям його голова падає на руки, що безсило лежать на колінах. Я дивлюся на його босі ноги, на плечі з поодриваними погонами. Рукав нижче плеча розсічений осколком, на боці мокра кривава пляма. Хвилювання й тривога не дають мені можливості збагнути, що ж сталося з хлопцем, який завжди був твердим, розумним і в тяжку хвилину тримався як слід. Невже це нерви? Тепер він ослаблий, безпорадний, я відчуваю це, але не хочу заспокоювати, вмовляти його. На його ослаблість — знаю я — потрібна суворість, непоступливість. Але мені ніколи займатися цим = я боюся, щоб до нас близько не підійшли німці, і кидаюся до розбитого бруствера.

Навколо вогневої — курне земляне кришиво. Увесь ближчий трав'янистий обшир перекопаний, ніби його перерило стадо якихось величезних диких кабанів, — скрізь вирви, земляні вивали. Німців уже не видно.

— Гарзд, усе! — трохи заспокоївшись, але все ще нервово кидає Кривенок. — Що робити будемо? Кулемета нема.

— А що робить? = як можна спокійніше питаю я. — Вилізеш = тут тебе й покладуть. Навіки! А з ним що робити? — киваю я на Лук'янова.

Я, мабуть, не менше, ніж він, намагаюся втриматись у стані рівноваги, почуття тривоги не зменшилося, знаю — небезпека від нас не пішла далеко.

— Про мене, чорт його бери — гинути так гинути. Тільки за того не хочу. Не хочу! = каже Кривенок, і його голос зривається на крик.

= Чому це за нього? Ти за кого воюєш?

— Як за кого? За себе! За кого я повинен воювати?

* Води! Один ковток води! Пауль!.. (Нім.).

— Мало, видно, з тобою політзаняття проводили.

— Політзаня-я-яття!—роздратовано каже хлопець.— На політзаняттях одне, а тут інше. Ми пропадемо, а він орден на груди почепить та буде дівчат охмурювати. Хіба не так?

Може, й так, може, й ні, але я мовчу. Кривенок щось думає, сидючи внизу, певно, від болю морщиться й однією рукою береться за свій поранений бік. Люся обертається до нього і, немов між нами й не було ніякої сварки, каже:

— Павлику, скидай гімнастюрку — подивлюся.

Кривенок підводить зле, скалічене шрамом обличчя.

— Навіщо? Навіщо! Його доглядай! Мені не треба! Я не красунь! Не герой! Я штрафник! Що я тобі?..

— Замокни! — люто гарикаю я.

Кривенок переводить на мене сповнений ненависті погляд.

— Що?.. Бабський заступник!

Мене всього пересмикує від обурення й злості на нього.

— Дурень ти! Йолоп! — кричу я. — Осяча ти голова! Що ти розумієш! За що ти її кривдиш? Задорожний — негідник. Він викрутився, щоб не йти сюди. А вона прибігла! Вона для нас! По-доброму! По-людському! А ти? Чого ти дурієш? Чого казишся?

Кривенок переводить на мене нерухомі очі — в них збентеження, невпевненість, здається, він спантеличений моїми словами. А Люся, якась далека від усієї нашої сварки, ніби загнане в пастку звірятко, тулиться до земляної стіни, очі її повні напруження, але вона не плаче — вона з усієї сили намагається стримати-задушити розпач і кривду в собі.

— Пити!.. Пити!..—видихає Лук'янов і гребе землю пальцями. Люся в тугий вузлик зводить на лобі брови, і я розумію, як їй тяжко від своєї безпорадності. А тут ще все не вмирає, все ворухиться, дрижить німець і так само сполохано, тривожно просить:

— Paul! Wasser! Wasser!*

Це нестерпно — бачити останні муки людей, але ми нічим не можемо допомогти їм, і я одвертаюся. Я лягаю ниць на розбитий бруствер і дивлюся в поле. Я хочу

* Пауль! Воді! Воді! (Нім.)

одного тільки — перемогти тривогу в собі, заспокоїтися, бо коли й я не витримаю, як цей Кривенок, то ми подурному загинемо.

Траншеєю йдуть німці. Я знову бачу, як мелькають над бруствером їхні каски, темні пілотки, — вони йдуть кудись у тил, на фланг нашої прорваної оборони. Видно, вони до пори до часу махнули рукою на нашу вогневу й спокійно обминають її.

— Огонь! — наказую я самому собі. — Огонь!

Але який огонь? Мій автомат випускає зо дві черги й замовкає — затвор останній раз тупо клацає й більше вже не зводиться. Люся в сховищі повзає на колінах і перебирає магазини, її автомат теж без диска. Кривенок байдуже сидить на землі, низько схиливши голову.

Ну що ж, залишилися гранати...

Я беру біля Лук'янова вже не потрібну йому «лимонку», витягаю з землі РГД і по черзі повертаю їхні рукоятки. В прорізах з'являються червоні мітки — гранати на бойовому взводі. Засовую їх у кишені. Тепер будемо чекати.

— Пи-и-ити... Пи-и-ити... — канючить ззаду непритомний Лук'янов.

Я не одриваю погляду від траншеї — знаю, рано чи пізно, а вони все ж таки полізуть на нас. Сонце вже сідає, воно сліпить очі, але треба дивитися, не прогавити. Я трошки заспокоююся, розслаблююся, як раптом мене стрясає сполоханий крик Кривенка:

— Люся!!!

В голосі його такий жах, що я на хвильку мертвію, потім, крутнувшись, озираюся — але пізно. На бруствері мелькають тільки Люсині чоботи, і вона одразу ж зникає в найближчій глибокій вирві. Мене тіпає од страху — що вона надумала? Чого це вона? Невже й вона?

— Люсю! Ти куди? Люсю!!!

Але вона, не відповідаючи, зараз же вискакує з вирви, падає на засипану землею траву й хутко-хутко повзе мимо танка. Ось вона вже минає його. Тріпнувши головою, одкидає з лоба волосся й повзе, повзе далі. Я напружено слідкую за нею і тільки тепер розумію: це вона до найближчого вбитого німця. В обох руках я стискаю гранати, окидаю поглядом простір, — здається,

ворогів не видно, але хто їх знає... Соняшники за двісті кроків од нас.

Люся підповзає до німця і якийсь час пораяється коло нього. Так, здається, вона знайшла там те, чого шукала,— в її руках з'являється баклага, і дівчина повертається назад. Поглядаючи на всі боки, вона хутко і спритно повзе, знову зникає на хвилику в вирві й знову показується, і тоді з соняшників б'є перша довга черга.

Кулі нерівним косим шнуром шмагають, здіймаючи куряву, по розритій землі. Люся здригається, притихає на якусь мить, озирається і ще проворніше подається вперед. Відчувши недобре, до мене на бруствер кидається Кривенок, я відчуваю, як він впивається в землю руками й завмирає. В мене в самого холодне серце, але що ми можемо зробити без патронів.

Вона вже близько. Низько схиливши голову, вона вперто повзе до нас. В одній її руці обшита повстю німецька баклага (напевно, вода!), у другій якась сумка чи кобура. Ну скоріше ж, скоріше, дорога дівчинко! Із соняшників знову лунає черга, і знову завмирає моє серце. Проте Люся повзе. Вона прямує до окопу, в якому перед цим сидів Кривенок,— туди їй ближче, ніж у наше сховище. Кривенок підхоплюється й кидається туди через площадку. Я з гранатами біжу слідом за ним.

Тут трошки глибше і сховок надійніший. Люся вже близько, вона вже підповзає до перших глиб бруствера. Мабуть, у наших очах велика тривога й страх за неї, бо вона, зустрівши наші погляди, підбадьорююче всміхається до нас. Ця її усмішка перевертає все моє нутро,— я хочу закричати й вилятися від напруження й страху за неї — тяжке випробування звалила вона на мою душу цим своїм вчинком! Та Люся вже вибирається на вцілілий тут бруствер. Кривенок, незважаючи на небезпеку, стає на весь зріст і витягає їй назустріч руки. Вона тягне свої до нього, трошки підводиться на колінах і падає...

Шалена черга розривних несамовито креше по брустверу, по землі, по траві; пісок і грудки стьобають мене по обличчі, запорошують очі, зненацька я глипаю, поруч скрикує Кривенок...

Крізь сльози від піску я все ж таки кидаю погляд на Люсю — вона мовчки і якомось незрозуміло покійно лягає

на бруствер; поруч, ухопившись за скривавлене обличчя, опускається на дно окопу Кривенок.

Ось воно! Ось найстрашніше, найгірше — воно не минуло нас! А з соняшників б'є друга, третя черга, куля збиває з моєї голови пілотку, і я на мить схиляюся на бруствер...

21

— Люся! Люся! Люся!!! — несамовито кричить в окопі Кривенок, і я, глянувши на нього, жахаюся. У хлопця на скривавленому обличчі — червоні порожні очні ямки...

— Люсю! Де Люся?

— Люся тут, тут Люся, — шепочу я, раптом утративши голос. Вона тихенько лежить на бруствері, поклавши голову на витягнуту вперед руку, і на обличчі — добра, світла усмішка, яку, мабуть, в останню мить побачив Кривенок. У витягнутій руці дівчини баклага, а в другій брезентова кобура з ракетницею. Ракетниця товстою своєю ручкою випирає з кобури — все це звисає з бруствера. Опам'ятавшись і зрозумівши, що сталося, я беру Люсю за тонкі, ще теплі руки і разом з піском стягаю в окоп. Маленьке гнучке Люсине тіло легко лягає на мої руки...

— Люсю! — дико, нелюдським голосом кричить Кривенок і сліпо шарить по брустверу кривавими руками. Якийсь час я боюся озватися, боюся сказати йому правду. Тоді він таким же голосом починає кликати мене.

— Сядь, — кажу я як можна спокійніше, але чужим, придушеним голосом. — Сядь... Сиди...

— Де Люся? Лозняк, де Люся?

Я відчуваю, що він знову шаленіє, і більше не приховую від нього.

— Все. Нема Люсі...

Кривенок замовкає, а потім, ніби втративши силу, сповзає вниз, затуляє долонями своє осліпле обличчя й знову схоплюється з лайкою:

— Мерзотники! Гади... Собаки!.. Падлюки!..

Він, мов звір у пастці, метается по окопу, спотикається об покинуту на дні лопату й хапає її.

— Де фріц? Де той недобитий фріц? Де він?..

Кривенок вилазить з окопу; зачепившись за сошник, падає, знову схоплюється. Він у нестямі нічого не чує, а я тримаю на колінах Люсю й не маю сили спинити його, умовити, заспокоїти. Поки він мацає долі, шукаючи лопату, із соняшників знову б'є черга, розривні тріскають на бруствері й на гарматі.

— Ага! — почувши постріли, безглуздо радіє Кривенок, кричить і лається: — Ага! Мерзотники, гади!..

Босий, у порваній розстібнутій гімнастсьорці, без ременя, з лопатою в руках, він вилазить на бруствер і, широко розставляючи ноги, сліпо йде туди, де вороги. Не випускаючи з рук Люсі, я поволі підводжуся в окопі, а він широко й невидюче йде і йде, високо й погрозово піднявши лопату, і страшенно лається. Через п'ять ступнів падає в бомбову вирву. Це подає мені якусь надію, я прочумуюся від своєї душевної зацікавленості й кричу:

— Кривенок, стій! Стій! Не вилазь!

Але він недовго лежить там, зараз же вилазить і знову простує туди, назустріч ворогові. Я знаю, що все пропало, що тільки якась мить відділяє людину від загибелі. І коли із соняшників гримить черга, я заплющую очі. Розплющивши їх, я вже не бачу Кривенка.

Я знову опускаюся на дно зруйнованого окопу й тихо, з великою обережністю кладу на землю Люсю.

Тепер я сам. Сам з моєю великою мукою і коханою моєю дівчиною... Я вражений її загибеллю, вражений війною, мій священний намір, мов суха грудка від кулі, розсипався сьогодні вщент. Я відчуваю себе безпорадним, маленькою порошинкою в цих величезних жорнах війни, що з страхітливою силою перемелюють життя людей. І мені не вистачає вже моєї душевної сили, щоб протистояти смерті, змагатися, обороняти лише самого себе.

Я виймаю з тонких Люсиних пальців ремінчик від баклаги, там, здається, є якийсь ковток води. Потім з другої руки я беру ракетницю — у шкіряних гніздах кобури стирчать три кольорові ракети. Мені вже не хочеться ні пити, ні їсти, ні жити, пропадає бажання й битися — відстоювати цю вщент зруйновану вогневу, — хочеться тільки померти, тихо — і тут, поруч з Люсею...

Не знаю, скільки часу я так, у занімінні, сиджу над нею.

Потім згадую живого ще небораку Лук'янова і на-

ших там, у сховищі. Не дуже ховаючись, з баклагою в руці я переповзаю площадку. Лук'янов нерухомо лежить, де й лежав, але вже не ворушиться. Мені дуже хочеться, щоб він опритомнів, хоч би заговорив, поглянув — страшно гинути одному. Я одкручую баклагу, підймаю його запорошену землею голову. На повіці заплющеного лівого ока грудка землі, я скидаю її. Але зуби Лук'янова зціплені. Вже все в ньому задубіло — він, мабуть, давно вже вмер...

Безтямним, байдужим поглядом я оглядаю інших. Нерухомі, глухі, сліпі до всього на світі люди, змертвілі, засипані землею обличчя... А червона довга стрілочка на годиннику Жовтих квапливо біжить і біжить по чорному циферблаті. Ця її живучість обурює мене — з якимсь забобонним страхом я б'ю по ній баклагою — скло розсипається, і стрілка зупиняється на цифрі «11».

Ну, що далі?

Поруч починає бурмотіти обгорілий німець. Живучий! Наші всі до одного полягли тут, а він ось живий. В мене спалахує бажання добити його, задушити. Але пригадую: Люся не дала мені зробити цього з самого початку — і я вірю їй. Мабуть, вона своєю людяною жіночою душею відчула щось таке, що неприступне нам, осліпленим кров'ю, ненавистю, гарячкою бою. Чорт його бери! Хай помирає сам!

А німець совається по землі, бурмоче щось — видно, щось його турбує. «Пити? — кажу я сам собі. — Дідька лисого тобі, а не пити».

Я підношу до своїх пересохлих, пошерхлих губів баклагу і п'ю. Вода тепла, несмачна, смердить чимсь німецьким і не гамує спраги, але я все-таки вперто п'ю. Потім викидаю баклагу в куток. Вона мені більше не знадобиться.

Люся лежить на грудках накиданої вибухами землі, руки її безсило витягнуті вздовж тіла, ноги рівенько притиснуті одна до одної. Я сідаю над нею, поправляю на засмаглих колінцях її стареньку спідницю. Тонке дівоче обличчя вже помітно зблідло, схудло... Та її остання усмішка, що так схвилювала наші з Кривенком душі, поволі зникає, її місце заступає сувора мертва нерухомість. Мене бентежить і дивує ця безглузда задерев'янілість на такому завжди рухливому й дуже лагідному Люсиному обличчі. Дивують і очі — вони, виявляється,

зовсім не сині, вони сірі, і я не розумію, чому вони завжди здавалися нам синіми, як волошки. Скільки безмежно рідного було в них, у цих радісних очах!..

Я закриваю їх по черзі, ліве й праве — хай сплять!..

Що ж робити далі? Вибігти вслід за Кривенком? Застрелитись з ракетниці? Підірвати себе з Люсею?

В кутку на купку перетертої землі вилазить мурашка. Земля дрібна, вона разом з мурашкою раз по раз осипається вниз. Мурашка вигрібається з піску й починає видиратися знову. Що то бездумна впертість! Я беру її на долоню й здмухую на бруствер — хай іде, рятується. Тут їй добра не буде.

Ні, чорта з два! Буду битися! Один за всіх — за Жовтих, Попова, Лук'янова, Кривенка. За Панасюка. Інакше мені не можна. Я викладаю свій боезапас — три РГД, одна «лимонка» в кишені, три ракети. Все ж таки не голі руки.

Здається, починає темніти. Небо ще блищить далеким відсвітом, але в окопі вже затінок. Бій все гримить вдалині, не збагнеш навіть, з якого боку — двигтять, стугонять обшир і праворуч, і ліворуч, і спереду. Тихо тільки на ворожих пагорках.

І раптом — знайомий тріск на бруствері. Пісок, грудки, земля, пил — на голову. Сипне й стихне... Через п'ять секунд знову... Потім ще й ще.

Так, починається...

Тримайся, Лозняк! Здається, це останній твій бій. «За землю тримайся: все на землі — все од землі», — звучать у вухах колишні слова Жовтих. Не спогань її! Силою наливається мое тіло. І спритністю. Кожен м'яз напружується. Тільки страху нема вже й сліду, вже я пережив, витратив його. Битися так битися... На смерть!

Підвівшись на ногах, я одним оком визирую з-за бруствера — повзуть! Спітнілі, засмаглі, з автоматами в руках. Збоку хтось падає, хтось перебігає у вирву...

Я беру дві гранати, вони зведені. Притискаю до стіни. Чекаю. Слухаю. Якась жила під коліном дрібненько, надокучливо дрижить.

Біля бруствера щось гупнуло. Граната? Лопає запал, потім — шалений удар! Знову грудки землі, пил, пісок застилають небо...

Розмахуюсь — і в один, другий, третій бік шпурляю свої РГД. Відразу ж чути вибухи — один! другий!

третій! Вихоплюю з кишені «лимонку». І тут — удар у бруствер. Одскачивши від нього, поруч шльопається довга палка німецької гранати. Із звірячою спритністю я хапаю її і кидаю наверх. Мить — і вибух, чийсь глухий стогін.

Беру в праву руку «лимонку», зубами одгинаю кінці запобіжника. Лівою заряджаю ракетницю й зводжу бойок.

Позаду за бруствером близькі кроки — я одразу чую їх тут, у землі. Вириваю зубами запобіжник, одпускаю планку і, притримавши секунд зо три, кидаю гранату туди. Вибух! І тієї ж миті на бруствері над головою — їхній вибух! Удар десь ззаду і — ще вибух! Одна граната розривається біля гармати, і в хмарі пилу з'являється темна довготелеса постать у касці.

— Хенде хох!

— Щоб ти здох! — кричу я і впритул стріляю з ракетниці. Димовий струмінь б'є у ворога, пахає клубком іскор — німець хапається за груди і, зломившись у колінах, падає на спину. Кілька секунд з його грудей б'є яскраве вогнисте полум'я...

Німець горить, ракета розсипає навколо густий сніп іскор, його чоботи звисають у мій окоп. Це йому за Люсю.

Я хутко знову заряджаю ракетницю, висовуюся й б'ю в тих, що поблизу. Ракета підскакує по землі й котиться в траві яскраво-вогняною кометою. Зелені блискавки догоряють і гаснуть на грудках бруствера. Певно, німці не чекали такої вогневої відсічі й на деякий час притихають.

Викидаю гільзу й заряджаю нову. Судячи по головці, це освітлювальна, біла. Я чекаю нової атаки і дякую Люсі. Мертва, вона рятує мене.

Але німці мовчать. Мовчать хвилину, дві, п'ять... Що сталося з ними? Може, вони підповзають? І тут звідкись здалеку знову долинає танковий рев. Стурбований, я прислухаюся, а він усе наростає, шириться в піднебесі, наближається. Ще за хвилину на всю глибину сколихується, гуде, двигтить земля. Кілька розгонистих синюватих трас шугають над бруствером — звідти, з нашого боку.

Радісний здогад осяває мене, і, здивований, я поволі підводжуся в окопі. Десь зовсім близько заливаються

гуркочуть кулемети, і все звідти, з нашого боку, шугають-миготять траси.

З останньою Люсиною ракетою в ракетниці, готовий до всього, я вискакую з окопу.

22

Так, я врятований. Все страшно, нестерпне минуло...

Навскоси полем, через соняшники, до дороги, довжелезними, мов слупи, стволами ідуть наші САУ-100. За ними біжить, то відстає, то доганяє піхота. Я сиджу на бруствері з єдиною своєю ракетою і не відчуваю в собі й найменшого натяку на радість порятунку. Біля моїх ніг лежить нерухоме маленьке тіло Люсі. Я виніс її з окопу під відкрите небо, на широкий польовий простір, якого вона вже не побачить ніколи... Ні просторів землі, ні нашої перемоги, ні цього вечірнього неба, яке тепер дуже схоже на її сірі, колись блискучі очі...

Минає час, а я все сиджу.

Сиджу без дум, без сили, без ніякого людського бажання. Проклята війна дала й вирвала в мене дороге право на Люсине кохання. Яка радість тепер мені від життя? Піхотинці, які біжать повз мене, щось розпитують, щось кричать, але я не чую їх і не відповідаю. Якийсь кирпатий солдат у пересунутій зірочкою до вуха пілотці кидає в мій бік:

— Дурний чи контужений?

І другий, що біжить поруч нього з кулеметом, сміється. Їм радісно.

А я думаю: хто з нас міг уявити вчора, що трапиться сьогодні? Чи міг я в госпіталі передбачити, що не зумію відплатити ворогові через нову воєнну невдачу і підлість своєї ж людини? Як все це складно й важко. Я гадав: добратися б до німців! Та хіба тільки вони стали причиною нашої біди? На скільки ж фронтів доведеться змагатися мені — і з ворогами в оточенні, і з мерзотниками поруч, нарешті, з самим собою. Скільки ж перемог треба здобути, щоб вони склалися в ту, яку напишуть з великої літери? Як це мало — самої рішучості, добрих намірів, і скільки ще треба сили! Земле моя рідна, люди мої — дайте мені цю силу! Мені вона так потрібна!

Темніє. Бій віддаляється за темні гребені пагорків. Полеми ідуть мінометники. Зігнувшись, з важкими котушками проходять зв'язківці. Кудись мчать їздові на передках...

І раптом із сутінок поміж воронками з'являється Льошка. Впевненою квапливою ходою він наближається до вогневої — в нього в здоровій руці два казанки, під пахвою другої, що біліє бинтом, хлібина. Самовпевнено, з таким виглядом, наче він тільки хвилин десять не був тут, Льошка вітається:

— Привіт! Ну як? Витримали? Герої! Законно!

Він стає на коліна, обережно ставить між грудками казанки, кладе хліб.

— Війна війною, а їсти треба. Правда? Ось розстався тут. А де ж хлопці?

Я мовчу, відчуваючи, як усе перед очима закрутилося, загойдалося й попливло в тумані шаленої ненависті. Певно, він помічає це й стає серйознішим.

— А мене, знаєш, трохи цюкнуло. Поки до санроти добіг, перев'язали, ну і... забарився... От Люська десь пропала. Була й пропала. Шукали, шукали... Так де ж хлопці: прохолоне...

Туман переді мною розпливається — вирви, вибоїни, бруствер і Льошка в усій категоричній виразності постають перед очима.

— Іди сюди, гаде!

Я встаю, обертаюся на бруствері до вогневої, і Льошка, відчувши щось недобре, слухняно вилазить наверх.

— Не там шукали. Дивись! — кричу я. — Дивись, мерзотнику!!!

Кілька секунд він стоїть спохмурнілий, оглядає небіжчиків, але зараз же здоровою рукою починає осмикувати свою куценьку гімнастюрку.

— Ну й що? Чого дивитись? — злісно огризається він. — Подумаєш! Оно не таких побило. Комбатові голову одірвало. Що, я винен?

— А хто ж? Твоя робота! Гад ти! Судити тебе! Мовчи!!!

— Судити? — визвіряється він. — Іди ти к чорту, молокосе! За що?!

— Ах, за що? Ти не знаєш, за що? Ти занапастив їх. Ти злочинець! Ми чекали тебе, чому не прийшов? Свою шкуру рятував?

— Поранило ж ось! Дивись! На, дивись! Не віриш? Показати тобі? — він тицяє мені в обличчя своєю перев'язаною рукою й починає зривати з неї бинти.

— А в нас не поранені? Попов не поранений? Лук'янов не поранений? Ноги ж у тебе цілі, гад ти повзучий! Чому комбатові не доповів? Навіщо Люсі сказав, що нам кінець? Чому?..

Кожна жилка в мене, мов струна, дрижить, я ладен розтоптати його, покалічити, змішати з землею. А він не хвилюється, — він обурюється, його нахабне обличчя пашисть ненавистю до мене. Раптом його тон в'їдливо м'якшає.

— Якщо хочеш знати, ніякого дозволу не було. От! Комбат убитий. Він наказу не давав. Я нічого не знаю. Поранений, ось!

— Що-о-о? — кричу я, не володіючи вже собою.

— А те! Комбат ніякого наказу не давав. От! Я Люсі не казав. Що ви натворили тут — я не винен. Я збоку.

— Ах, ти збоку! Негідник! Мерзотник!

Не тямлячи себе, я підскакую до нього, ладний кинутись у бійку, як тоді, вночі, на цьому самому місці.

— Так, збоку! — кричить він. — Іди доведи! Нехай оживлять Процького, Люсю, нехай запитають. І геть від мене, сопляк!

Він замахається на мене своєю натренованою ногою футболіста, але я, не тямлячись від гніву, навіть не відскакую, — я підіймаю ракетницю й вогневим вибухом б'ю в його ненависну пику.

На мить постріл оглушує й сліпить. Руки мої тремтять, як не тремтіли за цілий нинішній день. Неймовірно яскраве саяво, розгоряючись, заливає світлом вогневу, станини, перекошений щит, колеса, обгорілого німця, кожну грудочку. В окопі, сховищі, за гарматою тріпочуть-дрижать чорні, як дьоготь, тіні.

На якусь хвилюку на бруствері з незвичайною яскравістю спалахує рівна й на диво маленька постать Люсі. Яскраво й гаряче блиснувши (як і в житті), вона вмить меркне, і все поглинає темрява.

Величезна, нагромаджена за цей жахливий день злість, раптом вибухнувши, болісно спадає в моєму серці. Зникає увага до цього негідника і до всього на світі, я шпурляю ракетницю і, відійшовши на другий бік вогневої, лягаю ниць на мультке груддя бруствера.

За пагорками поволі стихає бій. Далеке світло ракет блідим відсвітом мигає на тьмяному щиті гармати. Вічна в своїй животворній силі, пахне побита вибухами, посмугована танками, посічена залізом земля. Аромат росяних трав починає владно заглушувати бензиновий чад горілих танків, пороховий сморід гільз. Вгорі, в світлуватому весняному небі, з'являються поодинокі зорі,— ті самі, під якими я мріяв учора — і мріяв зовсім не про таке. Стомлений і вимучений, душевно заціпенілий, я довго не можу поворухнутися й крижем лежу на землі. Все в мені стислось, осіло — і тільки пекельним болем горить-догоряє в душі моя нещаслива любов і моя свята ненависть.

Я лежу так, аж поки з темряви не долинають знайомі голоси. Десь розмірено стукає орчик, коротко форкає кінь — це їде обслуга Скваришова. Видно, хлопці шукають нашу вогневу, зупиняються, і незабаром наводчик Щербак, мабуть, помітивши мене на бруствері, гукає:

— Давай сюди! Тут вони.

Тоді я встаю з землі. Поява товаришів знімає з мене важкий тягар самотності. Правда, я відчуваю, що доведеться мені все пояснити й за щось відповісти. Але я не боюся. Що б зі мною не сталося — гірше й страшніше, ніж сьогодні, мені вже ніколи не буде...

Грохтова
стопитка

Розділ перший

а зарослу чорнобилем межу, нерівний бруст-вер окопу й самотню гармату з вечірньої затуманеної височіні падав сніг. Холодний північний вітер сваволив на неприбраному кукурудзяному полі, рвав і метляв поламаними стеблами, сповнював поле сумним завиванням першої завії.

Сніг пішов перед вечором, коли на величезному рівному обширі не залишилося нічого, крім покарьожених горілих танків, побитих коней, старих і свіжих вирв і трупів. Німецькі танки, вчинивши цей несподіваний розгром, глухо ревли десь на сході, хутко відносячи в звечорілу далеч багатоголосе гримотіння бою. Тепер те гримотіння вже стихало, стрілянина ставала глухішою, тільки коли-не-коли найдужчі або найближчі з вибухів стрясали землю. Дрібні грудки з бруствера котилися тоді в окоп і глухо лопотіли по затверділій, як луб, плащ-палатці, під якою лежав командир цієї гармати сержант Скварішов. Він був убитий рано-вранці, під час першої атаки танків. Як трохи втихло, ефрейтор Кеклідзе зняв із себе ту палатку й накрив командира. Через якусь годину треба було накрити й самого Кеклідзе, але вже не було чим і не було коли: всі одбивали нову атаку, потім наступну. Так, обсипаний снігом, ефрейтор і залишався до вечора на узбочині стоптаного кукурудзяного поля, серед порозкиданих гільз і порожніх ящиків з-під снарядів.

Його треба було б поховати, щоб вороги не глумилися над мертвою людиною, але замковий Тимошкін уже не міг підвестися з бруствера й дійти до вбитого. Цей страшний день геть вичерпав його сили. Дуже боліла поранена рука, весь час хотілося покласти її зручніше, поправити. Опівдні, коли осколок німецької міни різнув по долоні, хлопець майже не відчув великого болю; не дуже докучав він і після, коли наводчик Щербак, потративши два індпакети, перев'язав рану. В той час німецькі танки підійшли до самих придорожніх посадок — за двісті метрів від вогневої позиції, і сорокап'ятники стріляли по них підкаліберними, поки ще мали їх. Потім танки все ж таки прорвалися й подалися на фільварок, у тил полку. Через якусь годину піхота відступила, а вони zostалися. Залишити гармату хлопці не мали права, а вивезти її не було як — обидва їхні трофейні битюги вже лежали в кукурудзі вбиті. Так вони й zostалися тут, двоє живих — Щербак і Тимошкін; пізніше до них з кукурудзи прийшов їздовий Здобудько. Опустивши голову, він винувато стояв тепер на вогневій позиції в своїй куцій, підпаленій знизу шинелі, шулився од вітру й мовчав. Щербак, прихилившись до щита гармати, заклопотано дивився в засніжену далечинь, де точився бій. Звуки бою тим часом слабшали, вибухи тихшали, вже треба було прислухатися, щоб почути крізь вітер кулеметні черги, які півгодини тому люто шмагали простір. Піхоти в німців, певно, було небагато, вона швидко пройшла побіля дороги за танками, і тепер тут, на полі бою, не чути було нікого. Коли б артилеристи мали якесь тягло, вони, мабуть, змогли б урятувати гармату й себе. Але коней у них не було, і винним у тій біді вони вважали Здобудька.

— Оце так дременули, сволюючи! Кілометрів на п'ятнадцять — не менше, — сказав Щербак, засовуючи в кишені ватяних штанів великі задубілі руки. — Чортів Здобудько! — злився він. — Запрягти б тепер самого та вперіщити батоном по боках!

Вони лаяли їздового за те, що загинули коні, хоч самі розуміли: не велика була провина в тому літнього солдата Здобудька. Чи багато візьмеш з новачка, який два тижні тому прийшов у батарею і тільки ще почав освоюватися на війні, як трапилося це лихо. Хіба в такому пеклі можна було вберегти коней; коли гинули ба-

тальйони й роти. Цілий день німецькі танки з шаленою впертістю таранили їхню оборону: горіли, підривалися, конвульсійно крутилися на перебитих гусеницях — і все ж таки сунули й сунули вглиб, дратуючи й пекельним вогнем нищачи все в окопах, на вогневих позиціях, у траншеях, у кукурудзі. До самої темряви ходором ходила промерзла угорська земля, стогнало, вило, скавучало хмарне піднебесся, потом і кров'ю обливалися живі оборонці. Але сили їхні були нерівні, і вороги домоглися свого.

Страшна воєнна фортуна несподівано й жорстоко обійшлася з ними в цей холодний день. Втома і якась внутрішня заціпенілість свинцевим тягарем налили тіло, воно прагнуло тільки спокою, а думки марно товклися в голові, шукаючи виходу. Треба було щось робити, десь шукати порятунку.

Вайлуватю поводячи тугими плечима, Щербак підійшов до гармати. Це була маленька сорокап'ятка, якій перепало в цей день не менше, ніж людям. В її сталевому щиті світилися дві дірки від крупнокаліберних куль, верх його був пощерблений чимсь, мабуть, великим осколком, на колесах zostалися шматки порваної гуми. Казенник так нагрівся від пострілів, що й досі ще був теплий, і сніжинки, осідаючи на нього, одразу збиралися в краплі.

Тривожно шерхотів і рвався на вітрі кукурудзяний клин поля, недобре каламутніло хмуре небо — швидко насувалася холодна ніч. Якийсь час Щербак стояв між станинами, широко розставивши ноги, запорошений снігом, у ватянці й зсунутій набік шапці — ставний, кремезний, дужий хлопець. Звичайно, йому шкода було цієї гармати, з якою пройшли вони від Дністра до Балатону, яка не раз рятувала їм життя й допомагала піхоті. Під Кишиновом, під час прориву з оточення, якийсь гітлерівець жбурнув у неї протитанкову гранату. На щастя, не поцілів: граната перелетіла через щит, розірвалася ззаду і тільки перебила станину. Після бою станину заварили — приладнали сталеву латку, і хлопці казали, що це — щасливий знак, з яким гармата доживе до миру. Потім, уже в Угорщині, крупнокаліберний кулемет з бронетранспортера зробив на щиті косу позначку кулею. На правому сошнику в заклепках була пробойна від черги месершміта, тоді ж убито й колишнього

правильного Нерчика. Люди в обслузі мінялися — поранених відправляли в госпіталь, убитих ховали. Довше за всіх залишався в строю мовчазний сержант Скваришов. Але сьогодні ось не стало Скваришова і, мабуть, прийшов кінець і гарматі.

Простуджено висякавшись, Щербак заходився поратися коло гарматі. Забрати її з собою не могли, а покинути цілу ворогам — не мали права. Добре б мати протитанкову гранату або хоч один снаряд. Тоді досить було б всипати в ствол жменю піску й вистрілити — і його розірвало б на шматки. Але снаряда в них не було. Щербак перекидав уже всі ящики, перегорнув чоботом гільзи на землі — дзвінки, смердючі й усі порожні. Залишалося одно — вийняти клин. Поколуپавшись у за́творі, Щербак зробив це й гукнув Здобудькові:

— Скидай торбу.

Не питаючи навіщо, їздовий скинув з плеча свій речовий мішок, розв'язав лямки, і наводчик укинув туди півпудовий клин і приціл.

— Ого, важкий який, — сказав Здобудько.

— Не турбуйся. Сам понесу, — неласкаво відповів Щербак.

Він поставив торбу коло сошника й почухав потилицю.

— Ну, а далі що?

— Давай кукурудзинням закидаємо, — запропонував Тимошкін. — Все-таки прикриє трохи. Може ж, вернемось.

Постоявши трохи, Щербак вийняв з піхви розвідницький ніж і пішов у кукурудзу. Здобудько, трохи оговтавшись після своєї біди й заспокоївшись після дорікань, подався слідом за ним.

Вони довго шастали по витоптаному кукурудзяному полю, поки назбирали по оберемку стебел, принесли, кинули на станини й пішли знову. Щербак одійшов далеко, туди, де кукурудза була гущіша, а Тимошкін усе сидів на бруствері, тулив до грудей свою замотану, як лялька, руку й чекав. Від мовчання й одноманітного шуму вітру його думки знову заповнюює туга од їхньої великої невдачі.

...Ще вчора вони жили тут, як можна до пори до часу жити на війні, — зрідка стріляли по ворогові, по довгу сиділи у вузькому окопчику-ровику, чекали ввечера, коли старшина приносив обід і вечерю, мерзли й ба-

гато курили. Уночі — хоч і не можна було, — поставивши вартового, спали, щільно притулившись один до одного. У здоровила Щербака була широка тепла спина, Тимошкін укривався з ним однією шинелею, другу простеляли підспід. Завжди в тиху годину Кеклідзе згадував далеку Грузію, шашлик, вино і своїх хлопців-близнюків. Скваришов більше мовчав. І ось тепер немає Скваришова, немає Кеклідзе, вранці відправили в госпіталь Рюмкіна, розгромлено полк, невідомо, що залишилось від дивізії... І як тепер вибратись із цієї халепи, де знайти своїх? Невже німці на всю глибінь прорвали фронт і поперли до Дунаю? Чому це все тихшають, рідіють далекі вибухи? Багато невеселих питань свердлили хлопцеві голову, тільки відповіді на них не було.

Вже добре стемніло, а сніг усе сипався й сипався з хмарного низького неба. Рівнина побілела, густі вирви на землі ховалися під снігом, лише попереду невиразно сіріли покалічені дерева придорожньої посадки. Вже не видно й німця, якого вбито останнім після того, як прорвалися танки. Тоді їх чоловік п'ять, а може, й більше, кинулося на цю позицію. Ті втекли, а цього з автомата підстрелив Щербак, і німець, задерши чубату голову, до смеркання дивився на них осклілими очима. Тепер його добре притрусив сніг.

Раптом у кукурудзі, приглушений негодою, пролунав одинокий постріл. Подумавши, що там німці, Тимошкін ухопив з бруствера свій автомат і встав. Якийсь час було тихо, а потім з того боку показався з оберемком стебел Щербак.

— Хто стріляв?

— Я!

— Що таке?

— Ат, що ще може бути! — невдоволено буркнув хлопець, несучи до гармати оберемок. — Зв'язківця добив.

— ?

— З третього батальйону. Лежить там, конає, живіт розпоротий, ноги перебиті.

— Не треба було, — вирвалося в Тимошкіна. — Шкода ж людину.

Щербак доволік свою ношу, кинув її на гармату й обтрусив свою ватянку.

— Тобі шкода? А мені, думаєш, ні? Тому й добив, що шкода.

Із Щербакком вони не сперечалися. Може, кому й не подобалися його вчинки, але всі знали, що коли наводчик надумав зробити саме так, то, в даному випадку, краще й не зробиш. Часто траплялося, що командири ляляли його за самочинство, але він завжди робив, як хотів, і ніколи ні з ким не радився. Таким уже був цей хлопець.

Обклавши кукурудзинням гармату, Щербак пішов до снарядних ящиків і покликав Здобудька. Там він підхопив під пахви нерухоме, густо засипане снігом тіло Кеклідзе. Голова його й поли розстебнутої шинелі, ніби примерзлі, звисли додолу. Іздовий нерішуче брався за ноги.

— Ану сміливіше! — звелів Щербак.

Спотикаючись об грудки, вони понесли важке тіло Кеклідзе до окопчика, де лежав Скваришов. У цей час звідкись з кукурудзи мигнув у небо тремтливий промінь ліхтарика. Тимошкін застережливо шикнув — хлопці притаїлися. Стало дуже тривожно й тихо, тільки навколо густо сіялись-шелестіли сніжинки. Крізь їхній шерхіт в кукурудзі почулося тихе шастання, хлопці придивилися й побачили, як на польову рівнину вийшло з кукурудзи кілька чоловік. Передній присвітив ліхтарем униз, ніби шукаючи чогось, — стало видно поли шинелі, чоботи. Там десь була траншея, і вони, мабуть, ішли побіля неї, присвічуючи на дно, поки не зникли в снігових сутінках. Певно, то були німецькі санітари: вони шукали своїх поранених.

Щербак стиха вилаявся й схопився з землі. Здобудько боязно відсунувся од Кеклідзе, до якого притулився од страху, і вже сміливіше взявся за його ноги. Тимошкін так само встав, щоб виконати останній обов'язок перед загибим. Утрюх вони піднесли важке тіло до ровика, де лежав Скваришов. Щербак, обрушуючи чобітьми груддя, за руки опустив небіжчика в чорну яму, Здобудько піддержував ноги, а Тимошкін однією рукою притримував за широкий шитий пояс. Небіжчик любив усякі ремені, кобури, портупей — все шкіряне, особливе... Тепер воно вже нікому не потрібне.

— Гайда, ще того принесем, — сказав Щербак, випростовуючись. — Закопаємо разом.

Удвох із Здобудьком вони кудись побігли через кукурудзу й незабаром повернулися із зв'язківцем, якого,

стомлено сопучи, поклали на бруствер. То був здоровенний вусатий солдат, скорчена рука його чомусь не розгиналася й незграбно стирчала ліктем угору, а від шинелі, посіченої осколками, звисало ганчір'я.

Щербак стомлено сів коло небіжчика і, з півхвилини віддихуючись, вглядався в миготливий сніговий простір. Сніг погустішав і швидко припорошив солдатів вуси, землисте неголене обличчя.

— Закурити б, холера! Та нема.

— У Кеклідзе повинно бути,— сказав Тимошкін, згадавши, як вранці, ще в живого, у нього закурювали хлопці.

Щербак поліз в окоп, а Тимошкін знесило опустився біля зв'язківця, вже не відчуваючи того, що звичайно відчувають здорові люди поблизу небіжчика. Здобудько ж, певно, ще не переборов у собі страху до мертвого й понуро стояв напроти. Наводчик якусь хвилину порпався в окопі й виліз, тримаючи в руках маслянку з двома рильцями, в якій Кеклідзе носив махорку.

— Йому вже не треба,— сказав він.— Одкурив своє.

Затуляючись од вітру, Щербак скрутив цигарку, прикурив з-під поли й притих у зажурі...

— Трохи знайомі,— помовчавши, кивнув він на зв'язківця.— Колись на формуванні разом патрулювали. Веселий був дядько. Все про жінок розказував.

Щербак швиденько перекурив, і вони опустили зв'язківця до своїх двох хлопців. Потім Щербак і Здобудько взяли лопати.

Надійшов кінець. Вони зробили, що могли,— для живих, які відступили на схід, і для мертвих, що назавжди zostалися тут, на кукурудзянім узбіччі чужої землі. Ніхто не промовив на цьому нічному похороні ні слів жалю, ні хвали небіжчикам, пролопотіла тільки земля об палатку, як завжди, тупий біль стиснув серця та змокріли повіки. І добре, що простір окутала ніч і нікому не треба було одвертатися й ховати ту невільну слабкість...

Розділ другий

Зовсім уже самотні і нічим більше не зв'язані з тим клаптиком землі, на якому вони два тижні жили й билися з ворогом, хлопці рушили на схід.

Якийсь час ішли кукурудзою, продираючись крізь її стеблисті густі зарості. Було темно, холодно й вітряно. Від шерхоту підмерзлого кукурудзяного листя зовсім не чути було, де що робиться. Але, здавалося, навколо все притихло. Тимошкін ніяк не міг заспокоїтися від того, що сталося сьогодні, а може, від рани чи ще від чого, і весь час тремтів, як у пропасниці. Щербак своїм дужим тілом розсовував тугі стебла, за ним ліз замковий, увесь час захищаючи здоровою рукою поранену. Останнім плентався Здобудько.

Гірко це було й прикро — в кінці війни, після стількох перемог і удач пережити нещастя розгрому. Коли б хоч їх зосталося більше, а то занадто вже небезпечно й сумно було втрюх ховатися на чужій землі, остерегаючись кожного шереху і кожного руху. Добре, що в цій біді поруч надійний товариш, з яким зв'язує тебе щось більше, ніж просте полкове знайомство. В цьому розумінні Тимошкіна трохи втішала присутність Івана Щербака. Поки живий був наводчик, хлопець легше було переносити всяке лихо, і вдвох з ним він без страху пішов би на край світу.

Колись, ще в Молдавії, Тимошкін прийшов у цей полк із запасного, де його місяців зо два вчили на автоматника, і тому про гармати він мав тільки приблизне уявлення. І от сталося так, що, певно, через помилку штабників він потрапив у ту команду, з котрої поповняли артилерійські батареї дивізії. Командир одної батареї, який приймав їх, дізнавшись, що Тимошкін не має потрібної йому спеціальності, наказав повернути його на збірний пункт, щоб звідти послати в піхоту. Перед тим вони зробили великий марш, добираючись до фронту, хлопець при своєму малому рості і не дуже великій силі зовсім підбився і вигляд мав у той час, звичайно, дуже кепський. І тоді ефрейтор Щербак, який із старшиною повинен був супроводжувати їх у полк, попросив у комбата дозволу взяти його в свою батарею. Невідомо, як йому вдалося вмовити капітана, але вже за одне те Тимошкін вдячний був цьому хлопцеві. Мало того, Щербак ще взяв його в свою обслугу, в якій сам був за наводчика, навчив Тимошкіна артилерійської справи, а згодом став і товаришем.

Хто він йому був? Ні родич, ні земляк — зовсім не знайомий фронтовик-хлопець. А тепер ось Тимошкін —

його заступник, замковий. Щодня вони стояли попліч за гарматою, разом гнули в окопі голови під час бомбування, разом мерзли на холоді, гріючи один одного своїми тілами. Щербак був мовчазний, стриманий, часом надто впертий, але справедливий. А ще він був сміливий. У Тимошкіна не було жодної медалі, а він уже має орден Слави й орден Червоної Зірки.

Нарешті кукурудза закінчилася, і наводчик першим вийшов на вже стемнілий, затуманений снігопадом простір. Шурхіт кукурудзи стих, і навкруги стало надзвичайно насторожено. Снігова крупа все сипалася, попереду видно було безлюдне зимове поле, і на його тьмяній рівнині вони побачили недалеко самотню постать. Швидкою ходою чоловік простував кудись уздовж кукурудзи, мабуть, у той же бік, куди йшли й вони. Насторожено придивившись, Щербак притишено гукнув:

— Гей!

Ніби спіткнувшись, невідомий одразу ж спинився, оглянувся, але, певно, не помітивши їх, знову підбігцем попрямував у своєму напрямку.

— Хтось із наших,— упевнено сказав Щербак і дужче гукнув: — Гей, зачекай!

Присипаною снігом стернею вони пішли до нього, чоловік насторожено чекав, притискаючи до грудей наставлену на них зброю. Та ось стало видно його незав'язану шапку з розтопірченими навушниками — вона остаточно вже впевнила, що це не ворог. Щербак, ідучи попереду, спокійно закинув на плече автомат, хлопці придивлялися до окутаної мороком постаті. Чоловік, ніби остовпівши, тривожно чекав.

— Еге, то ж земляк твій,— оглянувшись, гукнув Щербак.

Підійшовши ближче, Тимошкін побачив, що то справді його земляк, писар полкового штабу, сержант Блищинський. Давно вже, мабуть, од самої дунайської переправи, вони не бачилися, хоч і служили в одному полку. Правда, в тому не було нічого дивного — різні в них були справи й різні обов'язки, і тому не дуже часто сходилися їхні стежки. Один, як то кажуть, терся коло штабу, а другий день у день тупав полями за піхотою, тільки й знаючи, що копати землю та тягати гармату.

Блищинський, понуро придивившись до них, теж

впізнав Щербака й Тимошкіна і, здається, невдоволений тим, що вони його затримали, сказав:

— Ну, а я думав... Давайте скоріше! А то німці.

Вони оглянулися,— справді, треба остерігатися, бо до поля бою, де вже з'явилися німці, було зовсім недалеко. Поки вони приглядалися один до одного, там, за кукурудзинням, де зосталася їхня гармата, прогарчала машина й почувся якийсь приглушений голос. Добре, що вечірній снігопад завішував уже зимовий простір.

Щербак, не спиняючись, ішов уперед, а Тимошкін з Блищинським — поруч. Було вітряно й не по-фронтовому-тихо, тільки шерхотіла збоку кукурудза, а попереду, десь далеко й ледве чутно, раз по раз гахкали вибухи. Певно, неабияк стурбований тим, що трапилось, Блищинський ішов швидко, загібаючи чобітьми м'який сніг і оглядаючись на всі боки.

— Ну, досиділися! Дав німець перцю? Ех ви, вояки розхвалені! А ще артилерія! Де ж ваші яшки? Мабуть, розбіглися хто куди? І гармати покидали?

Це він казав про них, артилеристів,— казав з неприхованою зневагою, з глуфом, тоном роздратованого військового начальника, який має право пробирати підлеглих.

— Нема вже кому розбігатися. На вогневій позакопували,— затамувавши досаду, відповів Тимошкін.— А ти чого відстав?

— Бо дурень — з пораненим майором Андреевим возився. А він помер. Ось документи забрав,— він поплескав по сумці, що на довгому ремінчику теліпалася аж біля колін.

Ще одна смерть і те, що Блищинський все ж таки по-солдатському поставився до чоловіка, їхнього спільного начальника, трохи зм'якшили холодну настороженість Тимошкіна до нього, хлопець подумав, що й писар, видно, хапнув горя за сьогодні. Стримавши зітхання, він довірливо сказав і про свою біду:

— А ми гармату покинули. Коней побило...

— Покинули? І не зірвали? — якось фальшиво здивувався Блищинський і, поводячи сюди-туди худе, довгоносе обличчя, глушливо сказав: — А ви забули, хлопчики, що за це — трибунал?

Щербак, байдужий до їхньої розмови, швидко йшов уперед, а в Тимошкіна від тих слів Блищинського

знову затремтіла всередині непевна ворожість до нього. А його земляк, здається, був байдужий до їхніх справ і тепер мовчав, заклопотаний своєю невдачею. Він ступав широко й поквапливо, а Тимошкін поступово відставав, бо стомився та й не дуже хотів іти поруч. Він знав давно, що люди вони різні і навряд чи зможуть колись зрозуміти один одного. Ззаду за його спиною споро тупав низенький Здобудько, приклад його гвинтівки на довгим ремені ледве не черкався об землю. Старий незабаром догнав хлопця, й вони пішли разом.

Неприємне й суперечливе почуття ятрило і без того розтривожену душу Тимошкіна.

До Щербака й Здобудька він уже звик, хлопець бачив їх коло себе в добру й лиху хвилину і знав, на що кожен з них здатний. Блищинський же поруч з ними був людиною випадковою, характер мав особливий, зовсім не такий, як у них. І через це, а може, від його недоречного нагаду про трибунал, чи від чогось іншого в Тимошкіна заворушилось невдоволення, що з'явився він тут у цей ось важкий час. Не думалось, а якось відчувалося, що в такій великій біді краще б їм бути без нього. Вони, всі три артилеристи, були рядові, об'єднані попередньою службою, однією бідою й однією турботою — якнайскоріше добутися до своїх. А Блищинський був їм чужий.

Правда, вони з Тимошкіним були земляки, з дитинства знали один одного, хлопчиками вони вибігали всі сільські стежки, вилазили всі дитячі схованки. Але саме звідти, з дитинства, і взяла свій початок його неприязнь до цього хлопця. Скільки потім у армії не доводилося їм зустрічатися, Тимошкін ніколи не відчував до нього тієї широї й світлої радості, яка охоплює кожного при зустрічі з земляком на війні.

З низького, осілого майже до самої землі неба косо падав сніг, шмагав обличчя північний вітер, як і раніше, наскрізним гострим болем обзивалася якась жилка в пробитій долоні Тимошкіна. Блищинський, навіть не оглянувшись на земляка, який відставав, швидко йшов, поки не догнав Щербака. Так вони й пішли вдвох — Іван розвалькуватою, широкою ходою здоровила, а Блищинський якось вихитуючи ногами, в перешитій по-офіцерському шинелі, з сумкою на боці. Дуже й здорові, вони розмовляли про щось, Блищинський, видно, в чомусь

уже переконував Щербака, показуючи рукою в бік від того напрямку, куди вони йшли. Тимошкін знав, що він не звирятиметься на Івана, а домагатиметься, щоб командувати самому й накидати їм свою волю. Блищинський такий був змалку, завжди пнувся в усьому випередити інших, якщо це було вигідно йому, і терся біля тих, хто був сильніший за своїх товаришів. Тепер він швидко визначив, що з трьох на цьому полі визначніший за інших — Щербак, що він сильніший і, може, сміливіший, і тому почав зближатися з цим мовчазним хлопцем. Тимошкіна ж він уже не брав до уваги, бо той хоч і земляк, але був слабший, молодший, поранений, а тому для нього мало що значив.

Переогодом, боязно озираючись назад, пішов уперед і Здобудько. Тимошкін притомився, все більше відставав, і кривда, як біль, потихеньку точила його душу.

Буває ж так у житті, а особливо, мабуть, на війні, що чужа, незнайома людина може стати тобі ріднішою за рідну, а своя й знайома з якоїсь причини втрачає всі свої привабні якості. Тимошкін дуже добре зрозумів це за роки свого знайомства з Блищинським і півроку фронтової дружби з Іваном. Ні, він не ображався тепер на цього хлопця, і ніколи не сказав би йому про ці свої думки, бо знав, що Щербак ніколи не покине в біді, допоможе, а якщо поранять — винесе. Але тепер, стомлений, zostавшись позаду, він все більше відчував, як щемить усередині непогамована досада і все через те, що в супутники до його товариша набивався цей Блищинський.

Як і передні хлопці, Тимошкін старався йти швидше і все ж таки відставав, а вони, за розмовою, здається, не помічали того. Правда, він розумів, що йти треба швидко, бо коли вони не виберуться до світанку, то завтра їм буде кепсько. Та від усвідомлення цього йому не було легше. Якесь невиразно-тривожне передчуття підіймалося всередині в хлопця, і думалося, що все те приніс з собою оцей писар Блищинський.

Часто трапляється на війні, що гине найкращий, найсміливіший і товариський хлопець, а якогось задираку, себелюбця або нікчому не бере ні куля, ані хвороба. Так сталося і з його товаришами. Багато їх було — скромних, чудових його земляків, з якими провоювали вони два партизанські роки, але ось під час блокади, на по-

розі заповітного визволення, за кілька днів один за одним загинули вони — найкращі його хлопці. А Блищинський вижив. Він теж у той час був з ними в лісі, і не скажеш, що ховався, — сховатися там не було як, — просто йому щастило. І потім, уже в армії, з іншими, кращими й дорожчими, його, може, назавжди розлучила невблаганна воєнна фортуна, а з цим ось довелось разом потрапити в полк, і тепер він — рукою дістати — поруч.

Тимошкін не одразу зрозумів його: може, він тільки здається таким несимпатичним крутієм, а насправді, може, й нічого собі хлопець. Кепсько якось складається в житті, що все — і погане й добре — пізнається часом через біль невдач і помилок. Коли поруч немає розумного, доброго товариша, перші роки твого самостійного життя — як ті перші кроки в дитинстві — багаті на спотикання й штурхани.

Колись хлопці жили в одному селі. Їхні хати не те, щоб були поруч, та й ровесниками вони не були (коли Тимошкін пішов у перший клас, Блищинський вчився в четвертому), але в їхньому селі дітей було небагато, і малі товаришів собі не вибирали. Тому від раннього дитинства Володя з Гришкою товаришували — разом бавилися, пасли Грициних гусей, бігали влітку по лісі, а взимку за три кілометри ходили в містечкову школу. Тимошкін, як молодший, у всьому тягся за Гришкою й старався, чим міг, догодити товаришеві, був йому відданий і щирий; той же часом не дуже шанував їхню дружбу і тим завдавав чимало кривди Тимошкіну. Найостанніший і найпам'ятніший випадок і тепер ще ятрить серце прикрістю.

...Сталось те одної давньої довоєнної зими. Тимошкін учився тоді в шостому класі, Гришка ходив у дев'ятий. Вчився Блищинський добре, вважався активістом у всіх шкільних починаннях, був членом учкому й незадовго перед тим вступив до комсомолу. На зборах чи мітингах він часто виступав «від імені школярів» і піднесено читав з папірця зарані складені промови. В числі його товаришів у той час були доросліші містечкові хлопці, він постійно з ними водився, і їхня дружба з Тимошкіним уже ледве тепліла. Тимошкін розумів, що ставав уже не потрібним йому, і особливо й не набивався, тільки в школу вони ходили все ж таки разом.

Звичайно Тимошкін заходив до нього вранці, чекав, поки він одягнеться, поснідає, і тоді навпростець, через замерзле болото, вони йшли в містечко.

Одного разу, перейшовши вже те болото, вони вибралися на добре в'їжджену дорогу і йшли нею не поспішаючи. І ось коло одинокої придорожньої верби Тимошкін наступив на якийсь гаманець. Перед тим їх обминуло двоє саней з людьми, що їхали, певно, на базар у містечко. Знахідка їх, звичайно, зацікавила. В гаманці був паспорт, якісь папери, п'ятдесят карбованців. На ходу переглянувши, Гришка засунув гаманець у кишеню. Тимошкін сказав, що треба занести його в міліцію або віддати в учительську, але Гришка на те тільки засміявся й покепкував з наївності товариша. На великій перерві він з таємничим виглядом покликав Тимошкіна з класу й повів його в крамницю. Там Гришка купив цукерок, цигарок, дав меншому товаришеві п'ять карбованців грошей і сказав, щоб усе було шито-крито, а документи треба спалити. У Тимошкіна тоді невість що робилося в душі,— він і боявся, й ненавидів себе й Гришку, але хитрувата самовпевненість Блищинського якось збивала його з пантелику. Тимошкін побоявся палити документи, почав плакати, і вони домовилися, що гаманець з документами й рештою грошей оддадуть в міліцію.

Але Гришка, розваживши, переіменув ту ухвалу. На другій перерві він знову прибіг до Тимошкіна й сказав, що відніс у міліцію тільки гаманець та паспорт. Тимошкін злякався, а той лише сміявся, мовляв, усе буде гаразд, треба тільки мовчати про гроші.

І ось через день чи два вранці, перед самим дзвінком на уроки, в коридорі з'явився якийсь дядько в козушку, директор і класний керівник. Всі вони йшли до дев'ятого «б», де вчився Блищинський. У Тимошкіна серце затенькало від страху, що їх викрили. Він уже хотів утекти, щоб сховатися, але перше, ніж зробити це, крізь одчинені двері з класу почув, як дядько дякував Гришці. Виявляється, він, як то кажуть, махнув рукою на свої п'ятдесят карбованців, йому дорожчі були документи, і в нагороду за «добрий» вчинок він дав Гришці червінця. Потім про цей благородний вчинок написала стінна газета, вчителі хвалили хлопця, а учні дивилися на нього, ніби на якогось героя. Ідучи

того дня додому, Гришка кури́в цигарки «Червона зірка», посміювався й вихвалявся. Обурений і збентежений, Тимошкін кинув йому тоді ту пожмакану п'ятірку й висловив свій наболілий гнів. Блищинський розізлився, сказав, що він — дурень, звелів мовчати й пригрозив розправою.

Кілька днів після того Тимошкін ходив, мов у тумані. Вночі схоплювався з ліжка, кричав і плакав, налякав батька й матір, вони думали, що він захворів. Не раз підходив він до дверей учительської, але так і не зважився увійти туди, щоб розповісти, як усе трапилось. Блищинський же догадувався про його муки, але не розмовляв з ним і поводився погрозливо-холодно. Добре далася хлопцеві взнаки та його поступливість на дорозі і в крамниці.

Незадовго перед війною Гришка з батьками перебрався жити в містечко. У Тимошкіна тим часом з'явилися кращі товариші, і він уперше зв'язав справжню хлопчачу дружбу. З Гришкою вони тоді зустрічалися рідко. Ще через рік Блищинський закінчив десятий клас і вступив до медичного інституту. На той час неприязнь Тимошкіна до нього вже притупилася, але, як і раніше, Володя вважав Гришку за негідника.

Коли почалася війна і в містечку з'явилися німці, приплентався з міста й Гришка. Якийсь час він сидів на материній шиї, тинявся по містечку й придивлявся до нових порядків. Батько його, мобілізований на початку війни, десь пропав (може, відступив на схід, а може, й загинув), а до матері незабаром пристав приймак з оточенців. Під зиму, коли почала організовуватись поліція, приймака також утягли в цю зграю наймитів. Поліцай з нього був нікудишній, він заливав сліпи самогоном, двічі п'яний загубив гвинтівку, і начальство вигонило його із служби. Але поліцаї були потрібні, і його брали знову. Взимку ж у містечку організувалося інтендантство; школу й усі кращі приміщення німці перетворили на склади. У приміщенні сільмагу якісь приїжджі прислужники відкрили майстерню по ремонту амуніції й малярню, де фарбували всякі військові речі та вивіски. Ці вивіски й усякі оголошення німецькою й білоруською мовами розвозили по всій окрузі. І ось у цій малярні під весну опинився й Гришка Блищинський.

Майже рік чорною й білою фарбою мазав він на

фанері, блясі й дошках кривулясті готичні літери, свастики, стрілки й усякі знаки, до яких німці були великі аматори. Майже два роки одержував він німецький пайок, якусь платню в карбованцях і марках. Правда, в різних установах працювало тоді багато всяких людей (треба ж було якимось жити, їсти й боротися), і тут майже не можна було дорікнути Блещинському. Коли ж у країні розгорілася партизанська війна й на саме містечко вже тричі був напад партизан, Гришка, видно, зрозумів, що в німецькій майстерні радості йому буде мало. В цей час майже всі його ровесники й навіть молодші хлопці або були зв'язані з партизанами, або, як могли, допомагали їм. І Гришка надумав. Коли він заявив партизанам, що хоче перейти до них, ті зажадали доказів його відданості радянській владі. Тоді він заманив додому приймака-поліцай, який у той час днював і ночував у комендатурі, боячися розправи, а з ним ще одного такого ж недобитка-п'яницю, добре впоїв їх, потім одібрав зброю, поскручував їх і через зв'язкових переправив у ліс. Поліцаїв, звичайно, розстріляли, а Гришці повірили, і він з абиякою накраденою й одібраною зброєю прийшов у загін. Тимошкін у той час також був там і, чуючи, як деякі хлопці хвалили Блещинського, тільки обурювався. Він згадував фальшиву спекулянтську душу колишнього товариша і не приховував того, тільки в той блокадний час не було кому розібратися в душевних тонкощах нового партизана.

Крім себе, він ні про кого більше в житті не дбав. Колись у дитинстві Тимошкін теж був потрібний йому, щоб пасти корову, наглядати за кротовими норами, на які він ставив пастки, щоб красти в Тимошкіного батька тютюн, який Гришка потім кури в полі. Батько його в сім'ї не мав ніякої ваги, дома всім заправляла мати — вперта, лайлива жінка, яка замуштрувала всіх — і чоловіка, і трьох дочок, тільки Гришка через свою хитрість не піддався їй. Ці набуті в дитинстві спритність і себелюбство на все життя стали відмітними його рисами.

Потрапивши після партизанів у запасний полк, Гришка почав нове життя з того, що «викрив» одного фронтовика-сержанта, який уночі самовільно відлучався. Сержант — розвідник за спеціальністю — був хлопець розумний і з орденом, одержаним ще в сорок пер-

шому році. Кожного разу, після вечірньої повірки, він виходив з казарми і біг через поле на станцію, де його чекала коханка. До побудки він встигав повернутися назад на своє місце на нарах, і все йшло поки що шито-крито. І ось, стоячи днювальним, Блищинський одного разу закріпив самовільника. Деякий час він нікому про те не доповідав, мовчав до збору, на який прийшов заступник командира полку по політроботі, командир батальйону й інші офіцери. І тоді Блищинський, попросивши слова, виступив з полум'яною промовою про порушення військової дисципліни. Тоді ж він і викрив сержанта, якого незабаром посадили на гауптвахту, а потім достроково відправили на фронт. Начальство на тому зборі «помітило» Блищинського; його «непримиренність» до недоліків і вміння добре виступати багатьом сподобалося. На других зборах хлопці обрали Гришку секретарем ротної комсомольської організації.

Потім він у вільний від заняття час намалював портрет свого командира роти. Командир, видно, мало що тямив у цьому мистецтві, але капітан на портреті вийшов дуже гарний, молодший і бравіший, ніж був насправді, і серце його не залишилось байдужим до того подарунка. Незабаром рядовий Блищинський улаштувавшись у ленкутку, малював портрети керівників, виготовляв наочну агітацію, а всі інші бійці в цей час одшліфовували на спеці найважчу тему тактики — стрілецька рота в наступальному бою.

Прибувши разом з поповненням у стрілецький полк, Блищинський чомусь не пішов у батальйон. Певно, як художника, його взяв до себе начальник артилерії — там треба було багато чого креслити й гарно писати, а на те Блищинський був уже постійним майстром. Так він і прижився коло штабу — носив офіцерам сніданок, вранці поливав їм з казанка воду, клопотався про затишок їхніх землянок, а решту часу віддавав паперам. І з усім, видно, він справлявся непогано. Коли почався наступ і Тимошкін з простріленою гомілкою потрапив у медсанбат, Гришка вже мав медаль «За бойові заслуги», до неї незабаром прибавилася «За визволення Белграда», в який він в'їхав на штабній машині.

Тимошкін бачив усе це, обурювався в душі, але на людях мовчав. Він думав — чорт його бери, кожному своє, зрештою, якщо не Блищинський, то хтось інший

сяде на те місце в штабі, тому що потрібні їй писарі. Знову ж таки, чи добре було б ходити до начальства, щось доводити, викривати — все ж таки як-не-як вони були земляки, свої люди. Правда, Тимошкін не мав до нього ніякого діла, у хлопця були свої хороші товариші, і він тільки хотів, щоб не мати ніяких стосунків з цією людиною. Але ось безглуздий випадок звів їх на одній стежці, і Тимошкін думав тепер, що з цього навряд чи вийде щось путнє.

Розділ третій

Йти ставало все важче. Вони набрали на якийсь клин, мабуть, виораний восени, чоботи сковзалися, ноги підверталися на грудках і в ямках, вітер сік снігом по обличчю й сліпив очі. Було незатишно й холодно. Сніг розтавав, липнув до обличчя й холодними патьоками спливав по шиї за комір. Щоки дедалі більше дубіли від вітру, мерзла й боліла від холоду замотана бинтами рука. Рукавиці Тимошкін десь згубив у бою і тепер здорову руку ховав за пазуху або в кишеню. Але тоді сповзав з плеча ремінь автомата й треба було придержувати його, а пальці так померзли, що ледве згиналися.

Виднокруг звузився, відокремився від них миготливою запоною снігу, і хлопець ледве впізнавав попереду тьмяні постаті своїх супутників. Він ішов їхніми слідами, вже присипаними сніговою крупю, і думав: хоч би не спіткнутися, не посковзнутися, бо тоді навряд чи знайшов би в собі сили звестися. Погода трохи підвеселяла. Хоч і важко було йти, але вони розуміли, що в таку хуртовину легше буде обминати передові німецькі частини, і якщо вони десь несподівано не наткнуться на німців, то завтра вранці будуть у своїх. Аби лиш добратися до них, не бути самотніми, а тоді вже нічого не страшно.

Снують, метушаться сніжинки, шепоче, вирує, крутиться коло ніг снігова віхола, тягнуться й тягнуться без кінця-краю по снігу глибокі сліди. У Щербака слід широкий і рівний, чоботи величезні (сорок четвертий розмір — таких більше ніхто не носив у батареї), а в Блищинського ступні трохи навиверт, носками в поле...

Раптом перед Тимошкіновим обличчям — Щербак. Певно, на ходу задрімавши, замковий не помітив, як хлопці спинилися, щоб перепочити й дочекатися його. Він здригнувся, прочумався, і все — негода, хлопці й сніг — здалося несподіваним, як буває, коли людину зненацька розбудять.

— Кажу, пристав, мабуть? — спитав Щербак, стоячи перед ним, геть обсипаний снігом.

— Нічого, — сказав Тимошкін, відчувши в його голосі нотки співчуття. Від цієї уваги хлопець знову став міцнішим, недавня прикрість одразу пропала — тепер він уже розумів, що в таких обставинах недоречно вимагати занадто багато від товариша. Проте Щербак підійшов до нього й торкнувся до автомата на плечі.

— Дай сюди, — впевнено, як про щось незначне, сказав він і зняв з нього зброю. На поясі в наводчика висів пістолет, на спині був речовий мішок з клином, на правому плечі хлопець ніс автомат Скваришова, тепер на ліве почепив ще й Тимошкінову зброю. Блищинський тим часом стояв поруч, повернувшись за вітром, і чекав, щоб рушити далі.

— Так, хлопці, проти вітру тримайтесь. Тепер вітер — орієнтир, — сказав він із звичною самовпевненістю.

Знову пішли вони полем, низько нагинаючи голови, щоб хоч трохи захиститися від вітру. І знову Тимошкін почав відставати, а вони всі — Щербак, Блищинський і навіть Здобудько — невиразними темними плямами ворушилися попереду в снігових сутінках. Добре, що на снігу залишався слід, і хлопцеві не треба було дуже пильнувати, щоб не збитися з напрямку.

Стомлений і збайдужілий від цієї ходи, він не одразу помітив, як там, попереду, де йшли хлопці, щось трапилось. Здається, хтось скрикнув, потім зовсім близько затріщала черга, до неї одразу ж приєдналася друга з іншого місця — сіру каламуть ночі над головами прорізали вогнисто-зелені блискавиці. Це трапилось так несподівано й так близько, що, не збагнувши ще в чому річ, Тимошкін розпластався на снігу. В голову одразу вдарила думка: «Пропали!» І тоді зовсім недалеко в засніженому небі розсипався вогняний букет ракети. Її близьке тремтяче світло, недовго потримавшись в сніговій височині, осяяло біле безлюдне поле й три тьмяні

постаті вдалині. По зеленкуватому миготливому снігу вони безтямно бігли кудись убік. Тимошкін одразу ж підхопився і з новою силою рвонувся в сутінки за товаришами.

Кілька трасуючих черг стьобали ніч зеленими струменями куль. Позаду засвітилася друга ракета. Внизу від хлопцевих ніг полохливо кинулася вбік його власна довга хистка тінь. Він упав, потім схопився, оглянувся — здається, за ним не гналися.

Трохи одійшовши від переполоху, Тимошкін зрозумів, що то стріляли з танків — звуки пострілів були глухі й гучні, наче відлунювали з діжки. Та якось несподівано все замовкло, мабуть, кулемети достріляли по стрічці й затихли. Позаду ще загорілася ракета, потім дві разом. Освічений ними, хлопець присів, вглядаючись у темряву. Попереду щось темніло. Коли ракети згасли, стало дуже темно, і Тимошкін, що було сил, важко й незграбно побіг туди, де йому показалися люди.

Бігти довелося довго, а товаришів усе не було, і він уже почав непокоїтися. Та ось із темряви невиразно почулося: «Гей!» Тимошкін придивився — попереду крізь сніг чорнів голий кущ, і біля нього ворушилися люди. Хлопець підійшов — біля куща стояв Щербак. Він ждав товариша, оддав назад його автомат і запитав:

— Здобудька не бачив?

Біля куща, в розложистому гіллі якого висвистував свою непривітну пісню вітер, сидів на снігу Блищинський; Здобудька тут не було. Тимошкін теж не бачив його, бо коли почулися постріли, той ішов попереду з хлопцями.

Поки Щербак вдивлявся в темряву, Тимошкін підійшов до куща й повалився на сніг. Втома, здається, скувала все тіло, хлопцеві не хотілося ні думати, ані ворушитися. А Блищинський після швидкого бігу важко дихав, спершись на лікоть.

— Розумієш, ледве не в самі їх лапи влізли, — задихавшись, схвильовано заговорив сержант. — Добре, що цей солдат ваш якось побачив і крикнув. Отака халепа! Не вистачало вчорашнього...

Щербак, вглядаючись в темряву, обійшов кругом куща й тихенько, майже пошепки, покликав:

— Гей! Здобудько!

— Ти що, здурів?!— схопився на ноги Блищинський.— Ще почують, то буде нам. Ходімо.

Він аж підскаочив до Щербака, щоб не дати йому більше гукати, але Іван, не звертаючи на нього уваги, вдивлявся в темряву й слухав. Як же було йти, невідомо де загубивши їздового, а може, навіть покинувши на загибель, під носом у німців. Тимошкіну теж було боязко тут, так близько од ворогів, але все думалося, що Здобудько ось-ось наздожене їх, і вони підуть.

Проте минав час, а їздового не було. Хлопці вже трохи спочили, Щербак і Блищинський стоячи вглядалися й чекали, а Тимошкін ще сидів на снігу й важко дидав.

— Ну годі!— нетерпляче мовив Блищинський.— Пішли!

Мабуть, почувуючи себе командиром, він закинув на плече автомат і ступив у сніг, гадаючи, що всі останні рушать за ним. Але Щербак придивлявся й слухав і не звертав на нього уваги. Тимошкін теж не підвівся з землі.

— Ну пішли, чого стояти? Може, його вже в полон узяли? Чого ж чекати?

— Та йди ти!— злісно буркнув Щербак.— Іди! Хто тобі не дає?— Він зручніше підкинув автомат на плечі, як щоразу робив, коли вирушав куди, і пішов у темряву. Незабаром сіра метушня сніжинок поглинула його.

Блищинський нерішуче потоптався на місці й вернувся під куш. Він мовчав і, видно, був сердитий за цю затримку. Тимошкін ще не відпочив як слід, а вже почав промерзати й дрібно тремтіти.

— Треба було йому йти, от дурень,— з неспокоєм у голосі сказав Блищинський, і Тимошкін подумав, що їхній клопіт зовсім чужий йому. Зрозуміло, що Блищинському їздовий Здобудько— якийсь незнайомий солдат, яких тисячі в кожному полку. Хіба він, писар-штабіст, міг зрозуміти, що старий Здобудько— для них свій батарець, вважай, артилерист, третій із взводу, який уцілів у цьому страшному розгромі. Як же було залишати його на загибель у тилу ворога?

— А може, він там поранений лежить, а ти тут гавкаєш,— не дуже дружньо сказав Тимошкін.

Але Гришку, певно, непокоїло тільки його власне становище, і він сердито огризнувся:

— Ну й що ж? Ти його понесеш, пораненого?

— А що ж, покинути?

— Ну, звичайно, покинути — погано. Не годиться, розумієш, не етично, — роздратовано замахав руками земляк. — Але ж іншого виходу нема. Всім не догодиш. Треба ж тверезо дивитися на речі.

Ця його цинічна одвертість хоч і не дуже нова була для Тимошкіна, проте своєю безсоромністю глибоко вразила його. Хлопець знав, що ніхто з їхньої обслуги не сказав би такого, всі вони готові були в тяжку хвилину допомогти один одному. Просто не вірилося, що ця людина — його земляк і колишній навіть товариш — стала таким циніком.

— Дивний ти, Блищинський! — подумавши, сказав Тимошкін. — Чому ж ти, коли виступаєш на зборах, говориш зовсім інше. Тоді ти як усі. А тепер, бач, які думки в тебе.

Блищинський од прикрості аж об поли вдарив.

— Свята наївність! На зборах я проповідую те, що повинен робити кожен у моєму становищі. Розумієш? Але ж тут зовсім інша справа, розумієш? Тут, брат, арифметика: або гинути чотирьом, або одному. Що вигідніше для начальства і для нас?

— Підлість тут, а не арифметика, от що!

— Ти просто дурень, — пояснив Блищинський. — Наївний, як затичка! Був такий і такий зостався. Життя тебе, розумієш, ні на макову зернину не навчило.

— Ти вже мудрий! Навчився за чужі спина ховатися!

— Де я ховався за чужі спина? Скажи, де? Ти що, думаєш, у штабі так собі, хихоньки? Там що, люди не гинуть? Кожному своє, голубчику. Ось майор Андреев загинув. А я його рятував, тягнув. Але ж мертвого я не понесу. При всій повазі до майора. Розумієш?

Тимошкін змовчав. Блищинський потупцяв ще коло куща, а потім неохоче скинув автомат і сів оддалік. Може, з позицій своєї залізної логіки він і мав рацію. Тільки Тимошкіну чужим було таке розуміння логіки. Здобудько не був його товаришем, він взагалі мав невелику вагу в їхньому взводі, але Тимошкін теж не покинув би його на загибель під носом у німців. Тут була

якась, може, й м'якотіла, зате людська логіка, навіть коли б загинув і той, хто рятував Здобудька, і арифметика таким чином виявилася б не на користь хлопців.

Вони лежали в темряві, запорошені снігом, задубілі, з тривогою й напруженим чеканням у серцях. Блищинський повернувся на бік і чекав так — змалку знайома Тимошкіну людина на цій чужій, далекій землі. Але дивна річ — хлопець не міг тепер знайти в собі й краплини почуття до Гришки: ні товариськості, ні ворожості. Його наче й не було поруч. Від нього Тимошкіну нічого не треба було. Коли б навіть що й трапилося, він не чекав би від нього допомоги, коли б загинув Блищинський — він не знав, як би сам поставився до того. Невідомо, що почував Блищинський до нього (мабуть, те ж саме), але зовні вони були поки що стримано-спокійні. Все ж таки їх придушила одна біда, і з-під неї вони вибиралися разом.

І тоді хлопцеві в серце почала вповзати тривога. В них не було годинника, вони не знали, скільки часу йшли й чи давно пропав у темряві Щербак, тільки, здавалося, просиділи вони на снігу довгенько. В Тимошкіна вже все околіло всередині. Не витримавши холоду, він устав і заходився грітися, розмахуючи руками. Дуже мерзли ноги в мокрих чоботях, а поранена рука і зовсім уже замерзла. Блищинський якось терплячіше переносив холод, з купою снігу на плечах і на шапці він зігнувся на землі, позираючи в той бік, де зник Щербак.

Сніг усе йшов і йшов, сипався й мів косими пасмами з неба; повільно минав час, а Щербака й Здобудька не було. Тимошкін уже витоптав стежку під цим самотнім колючим польовим кущем, видививсь, як кажуть, очі, а ніхто ніде не з'являвся. Від напруження в голову лізли всякі недобрі здогади: чи не потрапив у якусь пастку й сам Щербак? Чи не наразився часом на засідку? А може, не донесе пораненого Здобудька? Чи, може, заблудив у темряві? Може, треба було йти шукати його, а може, чекати тут, де він покинув їх? Всі ці думки своєю тяжкою непевністю гризли хлопцеві душу, але він не знав, що робити, щоб скоріше дождатися Щербака.

Блищинський мовчав недовго. Видно, нарешті, дойняв і його холод, — сержант схопився, потупав на

одному місці, гріючись, і загомонів невдоволено й буркотливо:

— Ну от, не послухав мене, а тепер десь попався. Пошли дурного, а за ним другого. Розумієш? А ми мерзнемо тут!

Тимошкін мовчав, оглядався навколо й слухав, а той вів своєї:

— Факт — попався десь. Або заблудив.

Тимошкін мовчав. Хлопцеві не хотілося сперечатися з ним, бо він уже знав, що той скаже далі. Але Блищинський сказав несподіване:

— А може, він самотою до своїх рвонув? Одному зручніше. Безумовно. Так і є.

— Що ти мелеш? Ти б подумав спершу, що верзеш?

Блищинський постукав каблуком об каблук і з упевненістю, яка ніколи його не залишала, розважливо пояснив:

— Слухай, завжди виходить на моє. Розумієш? Я казав йому: не йди. Він пішов. Тепер одне з двох: або в німців, або дременує, а нас покинув. Ну доведи, що не так?

— Що доводити? Він же не ти.

Блищинський фальшиво засміявся, потім, урвавши сміх, зітхнув:

— Своя сорочка ближче до тіла. Стара істина.

Від тієї самовпевненості, з якою це було сказано, Тимошкін занепокоївся. Звичайно, він, навіть помираючи тут, не подумав би, що Щербак навмисне покинув їх, але ж правда, що міг він і заблудитись у темряві й проминути цей куш. Справді, скільки ж можна чекати і чим допомогти йому й собі? Ці питання-клопоти великою тривоною підіймалися в хлопцевій душі.

Нарешті Блищинський, певно, вирішив доклати земляка.

— Ти послухай: якщо ми до ранку не виберемося, то завтра нам капець. Розумієш?

Тимошкін був не впевнений і не знав, що робити далі. Десь поруч у сніговій заметілі німці, невідомо, де фронт, ніде ні пострілів, ні ракет, все навкруги причаїлось, затихло, тільки сніг шорсткими косими пасмами ліпив і ліпив з вітряного неба. Його вже намело багато, під ним сховалася трава, по коліна грузли чоботи, а він сипав і сипав.

Тривога кістлявими пальцями стискала хлопця, не давала стояти на місці, примушувала щось робити. Але що можна було надумати? Тільки дивитися й чекати. Блищинський помітно нервував, та й Тимошкін почав розуміти, що вийде, мабуть, так, як каже Гришка: і Щербак вони не дочекаються, і себе не врятують.

Нарешті Блищинський підкинув плечем автомат.

— Ну, ти як хочеш, а я пішов.

І він побрів снігом геть від земляка в темряву ночі.

На мить Тимошкін розгубився, закусив губу, в нього не вистачило рішучості спинити сержанта. Це було жахливо — залишитися самому в такому непевному становищі. Але він все ж таки почекав трохи, з болем, тугою й розпачливою надією вдивляючись туди, де давно зник Щербак. Всіма силами своєї душі він прагнув, щоб товариш показався, обізвався, як-небудь дав знати про себе. Але минав час, а ніхто ніде не озивався серед ночі.

Тоді хлопець, лаючись і в думках проклинаючи німців, завію й свого земляка, щораз озираючись, пішов по ще помітному, припорошеному сліду Блищинського.

Розділ четвертий

Шкандибаючи сам-самісінький у цій сніговій каламуті, Тимошкін зрозумів, що Щербак — найбільша його втрата сьогодні. Ще недавно, як тільки закінчився той розгромний бій і німецькі танки посунули на схід, здавалося хлопцеві, що гіршого вже не буде. Загинула половина їхніх солдат, полягло багато командирів, провалилися вороги, і їх залишилося лише троє. Але серед них був Щербак — як завжди, мовчазний, рішучий, діяльний. З ним не відчував самотності, і велике горе якось легше було переносити вдвох. А тепер він був сам: ні Здобудька, ні славного хорошого Вані. Блищинський йому був непотрібний; пішов він — і хлопець не шкодував за тим: хіба міг допомогти в біді такий себелюбець, як він?

І все ж таки Тимошкін ішов його слідом — ішов, бо знав, що Блищинський хитрий і завжди знайде вихід із будь-якої біди. До того ж, на майоровій сумці в нього був компас. Заметені сліди були ледве помітні на снігу.

Вони вели через широке поле, перетнули схований у снігу путівець, який можна було розпізнати по ряду телефонних стовпів з двома нитками дроту. Потім, задихаючись, хлопець перейшов невеличкий пагорбок, обминув кілька ожередів соломи і знову поплентався полем.

Вітер шалено шмагав сніговою жорствою по його обличчю, але сніжинки потроху рідшали й завія вщухала. Навколо стало видно поодинокі дерева, де-не-де простяглися смуги виноградників з похиленими кілками в кущах; якісь будівлі він обійшов здаля — так вели обережні сліди Блищинського. За весь цей час самотнього блукання йому не виходив з голови Ваня Щербак.

Місяць тому біля дунайської переправи загинув заступник командира їхнього батальйону капітан Батов. Хоч і недобре про небіжчика думати погано, але був він дуже крикливий і не завжди справедливий, цей офіцер. Одного разу, ще в Трансільванії, трапилось так, що батальйон затримали дві німецькі самохідки, замасковані в селі. Не шкодуючи снарядів, вони прямою наводкою з півгодини розстрілювали нашу піхоту. До села було кілометрів півтора, і підбити ті самохідки з сорокап'яток не було надії, а іншої артилерії близько не було. Роти залягли за насипом уздовж дороги, наступ спинився; ждали, що вирішать командири.

І тоді Батов викликає взводного ПТО лейтенанта Піщука й наказує риссю вискочити з гарматою з-за насипу, під'їхати до груші, що стояла в полі якраз посередині між дорогою й селом, і прямою наводкою розстріляти самохідки. Піщук був молодий, не дуже досвідчений лейтенант, сперечатися з начальством не вмів, сказав тільки: «Єсть!» — і побіг до гармати.

Коли ж він оголосив обслузі завдання, хлопці й руки опустили. Досить було глянути на поле, щоб зрозуміти: жити лишилось кілька хвилин. До тієї груші метрів вісімсот, — спробуй доберися до неї ріллею на прицілі в двох самоходок. Лейтенант оголосив завдання й не поспішає: сам розуміє, що надії на успіх немає.

І тоді Ваня Щербак підхопив свій автомат, взяв ще в Кеклідзе протитанкову гранату, скинув шинелю і — в трубу попід насипом. На тому боці він ровом прошмигнув до борозни в полі й нею швидко поповз до села.

Увесь батальйон слідкував із-за насипу за цим од-

важним вчинком Івана Щербака. Повз він довго, спинався, спочивав. З села, мабуть, його не видно було, бо самохідки час від часу били по насипу, а його не чіпали. На Іванове щастя, в селі, певно, не було німецької піхоти, і він, доповзши до околиці, сховався десь за білими хатками, обвішаними в'язками червоного перцю.

Іван зник у селі й довго не виявляв ніяких ознак життя. Самохідки зрідка лупили по гостинцю, поранили командира шостої роти, одного зв'язківця. І раптом у селі пролунав вибух, і з-за хат повалував дим. Самохідка загорілася, а друга, певно, відчувши небезпеку, загуркотіла мотором і подалася геть за околицю. Хлопці повилазили на дорогу, потім полем кинулися до будинків. Сорокап'ятники попричіплювали гармати до передків і теж помчали туди. І ось підкочують вони через городи до невеличкого садка, де димить самохідка, і бачать: на погребі, в якому угорці зберігають вино, сидить їхній Іван, бинтує собі руку й лає фріца, який, утікаючи, все ж таки дряпнув його кулею.

Отакій був Ваня Щербак.

Про попереднє Іванове життя Тимошкін мало знав. Наводчик був занадто неговіркий, більше мовчав та слухав, що говорили інші. А поговорити в обслузі були майстри, кожен наввипередки спішив розповісти щось, і всі при цьому зверталися до Щербака. Він був у них найкращим слухачем. Щось робить чи сидить на станині, курить і з уважним виразом на обвітреному обличчі слухає того, другого або й усіх разом. Можливо, ще й за це вміння терпляче й самовіддано слухати поважали його батареїці. З його минулого було відомо, що жив він у місті, до війни вчився на фрезерувальника, мав уже четвертий розряд і дуже дорожив цією своєю спеціальністю. На початку війни він пішов у армію разом із старшим братом, який помер від рани в першому ж бою. Мабуть, тому Щербак став не по літах серйозний і дорослий, мало коли сміявся й ставився до всього не по-юначому серйозно.

Він не дуже любив книжну науку, закінчив тільки шість класів, але працював добре і в людях розбирався непогано. Коли він рив окоп, то ніхто поруч нього не хитрував, не огинався — всі заражалися його працьовитістю. А коли хто часом і лінувався, то Іван підкликав його й казав: «Підпрядайся. Лікуватиму тебе, леда-

ря. Я — викидатиму, а ти — підбиратимеш». Тоді вже тому хлопцеві доводилося попотіти.

І ось так безглуздо Тимошкін утратив його. Можливо, він ще й живий, пішов десь іншою дорогою, але хлопець не міг змиритися в душі, що Щербака немає. Він відчував себе зовсім самотнім без товариша на цьому шляху. Через кожні п'ять хвилин він оглядався, прислухався, думалося: а може, десь покажеться з темряви його постать. Тимошкін уже шкодував, що піддався Блищинському й не пішов тоді по Щербаковому сліду, може б, десь знайшов його. Але ж слід хутко замело, а поки слід ще видно було, то й надія була, що Іван незабаром повернеться.

Сніг перестав порошити, навколо посвітлішало. Мороз поміцнішав, вітер рвав поли шинелі, і коліна дубіли від холоду. Обличчя свого Тимошкін, здається, не відчував, може, одморозив, здорову праву руку ховав за пазуху, а поранена дуже боліла. Навколо розстелявся білий зимовий простір, виставивши, мов на показ, усі чорні плями землі, чорнобиль, виноградники, самотні силуети дерев. І тільки далечінь на обрії під темним навислим небом тонула в мороці.

Сліди Блищинського на снігу стали чіткіші. Вони привели хлопця до якогось земляного валу в полі, який білів у сутінках рівним гребенем і тягся кудись у далечінь. Блищинський — як це видно було по слідах, — виліз на нього, мабуть, обдивився кругом, а потім, збігши вниз, пішов уздовж валу. Тимошкін був знесилений, і на вал не поліз, а помаленьку пішов у той бік, в який повернув земляк.

Перегодом він побачив попереду посадки, між якими пролягала дорога. Боячися, щоб не потрапити в якусь біду, Тимошкін тихо виходив з-за валу. Навколо було тихо — глибока зима ніч білою пеленою вкрила весь обшир. Біля дороги в рові лежав перекинутий автомобіль, якийсь вантаж з кузова розсипався навколо й густими плямами чорнів на снігу. Живого там, здається, не було нікого. Сліди Блищинського вели саме туди, і хлопець, знявши з плеча автомат, пішов до дороги.

Вже недалеко від того автомобіля йому здалося, що хтось шаснув на той бік і сховався за чорним кузовом. Тимошкін спинився, придивився — справді, з-за машини стирчав, направлений на нього, короткий ствол авто-

мата. Та ось ствол здригнувся, опустився, і на сніг ступив чоловік, який потім сердито сплюнув і заговорив,— то, звичайно, був Блищинський.

— Ну й наполохав! Я думав, німці. Так де ж твій друг?

Тимошкін уже не сподівався догнати його, побачити знову, але самотність — гірша від усякого ворога. І хлопець у ту мить навіть трохи зрадив — хоч і погана він людина, його земляк, але, здавалось, удвох їм буде все ж таки краще. Тимошкін не відповів на його запитання (що тут було казати?), і Блищинський, певно, зрозумів це як визнання ним своєї помилки.

— Ото треба було мене слухати. А то вперся,— казав він, виходячи з-за машини.

Тимошкін помітив, що коло кабіни лежить труп із зачоченою на голову шинелею. Земляк, закинувши за плече автомат, узяв за ногу вбитого й смикнув, стягаючи валянок. Другий валянок, уже знятий, стояв поруч. Вітер розмотував із ноги онучу вбитого.

— От холера, попримерзали, чи що! — сказав Блищинський.— Ану, фріц, отдавай. Допоможи, Тимошкін.

Тимошкін спинився оддалік і плюнув на сніг.

— І не гидко тобі? — сказав він, дивлячись, як Блищинський аж сопів та шарпав за ногу, а труп сунувся, і шинеля ще більше зачочувалась на ньому. Щоб було зручніше, Гришка вперся в нього чоботом.

— А чому гидко? Ноги відморозити — гірше.

Нарешті він стягнув валянок, присів на ящик, скинув кирзові чоботи й швидко перевзувся. Валянки справді були добрі — з обшитими шкірою носками й на шкіряних підшвах. Блищинський притупнув ними й закинув за спину автомат.

— Валяночки — перший сорт. Спасибі німцеві, тепер ноги будуть, як на печі. Розумієш?

На дорозі нікого не було, хлопці перейшли її й знову подалися вздовж валу. Блищинський, як завжди, тримався впевнено: щось пожувавши з папірця, спинився, вийняв з-за пазухи німецьку, обшиту повстю, баклагу й одкрутив пробку.

— Бачиш? Ром. Мабуть, французький, — він коротко хихикнув.— Ін віна верітас. Розумієш? Та куди тобі зрозуміти. Правда у вині. Запам'ятай.

Потім, задерши голову, він трохи побулькав, витер долонею губи і, не закриваючи баклаги, спитав:

— Дать і тобі? Так приємно! Селезінка потеплішала. На, ковтни. Тільки небагато.

Тимошкін нерішуче взяв, оглянувся і, піднісши до уст холодну од морозу шийку, ковтнув разів два. Ніякої насолоди він не відчув, але запашна рідина справді жаром розлилася в грудях, одразу стало тепліше. Хлопець оддав баклагу і, відчуваючи, як приплив якогось нового, незнайомого почуття сповнює його, йшов поруч. І раптом він відчув себе самотнім, було прикро, що з ним у такій біді зовсім не та людина, що хотілося б. «Ех, Ваня, Ваня!» — прошепотів хлопець, оглядаючись, але позаду нікого не було, тільки темна зимова ніч висіла над білою рівниною.

Блищинський ступав широко, Тимошкін ледве встигав за ним, але він, як міг, намагався не відстати. Розмовляти він не мав ніякого бажання, після двох гарячих ковтків він і зовсім замкнувся в собі.

— Чого ти такий кислий? Га? — спитав Блищинський. — Що товариш пропав? Та плюнь ти, який може бути товариш на війні! На день-два. Потім все одно — розлука, розумієш? Хто в Могилівську губерню, хто в госпіталь. Розумієш?

Тимошкін мовчав, він знав, що Блищинський не зрозуміє його переживань, та хлопцеві це й не потрібне було.

— А взагалі ти йолоп. Чому б тобі коло мене не триматися? Я б тебе не дав скривдити. І допоміг би. Що, думаєш, сили мало? Думаєш, якийсь там писар! Помиляєшся. Розумієш? В мене влади не менше, аніж було у майора Андреева. Недавно в артмайстерні їздовий вибув. Шепнув би Борису Павловичу з стройової частини, одразу переписав би тебе, і кінці в воду... Не бійсь, не тинявся б тепер чорт знає де.

Тимошкін неприязно огризнувся:

— А ти ж чому тиняєшся, такий розумний?

— Я? Це просто випадок. Розумієш! Що я, дурний, чи що? Думаєш, заради якоїсь медалі я на безглуздий вчинок піду? Дзуськи. Плював я на медаль і на дурнів. Моє життя дорожче за медаль. І якби не випадок, я б тепер да-а-леко був. І німцям не дався б. Розумієш?

— Що ж тебе стримало?

— Що, що... Гриценка — ординарця Андреева — позавчора підстрелили. Розумієш? І треба ж було йому підлізти під ту кулю. Так майор Андреев уранці каже: ходім, провітришся, а то ти тут димом просмердівся. Ну що ж, думаю, піду. Може, за півдня нічого й не трапиться. Пішли в третій батальйон, і на тобі — якраз прорив. Майору дві кулі в живіт — сконав, йому й клопоту мало. А я влип. Ось так. Розумієш?

Він помітно хмелів. Рухи його стали різкі, ліва рука широко одмахувала в такт кроків. Пильності він, проте, не втрачав і, гомонячи, позиркував довкола. Здається, землякова мовчазність спонукала його сповідатися, і, певно, тому що тут не було свідків і становище їхнє залишалось непевним, він, як то буває після тривалого мовчання, дав волю словам.

— Ми з тобою, Тимошкін, земляки, брат, і розуміємо один одного. Правда, колись там не дуже дружно жили. Та то дурниці — звичайно, пацани були. А тепер? Треба ж тверезо дивитися на все. Ти не думай, що я сержант, то мало що й розумію. Е, ні, брат. Думати треба. От! Щоб під танк кинутися — не багато розуму треба. Це й дурень зможе. Але — щібр цур рехтен цайт*, як писав Ніцше. А старий не дурень був. Ось. Ми молоді, нам треба на війні вижити, і вижити розумно. В тому вся сіль.

Огидна людина. Він був вартий того, щоб дати йому в пику, думав Тимошкін, але, зціпивши зуби, стримувався й слухав. Йому хотілося пізнати земляка до кінця, хлопець відчував, що десь у ньому закладена одгадка його вдачі, вона сьогодні свербить у нього, і Блищинський щось викаже.

— У полку що? У полку, хоч і в штабі, — не з медом. Не кулі, то снаряди, бомби. Ось коли б у корпус забратися. Це вже порядочок. Розумієш? Був у мене один задум... Якби не цей прорив учора. Ну, нічого. Може, навіть і краще. Ти запам'ятай: вийдемо — передусім прибитися до якоїсь тилової частини. А там роздивитися. Ти мене тримайся. Я й тебе влаштую. Не пропадеш! Розумієш?

— Отже, в тиліві частини, так? Проситися? — затаєно в'їдливо запитав Тимошкін.

* Вмій померти вчасно.

Але Блищинський не відчув чи не зважив на його тон.

— Ну й що ж, попросимось. Подумаеш! Рапортчику напишемо: так, мовляв, і так, частину розбили, а ми zostалися. Проявили героїзм, билися до кінця...

— Ех, ти! — сказав Тимошкін, вже не приховуючи своєї зневаги до нього.

— Що? Що я?

— Слизняк ти, ось хто. І тобі не буває гидко від самого себе?

Блищинський фальшиво заіржав, окинувши земляка холодним поглядом.

— Що, може, донесеш? У СМЕРШ донесеш? Як виїдемо? Чорту в зуби. А свідки де? Хто чув? А я ще й не таке скажу на тебе. Скажу, що ти в німців у руках був і давав показання про наші війська. Ну? Що? Ага, не подобається. Ось як. А втім, я пожартував. Щоб тебе перевірити: яким духом живеш.

І він знову заіржав — притишено, вискаляючи великі передні зуби з яснами. Тимошкін уважно й трохи збентежено подивився на нього — справді, хто знає, де в нього була правда, в цього чоловіка. Він міг її, ту правду, подати так, що вона мала б вигляд брехні, і, навпаки, брехня в нього могла бути правдоподібніша за правду. Хлопець уже знав цю здібність свого земляка і тільки зітхнув.

І раптом він змовк, уповільнив ходу: попереду вал обривався, і з-за нього показалася горожа, якісь будинки, дерева. Хлопці тихенько виходили з-за валу, по той бік теж видно було будинки, — це, мабуть, околиця села чи містечка. Все навколо спокійно дрімало серед ночі, тільки десь далеко, буксуючи, натужно гула машина.

Блищинський спинився, прислухався, — його хмільна самовпевненість змінилася настороженою заклопотаністю.

— Давай підемо в обхід, — тихо сказав Тимошкін. — Не йти ж нам вулицею.

Сержант мовчки згодився, і вони, обминаючи засніженими городами околишні будинки, подалися в обхід селища. В одному дворі раптом сполошився собака, кинувся на паркан, добре, що паркан був суцільний і високий. Блищинський стрепенувся, підхопив автомат і тремтячими пальцями вхопився за рукоятку.

Вони пройшли ще трохи, і раптом обидва спинились і подалися назад, притиснулись до стіни якогось крайнього хлівчика. Попереду, зовсім близько, у вербових посадках, була дорога і звідти долинали голоси. В сутінках снігової ночі там виднілися силуети автомашин чи транспортерів, на мить блиснув довгий промінь світла з фари, щось клацнуло, потім світло погасло.

Хлопці завмерли і вслухалися — найперше питання було — хто: свої чи німці? Гомін, що чувся на дорозі, був дуже тихий, не можна було розібрати слів, але Блищинський якимсь тільки йому відомим чуттям визначив:

— Німці! Що ж робити?

— Треба йти. Що ж іще робити? — сказав Тимошкін.

— В обхід?

Ні, в обхід не можна було. Побачивши їх у сніжному полі, німці, звичайно, запідозрили б, окликнули, і тут би вони й попалися. Краще було пробиратися попід будинками ближче до дороги, потім — перебігти дорогу.

Блищинський зрозумів це, і вони, притискуючись до стін і парканів, підійшли зовсім близько. Крайній будиночок біля дороги був гарний, з верандою, обсаджений колючими кущами за дротяною сіткою огорожі. Вони причаїлися біля цієї сітки й придивлялися до дороги.

Тепер уже було добре видно, що на ній стояла колона машин. Вони були дуже великі, чи, може, так здавалося в притемках; людей там не видно, тільки один раз клацнули дверці кабінки й на дорозі з'явилася постать. Тихо ступаючи в темряві, вона підійшла до дерева на узбіччі. Німець, немов приглядаючись у їхній бік, постояв, потім, загорнувши поли шинелі, вернувся до своєї машини.

Вони сиділи під огорожею. Блищинський, мабуть, боявся, це видно було по його настороженій зсугуленій постаті, по злому шепоту на всякий необережний земляків рух. Хоч і Тимошкіну було не дуже весело, але він знав, що боятися й не вміти приховати цього — принаймні огидно для фронтовика.

— Чортова таратайка! — злостився Блищинський. — Що ж робити?

У притемках зблизька видно було, як він хмурих лоб і сюди й туди поводив на фоні сніжної сірості своїм виразистим носатим профілем. Він шукав

виходу, намагався придумати, як би вилізти з такого небезпечного становища. Тимошкін особливо їй не намагався щось придумати, бо знав, що нічого, крім того, що треба перейти дорогу, вони не придумають. Від того, як пощастить їм у цьому, залежатиме все інше.

— Ну що? Треба переходити,— сказав Тимошкін, ждучи згоди товариша. Але Блищинський, певно, ніяк не міг згодитися на те їй мовчав, вдивляючись у ніч.

— Ну гаразд. Тільки ось що,— не дуже впевнено почав він.— Хай спершу хтось один — в розвідку. А потім другий. Щоб не обом зразу. Розумієш? Ну йди ти перший.

У Тимошкіна від тих слів аж душа стрепенулася — він знову відчув поруч знайомого Блищинського, який хитрував, комбінував, щоб самому щось вигадати.

— А чому це я перший? Чого ти мене виряджаєш?!

— А-а, злякався? — зашепотів Блищинський.— Ну не йди, коли боїшся. Подумаєш. Я піду. Але ж у мене сумка, документи, розумієш? Мені не можна.

Це було вже занадто. У нього з'явилися причини й привід, які давали йому право залишитися осторонь від найтяжчого. Так він робив колись ще на сільському вигоні, коли вони, хлопчачами, пасли гусей. Гуси раз по раз ішли в шкоду, а діти, граючи в цурки, по черзі бігали одвертати птицю. Та коли підходила черга Блищинського, він завжди викручувався: то в нього боліла нога або живіт, то не його гуси першими подалися в пашню. Тепер виходило те ж саме. Але баритися не можна було, і Тимошкін, не витримавши, підхопив свій автомат.

— Якщо так — нехай!

Мабуть, він вчинив надто необдумано,— така гарячка (сам розумів) була недоречна тут, за двадцять кроків від ворогів. Але він не хотів, щоб сержантові здалося, що він боїться або шукає легшого. І він пішов до дороги, не оглядаючись і не думаючи, як і що буде далі. Попереду чорнів тупорилий силует мерседеса, за ним у колоні машин був проміжок кроків на п'ятнадцять, і хлопець попростував туди. У цей час позаду почувся шепіт Блищинського:

— Почекай, не злися — пішли разом.

Він догнав хлопця, і вони поволі пішли вздовж огорожі. Ось силует машини побільшав, під придорожніми

деревами вищим став її брезентовий дах. Тимошкін подався до нього й провалився в занесений снігом рів. Блищинський знову десь пропав, але хлопець не оглядався, земляк тепер став йому ненависним і непотрібним. Згнітивши серце й намагаючись ступати якнайспокійніше, він вийшов на дорогу. В кабіні задньої машини тьмяно спалахнув і згас вогник цигарки. В кузові мерседеса щось грюкнуло, і сонний хрипкуватий голос пробурчав під брезентом:

— Руїх, Гейдель.

Швидкими кроками Тимошкін перейшов дорогу, перескочив через рів, і його серце, що завмерло було від напруження, раптом надійно й швиденько затьохкало в грудях. Хотілося бігти, але він, ледве стримуючи себе, йшов помалу. Ззаду знову почулося натужне дихання — то біг Блищинський. Він догнав і, полохливо оглянувшись, почав швидко випереджати хлопця.

— Тихіше,— шепнув Тимошкін.— Не біжи! Видно!..

Блищинський зрозумів, що така його поспішність може закінчитись погано, і пішов повільніше. Долаючи страх, він почав швидко входити в звичну роль начальника.

Попід якимись господарчими будівлями вони далеченько відійшли від дороги. Тимошкін трохи оговтався, обдивився. Машини вже ледве бовваніли. Німці не помітили хлопців чи, може, не звернули уваги, подумавши, що то свої. Попереду темніла якась довга будівля, мабуть, корівник. Вони зайшли за її ріг. Дорога була ще близько, але будівля добре захищала їх, і, набравшись сміливості, Тимошкін дав волю своїй злості на земляка.

— Ех, ти! Вихвалявся тільки: вмію, розумію. А трапилося — так за спину сховався. Боягуз!

Блищинський забіг наперед.

— Боягуз? — збуджено спитав писар.— Це я боягуз? Ти думаєш, свою шкуру рятую? Помиляєшся. Ось майорова сумка. Ти знаєш, які там документи? Знаєш?

— Не знаю і знати не хочу.

— Так би й сказав. Коли б знав, то не патякав би. Розумієш? Дурень ти. У цій сумці — військова таємниця, от! А ти базікаєш. От!

Блищинський невдоволено помовчав, обтрисив обліплі снігом поли шинелі, але ніяк не міг заспокоїтись і бурчав:

— А то — боягуз! Треба головою думати. Розуміти, що до чого. Учив-учив німець — і ніякого пуття. Ліземо, як свині в пліт. Це як у нас під час окупації... Пам'ятаєш, як у сорок другому біля Заболоття якийсь дурень убив одного паршивого німця. Приїхали карателі, спалили село, розстріляли двадцять чоловік. І за що? За одного німця. Ну, чи варто було лізти?

— Еге. Знаєш, як у тому анекдоті,— сказав Тимошкін.— Як же йти на фронт: там можуть око вибити!

— Дурень! — плюнув Блищинський.— Ще тобі скажу, Тимошкін: дурний ти, як ступа. Мало тебе життя терло.

— Годі вже. Добре, що ти розумний.

Він, видно, не на жарт розізлився й надувся. Вони ще довго йшли мовчки. Мабуть, наближався ранок, ніч потемнішала, в полі стало глухіше. Дуже доймала втома, і в хлопців почали злипатися повіки. Обидва вони змагалися з надокучливим сном, на ходу дримали й спотикалися. Один раз Тимошкін упав у сніг, а коли прочувався й устав, несподівано побачив, що темрява розсунулась, навколо посвітлішало. На свіжому нерушеному снігу де-не-де видно було стеблинки чорнобилю, кущі на межі; попереду в полі виднівся ожеред соломи.

Вітер не втихав, попід ногами завія пересипала снігом, і над тривожною землею поволі світало.

Розділ п'ятий

— Ну ось і вийшли, собачий хвіст! — сердито сказав Блищинський.

Вони спинилися коло ожереду, знесилено прихилилися до його запорошеного снігом солом'яного боку і з розпачем дивилися на схід, куди пролягав їхній шлях і куди вже не можна було поткнутися.

Якось непомітно розвиднілось. Захмарене вранішнє небо піднялося вище над білим простором, цяткованим плямами всього, що не було заметене снігом. Навскоси від ожереду бігли рівні рядки винограднику, за півкілометра впоперек поля, певно, на межі двох володінь, поставали в ряд молоденькі деревця посадки. Дальшим своїм кінцем цей ряд прилягав до невеличкого, з двома-трьома будівлями, хутора, який сиротливо тулився серед

величезного сніжного поля. Трохи збоку від нього й далі за деревцями ледве не на самому обрії височів, наче гуля на лобі, пагорок, і на ньому — видно було звідси — ходили, стояли, копали землю німці. Це було далеко, але хлопці не сумнівалися, що перед ними вороги. Тільки що з пагорка зійшла вниз група людей, певно, командирів. Один із них постояв, розмахуючи руками, мабуть, даючи вказівки, потім сів у машину й покотив дорогою у той бік, звідки земляки йшли вночі.

Блищинський вийняв з майорової сумки його артилерійську карту і, раз по раз оглядаючись довкола, водив по ній рудим нігтем — шукав місце, де вони зараз опинилися. Видно було, що він уже зовсім отверезів, перехід дороги й ця невдача з виходом до своїх занепокоїли його; від колишньої впевненості мало що лишилося.

— А давай ось так і підемо, — сказав Тимошкін, показуючи в бік од пагорка з німцями. Блищинський підняв від карти своє заклопотане обличчя, приплющив короткозорі щілинки-очиці й подивився, ніби понюхав, у простір.

— Що ти! Не пройдеш... І не висовуйся, не висовуйся так! Сідай! — по-начальницькому звелів він, побачивши, що хлопець висунувся з-за ожереду.

Тимошкін постояв трохи й відчув, як починає мутніти в очах. Ідучи, якось легше було вичавлювати з себе останні сили, та й не так діяв холод, а тепер мерзли ноги й усе тіло долала страшенна втома. Владною силою підступав до них голод. Тимошкін обмацав свої кишені, вишкріб в одній кілька крихот і вкинув у рот. В голові від утоми й безсоння тягуче, одноманітно гуло, і думки ніяк не могли зігнати якихось сонливих лінощів. Хотілося сісти, заспокоїтись, і більше, здається, нічого не треба було.

Тимошкін зсунувся спиною по соломі, сів під ожередом і, якийсь байдужий до всього, про що треба було б тепер дбати, віддався спокою.

Ожеред був великий, трохи похилений, з величезною сніговою шапкою зверху. З цього боку, з якого знайшли притулок хлопці, хтось підскуб солому, від чого утворився підстрішок, де майже не було снігу. За десять кроків звідси валялася залізна бочка з двома тавровими обручами, а біля неї, припорошений снігом, лежав

кінський труп. Пласка коняча шия влипла в сніг, черево неймовірним горбом виперло вгору, задня нога високо задерлася, і на ній свіжою іржею червоніла підкова.

— Що ж робити? — з тривожним сумом у голосі спитав Блищинський, сидючи над картою.

— Треба чекати. Може, ввечері виберемось, — сказав Тимошкін, відчуваючи, що перемогти втому в нього вже немає сили.

— Тепер нам каюк, розумієш? — нервувався писар. — Ох і влізли!

— Оце тобі й тиллові частини! — ущипливо обізвався Тимошкін.

— Чорт знає, що таке.

— Думай. Ти ж розумний. Ти вів.

— Еге, я вів, — розсердився Блищинський. — Я вів не до німців, я до своїх вів. Не забувай цього.

— Може, ще скажеш, що ти рятував мене? — без усякого запалу запитав Тимошкін, тулячись до соломи.

Блищинський втупився в нього своїми маленькими й рухливими очима, ніби хлопець винен був у всіх їхніх теперішніх невдачах.

— Порося несмалене! Якби не я, ти й зараз би під тим кушем лежав, товариша чекав би.

— А ти б і зараз під огорожею сидів, — не довго думаючи, відказав Тимошкін. У хлопця вже накіпіло в душі на земляка — і за хвастощі, і за безсоромне боягузтво, і взагалі за все попереднє, про що він мовчав і переживав у собі.

— Ти що? Справді вважаєш мене боягузом? — запально скрикнув Блищинський. — Думаєш, за своє життя боюся? Може, й так. Припустимо. Хай. Але не забувай: я гармати не кидав, як дехто... сміливий. А за гармату ти дивись... Варто довідатись начальству і... Розумієш?

— А що гармата? — одкинувся від соломи Тимошкін. — Ми що = ворогові її віддали? Чи повинні були тягти? Щербак он клин у речмішку несе. Що ми могли зробити?

Блищинський змовчав, а Тимошкін подумав, що, мабуть, він уже не забуде про ту гармату. Може, ще, виїшовши до своїх, перекрутить усе та намеле начальству — тоді спробуй довести, що це не так. Але хлопець не хотів задиратися, хай йому грець — врешті були важ-

лівіші причини для неспокою. Він знову подався в підстрішок ожереду, а Блищинський, видно, не на жарт збентежений новою невдачею, гугняво скаржився:

— А тепер нам каюк. Це вже напевно. Якщо навіть і виберемось. Тепер ми — оточенці. От же диявольська морока! Влізли!..

Тимошкін і сам розумів, що це погано. Правда, раніше хлопець про це не думав, йому все здавалося, що до ранку вони вийдуть з ворожого тилу, знайдуть свою дивізію і все пояснять. Але ось ця затримка, дуже схожа на пастку, стала перешкодою на їхньому шляху до порятунку. Було чого непокоїтись.

— Тепер оточенці, розумієш? — вів далі Блищинський. — В анкеті вже не напишеш, що в полоні й оточенні не був. Тепер на тобі чортів знак. Та ще особливий відділ на цугундер візьме. Розумієш?

— А за що брати? — сказав Тимошкін. — Що ми, якісь злочинці, чи що?

— Е-е, злочинці! Дивак, — легко озвався Блищинський. — Ти, мабуть, мало ще бачив. А я ось знаю. Злочинці чи не злочинці, а тепер на гачок і — ходи сюди, голубчику. Доведи, що ти не водовоз.

Невість чому — від цієї людини йшло саме тільки погане. Навіщо він нагадував про те, хіба мало було турбот їм, знесиленим, голодним, пораненим? У Тимошкіна від тих його слів піднялася в душі хвиля збурення, але все ж таки якось підсвідомо він згоджувався з сержантом. Хлопець і сам пам'ятав кілька випадків, коли тих, що вийшли з оточення, відряджали в тил і там провадили слідство. Правда, тоді його це мало зачіпало, а тепер сам опинився в такому становищі. «А втім, нехай перевіряють, хай пишуть протоколи, — думав Тимошкін, — він нічого поганого не зробив, і совість його чиста».

І немов у відповідь на ці його думки Блищинський якось сумовито сказав:

— Тобі що? З тебе багато не візьмеш. А в мене ось навчання горить. Розумієш? Тисячу болячок на їхню голову! — сердито додав він.

— Яке це навчання?

— Яке? На курси мали послати. Розумієш? На курси молодших лейтенантів, — уточнив Блищинський. — А тепер, мабуть, амба. Не пошлють же оточенця, —

сказав він, хмуро вдивляючись у далечінь і длубаючись у зубах соломинкою.

Тимошкін од здивування аж стрепенувся — так ось чому він так ние й клопочеться за свою репутацію. Ну, звичайно ж, вночі біля того валу він казав правду. Ця людина дбала не тільки про своє життя, а ще клопоталася й про якусь кар'єру на фронті. На це був здатний тільки Блицинський. Ще невідомо, як звідси ноги винести, а він уже бідкається, що не вдасться потрапити на курси. Воно й зрозуміло: Гришка скрізь намагався знайти для себе якусь користь. Один лише раз трапилося так, що йому не пощастило, — це ось тепер, і тому він уперто викручувався.

Того ранку в них обох були однакові умови, шанси на порятунок теж були однакові, й загинути вони могли разом. Але Тимошкін все ж таки не міг не відчутти в собі приємного злорадства, що зрештою і його земляка спіткала біда. Хоч раз узнає, де раки зимують, а то просидів півроку в штабі, начіпляв медалей та ще захотів стати й офіцером.

Тимошкін заліз глибше в підстрішок, завинув шинелею руку й, тремтячи всім тілом, з огидою й ненавистю дивився на Блицинського. А той, ніби зовсім не відчуваючи цього, засмучений і злий сидів, підобгавши під себе ноги, і пильно поглядав у поле.

— Чорт його знає, як усе безглуздо обернулося. Ти розумієш? Усе йшло гаразд, і ось — на тобі. Добре, що я в неділю взяв рекомендацію в майора. Тепер у небіжчика не візьмеш, — сказав він.

Тимошкін знову насторожився.

— Яку рекомендацію?

Сержант зиркнув на нього, немов на якогось не вартого уваги недоростка, і, знову поглядаючи в далечінь, неохоче відповів:

— У партію, звичайно.

— У партію? Ти?

— Ну а що ж? Чого дивуєшся? Ти що, думаєш, не приймуть? Хе! А ти спитай у штабі, хто такий писар артчастини Блицинський! Тобі скажуть. І замполіт, і начштабу, і майор Андреев сказав би. Розумієш? Що я, діло своє погано знаю? Чи малописьменний? Комсомолец, колишній партизан, активіст. А що ти думав?

Тимошкін поглядав на сержанта й думав, що сьогодні

ні його більше вже нічим не здивує цей чоловік. Хлопець зрозумів, яким став його земляк за той час, як вони розлучилися з ним у запасному полку. Він бачив, що Блищинського вже не присоромиш нічим, ні в чому він не розкається, він навіть не реагував на образу, хоч, здається, й не вважав себе за винного. І все ж таки Тимошкін сказав йому:

— Ти шкуродер, пройдисвіт, п'явка. Тебе ж усі товариші зненавидять! З такими поглядами тебе за сто кілометрів до партії не підпустять.

Сержант виплюнув соломину, обернувся до земляка — в його очах тліла іронічна посмішка.

— Сміливо сказано. Надзвичайно. Тільки чому я п'явка? І чому не підпустять? Давай битися об заклад. Хочеш? Ну? Ех ти, малеча! — зітхнув він з удаваним смутком. — Що тобі пояснювати? Життя ти не знаєш, пацан.

— А ти якщо знаєш, то чому ж на зборах не говорив того, що тут кажеш? Так тоді ти, мабуть, по газетці шпарив. Хіба ж такий був — гладенький, тихенький, все хвалив і підтримував...

Тимошкін аж тремтів — і од холоду, й від ненависті до цього неймовірного циніка.

— Підтримував! — передражнив Блищинський. — Що я, дурень — на рожен лізти? На зборах я говорив те, що всі говорили. Що заступник по політчастині доручав. Я ж солдат все-таки. Комсомолец і таке інше. Та що тобі пояснювати, хіба ти зрозумієш?

— Що зрозуміти? Нікчема ти!

Здавалося хлопцеві, що він більше ніж хтось знав цього хитрого негідника, свого земляка, і в той же час до кінця його зрозуміти не можна було. Мабуть, кожна звинина в його мозку мала своє відношення до світу, свій, відмінний від людського, намір, увесь він був сплетений з розрахунку, фальші й хитрості. Але Тимошкін ніколи не чув, щоб він так вивертав перед ким своє нутро, — а ось тепер, невідомо з якої причини (може, тому, що вони попали в пастку, з якої поки що не було виходу, чи, може, від того, що довго замовчував свої погані думки), Блищинський розгомонівся й нудно гугнявив своє життєве кредо.

— Дідька лисого ти зрозумієш! Ти просто обмежений хлопчисько, тупиця й недоучка, — сказав сержант. —

Що в тебе за плечима — дев'ять класів? А я філософію вивчав, мудрість життя. Мої батьки — сам знаєш — мужики. Як жили? В темряві, в нестатках — праця, суп, личаки. Що й казати! Але той час минув, і я хочу жити краще. Вирватись у люди. Пер августу ад августу — через труднощі до висот, розумієш? І я ж не вбиваю когось, не краду, не грабую. Я сам по собі. Що ж тут дивного? А зараз я розказую тобі це, бо ти ж земляк, хоч і колючий. Знову-таки — нас двоє, свідків немає, а он німці. Та й скільки таких, як я? Тільки вони не признаються. Вони в собі живуть і для себе. Думають одне, а говорять інше. Самі тільки дурні одверті й рівні, як голублі.

Тимошкіну дуже захотілося встати й піти від нього — піти до інших людей, таких, як були в їхній обслузі, — до Щербака, Скваришова... Навіть Здобудько видався тепер йому простим, хорошим дядьком. Але куди ти підеш? Позаду, попереду й з обох боків були вороги, Щербак пропав десь у сніговій ночі. Скваришов, Кеклідзе навіки zostалися в тому вузькому ровику на їхній вогневій позиції. І тільки він — цей слизняк, найогидніша йому ще з дитинства людина, сидить за крок від хлопця в такий тяжкий час і сповідається в гидоті свого життя. І Тимошкін слухав його, бо що він міг зробити сам у цій біді?

«Ех, Ваня, Ваня, дорогий ти мій, любий товаришу, — думав він. — Як ти потрібний мені в цей час! Ми поховали з тобою половину наших товаришів, бачили смерть кожного й знали, де їхні могили. Але що я напишу твоїй матері, якщо пощастить мені вибратися до своїх? Коли б ти був тут, не було б мені стільки клопоту, при тобі не плів би такої гидоти Блищинський. Певно, він прикусив би язика й говорив би інше — вихвалявся б своїми добрими ділами, які, мабуть, повидумував би. Ти, звичайно, не дав би йому патякати, а я не маю вже більше сили сперечатися...»

Блищинський тим часом устав і, трохи пригнувшись, обійшов ожеред, оглядаючи місцевість навколо. Німці на узгір'ї снували, як ті мурашки, ззаду дорогою мчали автомашини в напрямі до фронту. Сніговий простір по-світлішав, але небо було закутане сірими хмарами: дув холодний морозний вітер. Гришка знову сів, утиснувся спиною в солому, підобгав ноги й притих. Притерпів-

шиє до болю в руці, Тимошкін заплющив очі — голова солодко запаморочилася, все попливло і якось раптом стихло.

Він задрімав, сам того не помітивши, мов провалився в якусь безодню — без снів і відчуття часу. Правда, спати, здається, довелося недовго. Постійна внутрішня настороженість незабаром стрепенула його задубіле тіло, він злякався, щоб чого не трапилось, і розплющив очі.

Біля ожереду все було, як і раніше, скавулив і шелестів соломою вітер, Блищинський мерзлякувато скорчився поруч, уткнувши обличчя в коліна. Поле навкруги лежало пустельне, на дорозі шмигали сюди й туди машини, а на узгір'ї все ще стирчали німці. В полі гуляла хурделиця, снігові змії звивалися, метлялися, розповзалися по рівнині; вилизуючи простір, без упину поривалися в далечінь широкі хвилі завії. Від покинутої бочки із штапованим на дні написом «Wehrmacht» простягнувся в поле вигнутий сніговий намет. В ньому наполовину сховалася нерухома кінська спина, ноги, тільки пасма чорної гриви тріпотіли на вітрі, немов у них ще zostалися якісь рештки життя.

Не те, щоб Тимошкін спочив, але дримати більше не одважився, тим більше, що треба було дивитися, щоб не потрапити в ще гірше лихо.

Блищинський спав, солодко посапуючи собі в коліна, нанервувавшись, і, певно, вперше по-справжньому відчувши крах власних розрахунків.

Треба ж було дійти до такого нахабства, думав Тимошкін, щоб полізти навіть у партію. Хлопець завжди вважав, що таким, як Блищинський, не місце навіть і в комсомолі, що для цього в нього надто нечисті руки й сумління, а він — на тобі — вже добув рекомендації в партію. І першим рекомендує його безпосередній командир, начальник артилерії майор Андреев.

Тимошкін болісно думав, як усе це могло трапитися, і тоді з забуття несподівано вплив один Грищин вчинок, який колись неприємно вразив його. Було це ще в обороні в Молдавії. Якось потрапивши в штаб, Тимошкін вирішив побачити свого земляка й пішов шукати його по командному пункту. Блищинський, певно, повертався з хутора, і хлопець зустрів сержанта з повною пілоткою абрикосів, яку він ніс поперед себе, ідучи поміж штабними землянками. На нього, звичайно, накину-

лися писарі, що з весни сиділи тут у землі і, крім кукурудзи й свинячої тушонки; іншої їжі не бачили. Але Блищинський, сміючись, одбився, викрутився й незабаром шаснув зі своєю пілоткою в землянку майора Андреева. Тимошкін чув крізь завішені палаткою двері, як майор ніяково відмовлявся, а потім так само незвично дякував писареві, видно, взявши ті абрикоси. Незабаром Блищинський вийшов звідти, задоволено всміхаючись, надів на голову порожню вже пілотку й хитро підморгнув землякові. Бійці на передовій не мали такої розкоші, Гришка знав це, але, як і всіх, він обійшов Тимошкіна, несучи свій почастунок майорові. Мабуть, це було не один раз, і, звичайно, серце людське — не камінь. Блищинський умів підлеститись, лисицею підповзти до людини й показати себе зовсім іншим, аніж був насправді. Доказ того — ця ось рекомендація.

Тимошкін закутав шинелею коліна, глибше в комір сховав підборіддя й знову сказав сам собі: хай йому грець! Хотілося не думати про це, забути про земляка, але думки самі собою товклися в голові.

Бачили такого, націлився на офіцерські курси. Звичайно, розрахунок тонкий: через кілька місяців війна закінчиться, а він цей час перебуде десь у тилу, вчитиметься. Він уже тепер клопочеться, як улаштуватися в післявоєнному житті (в тому, що виживе, він був упевнений), в нього все розраховано на багато років уперед, сплановано, обдумано. А Тимошкіну й Вані Щербакову потрібно тільки одне — дожити до кінця війни. Аби тільки подолати цього кровожерливого фашистського звіра, дочекатися перемоги, вижити, побачити хоч би один мирний день без страху та крові, — і більше, здається, нічого не треба. Вони згодні на всяку працю, на будь-яке місце в житті, їм би всюди був жаданий рай після того пекла, яке вони пережили на фронті.

Боліла, ніла, смикала в Тимошкіна рука, подубіли ноги в закастених від морозу чоботях; вітер, здавалося, наскрізь пронизував його блаженку шинельку. Довкола шурхотіла, вирувала завія, в ожереді, певно, від холоду, попискували миші. Хлопець увесь тремтів, але він уже звик до холоду, голоду й болю, піднявши комір, сидів і думав. Спокій і думки про Блищинського розворушили в Тимошкіна затаєні мрії про далеке, здавалось, недосяжне післявоєнне життя.

Дивна все ж таки людина. Їхне життя майже на волосинці висіло в той час, навколо никали вороги, важко було дожити до вечора, щоб якось пробиватися далі, а його думки забігали далеко наперед — у той заповітний час, коли вже не буде війни. І знав же він, що сьогодні кожна годину їх могла спіткати смерть, проте не мав сили утримати свої думки-клопоти тільки на тому, як врятуватися. Думалося, що буде ж колись — і, мабуть, уже недовго чекати — кінець війни, буде перемога, і настане інше, не схоже ось на це, — звичайне людське життя. Хотілося вже тепер осмислити його, обдумати, що потрібно йому від того життя і яким він уявляє його для людей і для себе.

Чудові, мабуть, то будуть часи, думав Тимошкін. Люди з людьми будуть як брати, зникне чваньковитість, погорда, хтивість і заздрість. За роки великих страждань люди навчилися співчувати чужому горю, підпорядковувати свої прагнення великій меті, в особистому задовольнятися малим. Адже таких, як Блищинський, не так багато, а мільйони фронтовиків спізнали на війні велике почуття братерства — те чудове й світле, що люди набували, не втрачаючи, в це лихоліття. І заховати б, зберегти на довгі роки цей фронтовий набуток, не дати б його забути, не дозволити б його опоганити таким трутням війни, як Блищинський. Це було б чудово, і — вірив Тимошкін — люди зрозуміють і доможуться свого.

Його ж співучасть у тому майбутньому уявлялася хлопцеві дуже невиразно. Якщо, може, пошастить йому вижити, то, мабуть, він піде вчитися. Звичайно, треба буде працювати, але де й ким — він не знав ще й думав, що, зрештою, це не так уже й важливо. Знайдеться десь шматок хліба, буде поруч товариш, спокій мирного дня — і хіба цього мало для звичайного людського щастя? Правда, може трапитися так — і це дуже можливо, — що поруч опиниться Блищинський. Але чорт його бери. Рано чи пізно, а люди роздивляться, що він за один, зрозуміють і викриють його; а зараз сваритися з ним Тимошкін не мав ніякого бажання. Огидне це діло — сваритися з людиною, та ще з земляком, доносити на нього чи навіть виступати на зборах, викривати, тим більше, що можуть навіть і не повірити. Зрештою, чи варто так переживати через одного якогось виродка,

коли навкруги стільки хороших хлопців. Отак думав Тимошкін, трошки заспокоївшись і відпочивши.

А ще він думав, що після такої суворої боротьби за життя на землі все — і погане й хороше — в людях у свій час визначиться і стане на своє місце; розкусять і цього Блищинського, — час і історія доможуться свого, і людина нарешті постане перед суспільством у всій своїй правдивій сутності. Ще ж ніколи не вдавалося нікому видати біле за чорне й навпаки. Не очорнили ж, не опоганили ні зла фортуна, ні підлі люди іншого його земляка й односельця Адама Ждановича. Скільки він пережив, але ж від того не змінився, не озвірів, зберіг у собі все найкраще, а може, ще й покращав. Тиждень тому хлопець одержав звістку з села, що знайшовся, об'явився Адам, якого не було вісім років, а тепер воює на Першому Білоруському фронті, командує танковою ротою, і шість орденів, кажуть, блищить у нього на грудях. А чого тільки не пережив цей чоловік, і от же відступилася смерть, що сто разів насідала на нього.

Тимошкін був тоді дуже малий і мало що запам'ятав з давніх сільських подій, але ця людина з дитинства глибоко запала йому в душу. Пам'ятає хлопець, одного разу на зборах вирішувалось питання про організацію комсомольського осередку в селі, виступав хтось приїжджий з району, а потім Адам Жданович. Володька сидів тоді на оберемку дров біля порога й наче тепер пам'ятає, як кидав Адам в обличчя куркульських синків свій гнів, як кривилися озвірілі вусаті обличчя братів Миколайонків, як лаявся з ним заможний хуторянин Прянусь. З односельчан ще ніхто не зважувався записатися в комсомол, тоді перший підвівся Адам і сказав, що він не боїться куркулів, і закликав бідняцьких хлопців підтримати його. Що робилося на тих зборах! А десь через тиждень Адама побили. Підстерегли після вечірки й били кілками по голові, проломили череп. Два місяці лежав Адам у лікарні, а, очунявши під весну, все ж таки домігся свого й організував осередок.

Він став у них першим активістом, потім секретарем сільради, організовував колгоспи, ходив і їздив по всій окрузі, ніколи не знаючи ні сну, ні відпочинку. Одного разу його підстрелили з дробовика, іншим разом хотіли втопити. Після одних зборів штрикнули ножем, і він по

тому кульгав ціле літо... Зате як любили його діти! Він з ними завжди був веселий, забавляв їх, жартував і часом оповідав, яке буде життя в країні через багато-багато років. Тоді він ставав задумливим і привітним.

У тридцять сьомому він уже був секретарем райкому комсомолу, приїжджав інколи в їхнє містечко і, як і раніше, їздив по селах. Тільки в цей час не було кому його ненавидіти й ніхто його вже не пробував убити. Люди поважали його — і молоді й старі — і більше, ніж будь-яке інше начальство, поважали в районі. До нього ходили колгоспники з своїми безнастанними клопотами, він завжди допомагав усім, як тільки міг. Їхнє маленьке село, відоме раніше не далі, як за десять кілометрів, стало славним на весь район. Усі знали, що він їхній, — цей комсомольський секретар Жданович. А він усе жив неодружений, без господині, без будь-яких пожитків, мотався від району до батька.

Його старий за п'ятнадцять кілометрів возив йому харчі, мати прала білизну. І тоді знайшлися все ж таки ненависники, які захотіли знищити його. Восени якось причвалав з району старий Жданович, приніс ські-такі синові речі і на всі розпитування тільки зітхав, а мати плакала. В той час нерідко траплялося таке, але ніхто ніколи не міг подумати, що страшні слова «ворог народу» будуть приліплені до Адама Ждановича. А ось так сталося. На довгі роки, наче в воду впав, зник чоловік без сліду й слуху.

Сільські підлітки дивувалися не менше, ніж дорослі, і ніяк не могли зрозуміти, що діється в світі. Деякі мужики були твердо впевнені, що сталася помилка, казали, розберуться десь там, і Адам незабаром повернеться. Але минали роки, а він не з'являвся. Тимошкінову душу довго ятрив невігойний біль за ним, і скільки хлопець собі не казав, що Адам — ворог, якщо так з ним вчинили, серце його не хотіло забути щирої прихильності до людини. Багато він тоді перечитав книжок, поставали перед очима й зникали образи невідомих сміливих людей, а цей свій хлопець Адам Жданович невігойним незрозумілим болем довгі роки жив у його серці.

І, мабуть, давно вже він не відчував такої радості, як у тому вузькому ровику біля кукурудзи, коли довідався з листа, що серце не ошукало його.

Розділ шостий

Задубілий і геть знесилений, він знову, здається, заснув. Невідомо, скільки тривав той сон, але раптом хтось смикнув його за плече — хлопець здригнувся, прочумався й побачив над собою Блищинського. Той щось казав, але Тимошкін, не розуміючи, бачив тільки, як беззвучно ворушаться його тонкі губи, тривожно роздуваються ніздрі і в округлених рудих очах холоне страх.

— Тимошкін, ідуть!.. Чуеш, ідуть!.. Сюди!..

Хлопець підвівся в соломі, охоплений передчуттям біди, але все ще не міг зрозуміти, що трапилось й що йому треба робити. Потім схопився на болючі задубілі ноги, взяв автомат і вдивився в сніжне поле, куди тицяв рукою сержант.

Їхнім вранішнім слідом полем від дороги йшов чоловік. Було ще далеко, і Тимошкін не міг роздивитися, хто це: свій, німець чи, може, угорець, але вже тепер можна було вгадати, що прямував він саме до цього ожереду. Добре, що Блищинський прокинувся й нагледів його. З усього було видно: писар злякався й тепер бігав очима по обширу, шукаючи якогось порятунку. Але не було куди подітися — попереду й збоку мчали дорогою німецькі автомашини, на пагорку вже окопалися німці й чогось чекали. Добре, що вороги були порівняно далеко від них, не дуже оглядалися на свій тил — певно, вся їхня увага була спрямована в бік фронту.

А чоловік підходив усе ближче. Блищинський прищулювався за рогом ожереду; дрижачи всім тілом від холоду, Тимошкін присів поруч, і вони поглядали, силкуючись якось зрозуміти, хто це. І тоді стало видно, чоловік іде якось дуже важко, хитаючись, мов п'яний, час від часу спиняється. Потім їм здалося, що він несе на собі щось важке й велике, — це й змушує його так нерівно ступати й нахиляти голову.

Вони довго, до сліз в очах, приглядалися до цього пішохода. Було дуже холодно, навколо мела поземка, вітер шарпав солому в ожереді, шерхотів і раз у раз шалено кидався в їхній трохи затишний підстрішок. Грищина офіцерська шинеля аж іскрилася, обсипана срібlistим сніговим пилом. У Тимошкіна, здається, все

задубіло всередині й боляче нило. І раптом від якогось незрозумілого, неусвідомленого почуття Тимошкін подався з підстрішка. Видалось йому — виразно, надійно, радісно — що то Іван Щербак. Ще нічого в ньому не можна було розглядіти — нічого характерного ні в по-статі, ні в одягу, а вже вдарила в голову сподіванка — кінець самотності, тепер вони будуть разом! Ледве стримуючи свою радість, він настійно казав собі: це він несе пораненого Здобудька, тому така дивна хода в нього. Й така постава.

— Блищинський! — гукнув він землякові. — Це Щербак!

Блищинський притих, насупився, поміркував і обережно зауважив, вдивляючись у далечінь:

— Звідки він візьметься?! Це хтось інший.

Тимошкіну стало прикро, що земляк не поділяв його радості.

— Дивак, подивись: у ватянці, високий і йде перевальцем. Мабуть, Здобудька, нашого іздового, несе. Хіба не він?

Блищинський ще придивився до далекої, мабуть, знеможеної від ходи постаті й вилаявся:

— Ну, звичайно ж. От дурені! Якого дідька він преться сюди! Чи йому не було іншої дороги?

— А куди ж йому йти! — здивувався Тимошкін. — Бачить ожеред і йде до нього.

— Бачить! А того не розуміє, що нас викриє. Ще німців за собою приведе.

Іван підійшов ще ближче, і Тимошкін уже не тільки відчував, але бачив і впізнав його куценьку з одстовбурченими кишенями ватянку, схилені дужі плечі, на яких лежала якась ноша; на грудях на ремені теліпався його ППШ.

Блищинський стурбованим поглядом знову окинув простір, але, здається, ніде ніхто не стежив за ними. Тоді він поставив на запобіжник автомат і сказав:

— Не міг десь почекати до ночі. Треба ж було пертися перед очима в німців... А ти ось що, Тимошкін... Хочеш врятуватися — тримайся коло мене. Розумієш? Ти не слухай його. Зрештою, я командир, а не він. Я сержант, розумієш? А він рядовий.

— Ну це вже дзуськи, — сказав окрилений Тимошкін.

— Як це — дзуськи?

— А так.

Блищинський зиркнув на хлопця й змовк; якась за-таена злість майнула на його почорнілому від холоду й зарослому щетиною обличчі. Потім, ніби щось пригадавши, засунув руку за пазуху, вийняв баклагу, побовтав, але вона була, мабуть, порожня, і він пожбури-в нею в бочку. Дзвінко брязнувши, посудина відскочила в сніг.

— Чорт з тобою! — сказав Гришка. — Пропадеш — сам будеш винуватий.

Він злився, але Тимошкіну вже начхати було на його злість. Іван підійшов зовсім близько, він важко ступав по снігу, дуже зігнувшись і тримаючи на спині людину. Потім глянув уперед, побачив їх під ожередом, спинився, придивився і, мабуть, впізнавши, прискорив ходу. Тимошкін був дуже радий, що Іван живий і нарешті знайшовся і що вони тепер будуть разом, тільки...

Тільки кого ж це він тягне на собі в сизій офіцерській шинелі? Ні, то не Здобудько. У Здобудька звичайна, як і в усіх, солдатська шинеля. До того ж, у цього чоловіка нестрижена голова, на якій вітер куйовдить білявого чуба, і довгі ноги в чоботях звисають ледве не до самого снігу.

І тут Тимошкін глянув на свого земляка. Той теж, певно, роздивився вже Щербакову ношу й насторожився, тривожно примружив короткозорі очиці, роздув ніздрі. Пальці його рук нервово забігали по грудях, ніби чогось шукаючи, намацали ремінь сумки й учепірились за нього.

Передчуваючи щось недобре, Тимошкін не втримався на місці й кинувся через кучугуру до товариша. Розкидаючи чобітьми сніг, він біг до нього, весь час вдивляючись в обличчя хлопця, нарешті зустрів його погляд і не впізнав. Страшно було дивитися на Іванове обличчя! Мабуть, від втоми, бруду й поту, що заливав йому щоки, вираз став диким, очі світилися якимсь лютим, шаленим блиском. Від такого вигляду в Тимошкіна одразу потьмарилась радість зустрічі — він уже зрозумів, що з товаришем трапилось лихе.

Не сказавши й слова, Тимошкін підхопив за ноги чоловіка на Щербаковій спині, й, хитаючись, вони обидва пішли до ожереду. Ледве добравшись до підстрішка, Щербак разом з ношею опустився боком на солому.

Тимошкін обережно поклав ноги і вперше глянув на того, хто нерухомо лежав поруч з товаришем. І хлопець жахнувся. В закривавленій сизій шинелі за Щербаковою спиною тихо стогнав зблідлий, не схожий на себе майор Андреев.

На кілька секунд, здається, хлопець скам'янів, вражений тим, що побачив, потім глянув на Блищинського. Земляк тиснувся до ожереду, дивився на двох чоловіків на соломі й кусав губи. Але, оволодівши собою, він одразу ж змінив розгублений вираз обличчя, якимсь роблено пожвавішав, став на коліна перед нерухомим майором і забелькотав по-жіночому швиденько й фальшиво:

— Товаришу майор! Товаришу майор! Ви живі?

Тоді на землі тяжко простогнав Щербак. Повільно, ледве долаючи втому, він звівся на руки, потім на коліна, став на одну ногу, на другу... Обличчя його стало ще страшніше — передчасно постаріле, почорніле й уперте хлоп'яче обличчя, — повільно підводився він, пронизуючи Блищинського повним ненависті й злості поглядом. Тимошкіна Щербак чомусь не помічав, ніби його й не було тут. Відчуваючи, що трапилося жахливе, хлопець, не тямлячи нічого, винувато стояв поруч.

А Щербак тим часом устав і, не зводячи лютого погляду з Блищинського, почервонілою рукою намацав ззаду свою кобуру, вийняв пістолет і знесиленим повільним рухом смикнув назад-вперед затвор.

— Скидай шинелю, вовча душа! — хрипкуватим простудженим голосом сказав він Блищинському.

Той, хитнувшись, відскочив від майора, підніс перед обличчям руки з тонкими тремтячими пальцями й забурмотів огидно й жалісливо:

— Пожди, пожди!! Що ти?! За що? Я ж нічого... Присягаюся!..

— Присягаєшся? Ах ти, падлюка, зрадницька морда!.. Присягаєшся? А майора хто покинув? Хто свою шкуру рятував? Ні, не вийде, гнидо!

Він підняв руку з пістолетом, націлюючись в груди Блищинському, і тоді, може, за одну мить до пострілу, якась сила штовхнула Тимошкіна до товариша. Він схопив його за руку і, сам не знаючи чому, заговорив:

— Зачекай, Ваню! Зачекай! Не треба! Потім! Чуєш? Потім.

Щербак рвонув од нього руку.

— Геть! Не заважай!

Але вже ця коротка мить замішання дала, певно, Гришці можливість опам'ятатися, і він закричав уже іншим, обуреним голосом:

— Що ти робиш?! У кого стріляєш?! Розберися, зрозумій, дурню. За що губиш!!!

Чи це справило своє враження, чи те, що Тимошкін встиг крикнути, що тут недалеко німці, але Щербак опустив пістолет.

— Ах ти, собака! — тремтячи від злості, хрипів Щербак. — Він ще обурюється, він викручується. Он подивися! — показав хлопець на нерухомого майора, який лежав на соломі. — Ось що ти наробив, сволота продажна. А ще сержант! Полковий писар! Ну стривай! Від мене ти не втечеш. Я тебе з-під землі дістану!

— Ну чого ти? Чого ти на мене накинувся? Я його, може, з кілометр тягнув. Але ж він помер! Зрозумій! Помер... я думав. Тому й залишив. Як же нести? Німці навкруги. Сам знаєш, людина ж ти!

Він зрозумів, що найбільша небезпека вже минула, і навіть спробував роблено всміхнутися, щоб запевнити Щербака, що той помиляється.

Іван нервово засовував у кобуру пістолет і, не зводячи з писаря тяжкого погляду, стомлено й злісно хрипів:

— Свого командира, свого начальника пораненого покинути під самим носом у ворога! От мерзота, от же негідник! А що тепер? — він важко й повільно опустився на коліна перед майором. — Руки поодморожені, ноги, мабуть, також. Ну що тепер вдієш. Як зарадиш?

Тимошкін теж схилився над майором — сиза шинеля пораненого на плечах і грудях була в бурих підмерзлих плямах крові, зблідле обличчя здавалося зовсім нерухомим, тільки під оком неспокійно смикалася маленька жилка. Майор давно, мабуть, знепритомнів і тихо стогнав у час коротеньких неглибоких видихів.

— Тепер ти його понесеш, вовча душа, — підіймаючи від пораненого голову, суворо сказав Щербак. — Звідси й до кінця.

Потім удвох з Тимошкіним вони посунули майора глибше під застрішок, Блищинський послужливо розгорнув солому, допоміг прикрити нею майорові ноги. Вираз сержантового обличчя був ще насторожений, але в по-

гляді поступово з'являлася хитрувата впевненість. Щербак сердито й заклопотано хмурився.

— В нього, до того ж, і рука ще прострелена, крові багато витекло. Бачиш, що робиться,— він трошки підняв з соломи майорову долоню.— Коли б чого поганого не сталося. Відморжена.

Рука справді була страшна, якась дуже біла й розпухла, та й взагалі в майорові ледве жевріло життя. Дивно було Тимошкіну бачити знайому кремену постать цього чоловіка, їхнього командира, й розуміти, що тепер він уже зовсім не той, сама присутність якого надавала артилеристам певності й сили в бою. Тепер він був кволіший за дитину. Та їм не потрібна була його сила — бійці хотіли тільки, щоб він опритомнів, заговорив, побачив, у яку біду вони попали, і щось пораяв.

Щербак якийсь час сидів над ним, звівши суворі брови, і щось уперто й напружено думав. Відчувши, що товариш уже трохи відійшов у своєму гніві й перепочив, Тимошкін спитав:

— Як же це сталося? Пішов по Здобудька, а знайшов майора?

— Як сталося? Знайшов Здобудька. Вбитий. Прямо в потилицю. Потім заблудив. Така темрява, сніг. Ходив-ходив і згубив вас. Натрапив на кукурудзу. І ось майора знайшов. Той же гад покинув його... Майор сам сказав. Коли ще притомний був.

— Якби ж я знав, а то дивлюся — стих, ну, думаю, помер,— з фальшивою гіркою озвався Блищинський. Він стояв над ними, прихилившись плечем до ожереду, і з цікавістю поглядав на майора. Дивно було, як швидко він забув про Щербакову лютість і тепер намагався вдавати, ніби нічого серйозного між ними й не трапилося. Щербак зміряв його погрозливым поглядом:

— Ти краще мовчи! Ось вийдемо — я тебе покараю. Нещадно покараю! Не думай, що одбоярився.

Вони помовчали трохи, Щербак уперше оглядів усе довкола — снігове поле, виноградник, деревця, хутір, розкопаний німцями пагорок удаліні.

— Пройти не пробували?

— Ні. Як же пройдеш: німці кругом.

— А я ледве дорогу перейшов. Зранку сидів. Добре, що на лісок натрапив...— казав він, озираючись.— Ох ти холера! От біда! Треба ж майора рятувати. Тепло

йому потрібне. Може, якась операція... А то загине до вечора.

— Звичайно ж. У соломі не дуже нагрієшся,— уставив своє Блищинський. Вигляд у нього був незалежний, але своїх міркувань він не висловлював одверто, видно, все ж таки остерігався Щербака. Щербак нічого йому не відповів.

— Як же ти ніс його так далеко? — спитав Тимошкін товариша.

— Знаєш, не раз уже думав: упаду й здохну. Але ніс. Як же ти покинеш: своя людина.

Він помовчав і зовсім уже стихшено спитав:

— Курити, звичайно, нема?

— Немає, брат.

— Погано... А я ось у Здобудька папери взяв.— Щербак простяг ногу, добув з кишені потерту пачку документів.— На, ти ж грамотій — одпишеш. Як вийдемо...

Тимошкін узяв з його рук загорнуту в папірець червоноармійську книжку, якісь довідки, потерті, пожмакані аркуші. Один аркушик розгорнув: то був лист — нерівні, написані олівцем рядки до рідних, кудись на Вінничину чи Кіровоградщину. «Одсилати його чи вже не треба?» — подумав він і пробіг очима перші нескладні слова українською мовою: «Пишу вам усім — жінці і братовій Олені, брату Опанасові і всім родичам, що я попав до артилерії, воюємо Гітлера з гармати. Мене хотіли назначить до коней, та я відмовився — як це я буду в обозі, коли в мене свій рахунок з Гітлером за Микола. Воюємо ми добре, хлопці в нашій обслузі сміливі, командир Скваришов теж справедливий і одважний, а ще й хороший. За мною не горюйте, а що трапиться, то дарма не загину, а покажу цим фріцюкам. Чоботи мої нехай Петро оддасть кумові, щоб підбив підосви, вони ще міцні, а за роботу, коли прийду після війни, в боргу не зостануся. А ще сходи до голови сільради, нехай по оцій справці зменшить тобі плату, як червоноармійській родині...»

Прочитавши листа, Тимошкін трохи здивувався, вперше побачивши зсередини цього тихого, нерозторопного, як то кажуть, чоловіка, мабуть, здатного на більше, ніж те, що він встиг зробити за короткий час на війні. Хлопець навіть пошкодував за тим, що ось до цього

часу трохи зневажливо ставився до їздового, який насправді був зовсім не поганим солдатом.

Щербак, підвівшись на колінах, все оглядав місцевість. Німці на пагорку потроху ворушилися в розкопаній землі, повз них дорогою мчали автомашини в напрямі фронту. В сніговім просторі посвітлішало, але небо скрізь було затягнуте сірими хмарами, дув холодний морозний вітер.

В той час заворушився, застогнав у соломі майор, видно було з усього, що в ньому догорали рештки життя, і Тимошкін подумав, що було б зовсім безглуздо після всього, що сталося, дати йому загинути тут, за кілька, можливо, годин до порятунку. Певно, це турбувало й Щербака. Хлопець стомлено підвівся на ноги, вдивився в сніговий обшир, і погляд його несподівано впав на той маленький хутір, що самотньо чорнів у кінці посадки.

— Не бачили, в хуторі німців нема? — спитав Іван.

— Чорт їх знає, може й є.

— Та нема там нікого, — впевнено сказав Блищинський.

Ця його впевненість розізлила Тимошкіна.

— А ти ходив туди, чи що? — неприязно запитав хлопець.

— Не ходив, зате дивився цілий день. Розумієш?

Щербак недовірливо глянув на Блищинського, потім на Тимошкіна й узяв з соломі автомат.

— Я збігаю. Якщо можна буде, перенесемо майора туди.

— Ваню, постривай, — схопився Тимошкін. — А може, там німці?

— Нехай сходить, — тихо, але настійно сказав Блищинський. — Чого боятися?

— Ваню, не йди! — заперечив Тимошкін. Але хіба можна було переконати Щербака? Такий уже був цей чоловік: коли наміряться що зробити, то вже доможуться свого.

— Я швидко. Ти подивись тут, — сказав він Тимошкіну, поправив шапку й пішов. У Тимошкіна щось боляче стрепенулося в грудях.

— Чого ти на комусь виїжджаєш? — крикнув він землякові. — Чого сам не сходиш? Знову за чужу спину сховався!

Але вони вже zostалися вдвох, і Блищинський знову

став, як раніше, — впевнено-нахабним. Нічого не відповівши, він вовкувато, спідлоба дивився на Тимошкіна, від затаєної злості роздимає ніздрі й зручніше вмошувався на соломі. Тільки остаточно влаштувавшись, відповів багатозначно:

— А клина від гармати в нього все ж таки нема...

Тимошкін спочатку не зрозумів, а коли збагнув, що це він про Івана, здивовано подивився на земляка. Той спокійно, з прихованим глумом витримав його погляд.

— Ну то й що? — запитав Тимошкін, відчуваючи нестерпну ненависть до нього.

— А нічого, так. Для пам'яті...

Щось він затаїв у собі проти Щербака, але Тимошкіна вже не дуже цікавило те. Його охопила тривога. Він сам не розумів чому, але вся його душа протестувала проти Щербачової розвідки хутора. Щоправда, небезпека там була невелика, німці на пагорку й на дорозі — порівняно далеко, щоб у самотній людині в полі розпізнати ворога. Але якось інстинктивно відчував Тимошкін, що це — крок до їхньої нової біди. І він змовк, пригнічений тим передчуттям, і, ставши на коліна в соломі, дивився вслід товаришеві.

А Щербак тим часом обійшов заметеного коня і впевненою ходою рішучої людини пішов собі, все віддаляючись, у зав'язаний сніговий простір.

Розділ сьомий

Небо поволеньки прояснилося, хмари сповзли з небосхилу, залишивши по собі рідку білясту поволоку, що повила, пригасила низьке холодне сонце. Подолане зимовою стихією, воно маленькою жовтою плямою безсило повисло над обрієм і помаленьку пішло до заходу.

По всьому величезному простору, з краю в край снігової рівнини, слалася-мчала поземка. Невтомний працівник вітер гнав і гнав кудись розмаяні пасма снігу, рівняв, роздмухував, по-своєму наряджав, переінакшував білий зимовий простір. Поодинокі стебла чорнобилю на межі розпачливо й невпинно тремтіли, вітер рвав, шарпав солому з ожереду; вхопивши снігового пилу, сердито кидав його в дучку під застрішок. Майор знову притих у забутті. Блищинський втиснувся спиною в солому, зарив у неї ноги, сховав у рукавах руки й сидів

скорчившись — заклопотаний, сумний і мовчазний. А Тимошкін, забувши про непогамовний свій біль, не чуючи вже задубілих ніг, стояв на колінах і невідривно стежив за Іваном.

Він усе далі відходив од ожереда, трошки опустивши праве, з автоматом, плече, ступаючи по-качиному неквапливо, перевальцем. Вітер виривав з-під Іванових ніг снігові пасма й розстилав їх по землі; ззаду за хлопцем тягся кривуватий ланцюжок ледве помітних ямок-слідів. Тимошкін жадібно придивлявся до кожного кроку товариша, до кожного руху — пекуче передчуття великим каменем душило йому груди. Здавалося, ось-ось заgrimлять постріли, вибухне міна і він назавжди втратить свого найкращого товариша.

Але навколо було тихо — ні пострілів, ні звуку, тільки скавулів, гудів і шелестів снігом вітер. Один навушник Іванової шапки прикривав щоку, а другий стирчав убік, і тасьма зав'язки тривожно тріпотіла на плечі. Поступово його постать зменшувалась, і незабаром силует хлопця став зовсім невиразним.

Щербак дійшов до ряду молодих дерев і попід ними попростував у хутір. Іти межею, мабуть, було краще, бо він прискорив ходу і, все віддаляючись, одне по одному поминав деревця. Вже його могли бачити з хутора. Тимошкін уважно вдивлявся, очі від напруження й вітру сльозилися, але він боявся навіть кліпнути, щоб не пропустити, коли трапиться біда. «Хоч би як-небудь, хоч би як-небудь!..» — тремтіла думка-жадання, і всією силою своєї змученої душі він прагнув, щоб його тривоги не збулися.

На півдорозі до хутора Іван, мабуть, натрапив на якийсь рівчак, увійшов у нього й сховався ледь не по шапку, потім знову показався на снігу.

І ось він біля самого хутора. Від болісного напруження Тимошкін аж дрижав, проте він, як і раніше, дивився, слухав, мерз на вітрі і, бажаючи вдачі, з кожним кроком товариша ждав біди. Але, здається, обійшлося без неї. Іван поспішно підходив до якоїсь цегляної будівлі: ні біля неї, ні біля сусідньої будівлі нічого живого або чогось підозріливого не було видно. Нарешті він підійшов до рогу, пройшов уздовж низької цегляної стіни, проминув якусь чорну пляму на снігу й зник на подвір'ї.

Було тихо, як і перед тим.

Увесь задубілий, Тимошкін трохи ослабив своє напруження й полегшено зітхнув. «Може, як-небудь?» — з'явилася несмілива надія. Він прихилився спиною до соломи, закутав шинелею коліна й, дивлячись на хутір, чекав.

Його напружене, мов струна, бажання якось одвернути від товариша біду трохи ослабло, за що після він ладен був проклясти себе. Може, тим хлопець позбавив Івана якоїсь нез'ясовної таємничої підтримки, і той ранише, ніж треба було, втратив пильність і віддався безпечності. Він не знав, як те сталося, — може, навіть кліпнув у той час, — тільки якось несподівано побачив, що навпрошки сніжним полем з хутора прудко, рятуючись, біжить людина.

Спершу хлопцеві здалося, що то хтось інший, не Іван. На якусь мить він розгубився, не розуміючи, що сталося, та на хуторі поривчасто й глухо затріщав автомат.

По ньому пустили довгу, мабуть, поспішну чергу, Іван оглянувся й кинувся вбік, потім — у другий, — хитрував, щоб не поцілили. У Тимошкіна геть усе похолонуло всередині, потім гарячим окропом плеснув у душу сполох. Поруч стурбовано схопився Блищинський, але хлопець не глянув на земляка, — його пронизала думка, що Іван у смертельній небезпеці.

Все подальше відбулося надзвичайно швидко й жахливо. Два чи три автомати з хутора почали бити короткими переривчастими чергами, Іван упав перший раз, перекотився вниз, вистрілив у відповідь, схопився, побіг і впав знову.

Нестримне бажання допомогти товаришеві, який, мабуть, гине, вихопило хлопця з застрішка. Він кинувся в поле — ноги шугнули в тверду снігову кучугуру, вітер з-за ожереду сердито рвонув поли шинелі. І тоді ззаду сердито озвався Блищинський:

— Стій! Куди?! Чи не здурів? Куди ти поперся?

Тимошкін тільки на мить одірвав погляд од далечі, оглянувся на непотрібного тут між ними Блищинського, який теж схопився з-під ожереду. І коли він знову, біжачи, глянув уперед, Ваня лежав на снігу за кілька метрів од рівчака й, здається, не ворухився.

В Тимошкіна підломилися ноги. Спіткнувшись, відчув, як щось туге й нестерпно болюче підкотилося до

горла. Він з дикою люттю закричав на Блищинського:

— А ти що?! Знову хитруєш? Вперед, мерзотнику! Чуєш?

Він іще невість що кричав, але зблідлий Блищинський, скам'янівши й обіруч тримаючи автомат, безтямно дивився на нього. Тимошкін поспішав і аж тремтів, збентежений бідою, а писар усе шулився під ожередом, боячись вийти на сніг. Тоді хлопець рвонув ручку автомата й кинувся до нього.

— Вперед, собако!!! Застрелю!!!

Він втратив над собою владу, міг би вбити його, і Гришка, мабуть, зрозумів це. Видно було, як у рудих писаревих очах ворухнувся страх, як задрожали його тонкі губи й він, боязко поглядаючи на земляка, несміливо вийшов з застрішка.

— Ну чого ти? Чого? Сказився, чи що? — збентежено бурмотів той, але потрюхав у поле.

— Бігом!!! — кричав Тимошкін і, підхопивши під пахву автомат, побіг за ним, сповнений твердої рішучості вбити, коли Блищинський не послухає. В душі провалася назбирана за довгі роки ненависть до його підлої вдачі, до того ж, він знав, що сам з хворою рукою не подужає, — якщо, може, треба буде, — нести Ваню. Блищинський боязко трюхав, невідомо чому роззявивши рота й поглядаючи то в бік хутора, то скоса — на хлопця. Тимошкін не дивився вперед — знав, що їх там чекає, і під дулом свого автомата гнав туди писаря.

Так вони добралися до молодих деревець, Тимошкін дуже боявся, щоб вороги не прибігли до Вані раніше, ніж вони. Але постріли з хутора стихли, здається, звідти так ніхто й не показувався в полі. Ваня ворухився, але не підводився більше — мабуть, помаленьку повз у ривчак.

Межа була вузенька, з посохлим чорнобилем у снігу й тонкими деревцями. Блищинський побіг повільніше й нарешті пішов ступою. Тимошкін суворо крикнув на нього — Гришка послухав і знову неохоче потрюхав бігцем. Він важко дихав від втоми, сумка незручно теліпалася збоку, й писар раз у раз одкидав її назад. Здається, він уже перемиг свій страх і став, як і раніше, понурий і сердитий.

Ваня повз. Уже стало видно, як він волік по снігу

своє тіло, залишаючи позаду широку борозну-слід. Тимошкін знову крикнув на Блищинського, який норотив відстати, і сам біг, як тільки міг, втрачаючи рештки своїх сил.

Вони підбігали до Вані. Вже зовсім близько був неглибокий засніжений рівчак, коли з хутора знову різнула повітря черга. Тоненька, мов пташина лапка, гілочка, одсічена кулею, впала з дерева додолу, вітер одразу підхопив її й швидко погнав полем. Гришка відразу перестрибнув межу і плюхнувся по той бік, Тимошкін, не бажаючи залишати його, теж ліг на цьому боці. В повітрі коротко й люто жвікали кулі, шматок мерзлої кори од дерева відскочив у сніг перед обличчям хлопця й стовбур тополі заблищав білою плямкою.

— Поповзом! — крикнув Тимошкін Блищинському, шапка якого стирчала по той бік межі. — Поповзом, чуєш?

Черга знову стьобнула по гіллі деревець, знову декілька стятих гілок підхопив на лету вітер. Незграбно вправляючись однією рукою, хлопець поповз боком, тягнучи за собою автомат. Блищинський поворухнувся й притих. У Тимошкіна вже одійшла трохи та шаленість, з якою він накинувся на земляка, і тепер, дуже боячися за Ваню, він починав тривожитися, щоб не трапилося чого і з Блищинським.

— Ну що? Давай скоріше!

Гришка підняв над межею голову й крізь вітер розпачливо, з гіркотою загомонів:

— Слухай, Володю! Що ти робиш? Що ти робиш? Вони ж зараз переб'ють нас. Куди ти сунешся? Може, він убитий уже, чого ми ліземо? Хто він тобі: брат чи рідня яка, чого ти на рожен лізеш? Давай вернемось, поки живі. Чуєш? Давай назад. Ми ж свої люди. Земляки. А він... Давай вернемось.

Тимошкін не чекав цього, думав, що він відчув там, біля ожереду, огидність своєї поведінки й коли побіг, то зрозумів його лютість. Але, виходить, ні. І тепер, умовляючи Тимошкіна вернутися, сам повертав назад, помалу одповзав, ховаючись від куль за межею. Знову в Тимошкіна закипіла злість до цієї людини — він зрозумів, що писаря треба гнати вперед під дулом.

Підхопивши автомат, він перескочив через межу й витягся на снігу поруч з Гришкою. Той настороженими,

повними страху та благання очима зблизька подивився на хлопця, але, мабуть, не побачив того, чого хотів.

— Вперед!! — скреготнувши зубами, звелів Тимошкін і однією рукою, мов пістолет, наставив на нього автомат.— Наперед!!! — од злості його голос зірвався на крик.

Гришка поволі одвів од земляка понурий погляд, щось пробурчав і, невміло вихляючи задом, поповз уздовж межі. Тимошкін задихався від снігової куряви, знятої його тілом, і повз слідом за ним. Хлопцеві було страшенно важко й незручно, хотілося схопитися й бігти, але він боявся ризикувати, тим більше, що під кулями гнати попереду Блищинського, мабуть, не вдалося б. І він п'явся з усієї сили, намагаючись не відстати від сержанта, і, коли той спинявся, штурхав його у вичовгані підошви дулом автомата. Земляк, не оглядаючись, неохоче повз.

Нарешті вони добулися до рівчака. Поки повзли вздовж межі, Тимошкін не міг бачити Івана. Тепер він глянув на товариша — той також доповз уже до рівчака і прищулювся на протилежному боці. Поруч, спрямований у бік ворога, лежав автомат.

Блищинський ще повз, геть увесь викачавшись у снігу, а Тимошкін уже не міг витримати — підхопився й сягнув у рівчак. Німці, мабуть, не бачили їх і перестали стріляти. Сніг у рівчаку був глибокий, і ноги до самих колін загрузли в наметі. Розгрібаючи почервонілою рукою сніг, хлопець ще здалека побачив нахмурене Іванове обличчя, з виразом болю, заклопотаності, а ще — тихої, німої вдячності. Спираючись на автомат, Тимошкін видряпався на схил, і з самої його душі, мов стогін, вирвався докір і запитання:

— Ну чого ти йшов, Ваню?

Щербак хотів поворухнутися, але тільки стиснув зуби й, пересилюючи біль, якнайспокійніше, сказав:

— Гарзд, нічого. Перев'яжи як-небудь... — і він рукою доторкнувся до свого стегна. На його ватяних штанях коло кишені темніла мокра пляма, а з невеликої дірки стирчав жмуток закривавленої вати.

Тимошкін кинув автомат і став на коліна біля нього. Пораючись коло товариша, він, мабуть, дуже виткнувся з рівчака, і з хутора знову затріщала черга. Кілька куль, поціливши в голий, видутий вітром горбик, землею й сні-

гом порснули їм в обличчя. Тимошкін витер рукавом чоло й, пригнувшись, неслухняною задубілою рукою почав розстібати на Іванові одяг. Він дуже хапався, і його серце від втоми й страждання шалено калатало в грудях.

— Блищинський, скоріше! — крикнув Тимошкін цареві, який незграбно і, мабуть, навмисне не поспішаючи, вибирався з кучугури. Нарешті він боязко підповз до них.

— Рви сорочку! — загадав Тимошкін.

Гришка здивовано закліпав своїми гострими очицями, не розуміючи, чого від нього вимагають, і Тимошкін, вилаявшись, розтлумачив йому із злістю. Сержант поклав автомат, тремтячими руками витяг з-під своєї шинелі край сорочки, одірвав від неї поділок, і вони, схилившись над Ванею, заходилися зав'язувати його закритавлене стегно. Крові було багато, вона сочилася й сочилася з рани, геть заливши одяг.

Вони перев'язали ногу, хоч і не зовсім вдало, бо поспішали, а їхні скоцюрблені від холоду руки не слухалися. Ваня, видно, дуже мучився, але стримувався, стиснувши зуби, і в глибині його завжди серйозних очей світилися біль і тривога. На чорнуватому від шетини обличчі Блищинського блукав страх, а губи гидливо кривилися, коли він бачив кров.

Треба було рятуватися, і поки що цей порятунок Тимошкін бачив біля ожереду. Вони підхопили Ваню під пахви й за ногу й обережно посунулися в ривчак. Ваня застогнав, обличчя його зблідло, але він мовчав.

Ступаючи в глибокі, раніше протоптані сліди, вони перетягли його на той бік, — далі треба було повзти.

Розділ восьмий

Це був страшенно важкий шлях, він одібрав усі невеличкі їхні сили. Невідомо, скільки годин вони повзли, але коли добралися до ожереду, зимове сонце вже сідало за небосхил. У височині крізь розідрану смугу неба блищала підтала крижинка місяця, а вони, геть викачані в сніг, мокрі від поту, лежали біля ожереду й сиплювато, знесилено дихали. Щербак дуже мучився. Обличчя його одразу схудло, посіріло, очі позападали, хлопець прикрив їх посинілими повіками й тихо стогнав. Тимошкін простягнувся поруч з товаришем, не подужавши навіть

заповзти під застрішок, і не міг угамувати серце, яке тривожно калатало в грудях. Натруджена його поранена рука з розтріпанним бинтом сіпала, ніби наривала. Перетомлений, примовклий Блищинський сидів під ожередом і отупіло дивився на хутір. Вони вже не знали, що їм тут робити й як вибиратися далі — іти в них не було сил.

І в такий ось час, коли від втоми мутніло в очах і все на світі було непотрібне й байдуже, почувся сполоханий голос Блищинського:

— Німці!!!

Це було найгірше — їхня погибель, здається, підступила впритул. Але вже стільки було пережито ними за останні дні, стільки вистраждано, що ця страшна новина не страхом, а тільки глибокою тугою озвалася в їхніх душах. Проте Тимошкін підвівся і, переборюючи в собі знемогу, сів на снігу. Від хутора, повз деревця, мабуть, їхніми слідами, один за одним ішли німці.

Блищинський з несподіваною спритністю вхопив автомат і подався за ожеред. На снігу заворушився й простогнав Ваня. Він підвівся на руках, закусив від болю губу і вдивився у вечірній простір.

— Володю,— за ожеред! — болісно морщачись, сказав він, і Тимошкін зрозумів, що їм залишилося одне — битися.

І сила ще знайшлася. Тимошкін устав, однією рукою сьак-так допоміг Вані доповзти до їхнього солом'яного захистку.

Але, кажуть, біда не ходить сама. Не встигли вони заповзти в застрішок, як нова тривога — за майора — охопила Тимошкіна. Прикритий до половини соломою, Андреев лежав, як і раніше, і його обличчя, присипане сніговим борошном, здавалося неживим. Хлопець кинувся до нього, торкнув за плече, струснув — жодним звуком майор не озивався, жодної ознаки життя. Тоді він, вириваючи гудзики, розстебнув його шинелю, припав вухом до широких нерухомих грудей і зрозумів, що життя вже покинуло їх. Він сказав про це Щербакові, але той, вимушений своїм болем, тільки корчився на соломі й мовчав.

Німці тим часом швидко наближалися межею — їх було дванадцять. Один відстав чомусь, нагнувся, попорпався у своєму взутті, потім бігом догнав передніх. За хутором, байдуже до людського горя, заходило червоне,

пригасле сонце. Вітер потроху втихав, і поземка в полі вщухала. Ваня притиснувся до соломи вниз, він ще дужче зблід і, мабуть, щоб не стогнати, міцно стиснув скивиці. У Блищинського нервово цокотіли зуби, весь він якось притих і розгублено нишпорив очима по сніговій рівнині.

Треба було готуватися до бою, і Щербак, обернувшись до хлопців обличчям, перекошеним гримасою болю, роздратовано крикнув:

— Ну, чого стовпилися? Тимошкін — під коня!.. Ти, писарю,— на той бік, за ожеред! Одбиватися будемо!

Блищинський, пригнувшись, мовчки шаснув за ожеред, Тимошкін вийшов з-за ожереду й заходився вмошуватися в снігу біля кінського трупа. Ваня все лежав ницьма на солоні.

— Ех, чорт!.. Оце б закурити! — тихо простогнав він. Завжди в хвилину, коли насувалася небезпека, він хотів курити. Звичайно в такий час Тимошкін скручував цигарку, прикурював і засовував товаришеві в зуби, а він, не одриваючись од прицілу, наводив гармату по піхоті чи танках. Це заспокоювало його й допомагало вправно робити своє діло. А зараз курива в них не було, і Ваня з болем і гіркотою вилаявся.

Вони ждали. Щоб зручніше було цілитись, Тимошкін поклав автомат на худий кінський загривок,— стріляти однією рукою було погано. Шансів вийти живими з цього бою в них було мало, коли б хоч удалося підпустити ворогів ближче. Навряд чи німці атакуватимуть їх, але вогню дадуть, це хлопці знали добре. Ще погано, що так мало було патронів — по одному лише диску на автомат. Однак придумати щось інше було вже пізно. Німці повернули од деревець і, обхоплюючи ожеред підковою, почали розходитись по полю. Вони поки що не стріляли, але, мабуть, відчували, що буде бій, і, насторожено ступаючи по снігу, підходили все ближче.

— Ваню, бери тих, що ліворуч, а я — що праворуч,— сказав Тимошкін товаришеві.

Щербак кивнув головою. Говорити йому було важко, і вигляд у нього був дуже знеможений. У Тимошкіна боляче занило всередині, не так за цей бій, як за Ваню, — передчував він, що багато мук чекає хлопця з тією його раною.

Тим часом поволі темніло. Над хутором розпливлася

в небі цитринова жовтизна з багровою смугою коло самої землі. Синюватий серпанок зализував, ховав далечінь, снігову рівнину вкривали сутінки. На снігу, проте, добре було видно кожну постать усіх дванадцяти німців, хоч виразно жодного з них уже не можна було роздивитися. В середині цепу вони розійшлися, а на флангах стиснулися,— певно, флангові побоювалися й не хотіли одриватися від останніх.

І ось, не зупиняючись, хтось із них дав першу автоматну чергу — збоку в наметі щось дзвякнуло. Тимошкін догадався,— то по бочці, й підсунувся ближче до засніженого коня. За десять кроків від нього лежав Ваня, вітер крутив над ним солом'яну потеруху і снігову куряву.

Німці відкрили вогонь з усієї зброї. Черги гулко розбивали вечірню тишу, кулі, немов палицями, лупцювали по цьому краю ожереду. Солом'яна потеруха і полова летіли за вітром, густо запорошуючи білий свіженький сніг. Тимошкін притиснувся головою до конячого черева й напружено чекав, коли ж, нарешті, хоч трохи спаде той їхній перший вогневий натиск.

І він нарешті якось раптово спинився зовсім. Хлопець вхопився за автомат — німці були зовсім близько, довгим вигнутим ланцюгом вони охоплювали ожеред. Одні бігли, інші квапливо поспішали — у попідтиканих під ремінь шинелях, у касках чи в зимових з козирками шапках. Тимошкін глянув на Ваню — здається, той був живий, терпляче лежав під ожередом і чекав.

— Рус, здавайсь!

— Єван!.. Капут!

— Рус капут, здавайсь!

Хто його знає чому — не той їхній шалений вогонь, а ці нахабні поклики гарячими обценьками рвонули Тимошкінову душу. Йому здалося, що справді іншого їм виходу нема, що врятуватися вже не зможуть і залишається тільки одне — померти або здатися в полон. Але ж полон! Скільки вони вже надивилися й начулися про нього,— полон був для них гірший за найстрашнішу смерть.

І тоді, щоб заглушити в собі відчай і ті ворожі крики, Тимошкін, не дуже старанно прицілюючись, кресонував по цепу чергою. Потім, уперши магазин у конячу замерзлу лопатку, випустив підряд кілька коротких і час-

тих черг. Німці стрепенулися, деякі кинулись уперед, деякі попадали в сніг, і знову люто загрюкотіли їхні автомати.

Ні, взяти хлопців тут було не так легко. Все ж таки невеличкі снігові кучугури біля ожереду захищали їх від прицільного вогню. А ворогів було видно, як на долоні, жоден із них не міг ніде сховатися. Коли б у цієї трійки було більше патронів, то, напевно, вони б ще одбилися.

Але патронів було дуже мало для такого бою, і через деякий час Тимошкін аж переполошився, подумавши, що магазин, мабуть, уже спорожнів. Щербак теж перестав стріляти. Навкруги стало трохи тихіше, тільки з боку ворога якийсь автомат сипав усюди кулями — в сніг, у ожеред, десь у повітря над ними. Засмерділо димом — це в ожереді, саме в тому підстрішку, де вони недавно ховалися, щось курилось, і вітер крутив, стелив по землі гіркий смердючий дим.

— Володько! — гукнув з диму Щербак. — Де писар?

Тимошкін трохи підвів голову й прислухався, але за ожередом нічого не було чути — ніякого руху, ні пострілів — мабуть, там щось трапилось. Правда, хлопець і зараз не дуже шкодував за Гришкою, але ж у такий час потрібний був і Блищинський. Щербак, певно, вже перезлився й тепер турбувався й про цього оборонця.

— Повзи туди: може, поранили, — все морщачись від болю, сказав він.

Ожеред густо димився, але вогню не видно було. Німці лежали в полі, дехто з їхнього цепу, видно, був поранений і поповз до деревець. Раз у раз потріскували автомати. Підхопивши біля коня свою зброю, Тимошкін поповзом попід ожередом подався на той бік, до Блищинського.

Він заповз за ожеред, тут здалося хлопцеві трохи затишніше, і можна було підвестися. В ту мить щось несподівано рвонуло на голові його шапку, вона шарпнулася й насунулась на саме вухо. Тимошкін оглянувся, зірвав її з голови — в шапці з двох свіжих дірок стирчала вата. Він знову насунув її й подався далі.

Але де ж це Блищинський? Тимошкін доповз попід ожередом до його довгого боку, куди півгодини тому кинувся Гришка, і ніде не побачив того. Спершу щось похлоливо-самотне ворухнулося в душі; оглядаючись

навкруги, він не знав, що й подумати. Але ось зовсім близько біля ожереду він побачив сліди. Широкі ступні німецьких обшитих валянок кривулясто бігли по снігу в тил і зникали в недалеких куцах виноградику.

Так ось воно що!

В одну мить хлопець усе зрозумів і аж застогнав од безсилої злості й болю. Чому він не приповз на якусь хвилину раніше? Коли б хоч здалеку він побачив, як утік той гад, то, незважаючи на Івана й на німецький вогонь, кинувся б по тих ненависних слідах і догнав би його. Але він спізнився, і земляка вже ніде не видно було.

За кілька коротких хвилин, поки хлопець лежав під кулями за тим ожередом, цілий рій стривожених думок пронісся в його голові.

Підла, огидна людина! Чому він не дав тоді Іванові застрелити його? Чому він увесь час тільки одвертався від усього нелюдського в ньому, не хотів з ним зачіпатися й усе думав, що люди самі побачать і покарають його? Біль образи стискав хлопцеві серце від усвідомлення того, що Блищинський через його безпечність ошукав їх, поранив, і тим підставив обох під смерть. Звичайно, за їхніми спинами він тепер врятується, виживе, дочекається світлого дня і кліщем зуміє вп'ястися в нове повоєнне життя — вп'ястися в найсолодше і м'яке місце. На його грудях висітимуть бойові медалі, в кишнях лежатимуть папірці, що дадуть йому потрібні права в житті, і він проповідуватиме те, в що сам не вірить, робитиме кар'єру.

Розпластавшись на снігу, Тимошкін, мабуть, більше, ніж порятунку, прагнув помсти Блищинському. Правда, він не знав тоді, що б вчинив з земляком — може б, застрелив, а може, побив би його мало не до смерті, бо, — розумів він, — скаржитися по закону на цього нікчому не було за що. Хіба він виконував з ними бойове завдання чи зрадив Батьківщину? Вони навіть не мали певного доказу того, що він на полі бою покинув живого майора. Він виніс до своїх його сумку з секретними паперами, придумав собі якесь геройство та ще наговорить на хлопців за ту гармату. Але все в Тимошкіну протестувало проти Блищинського, і він тут запрягся: що, як тільки виживе, що б там не стало, знайде писаря й помститься йому.

Ожеред загорівся десь, і вітер несамовито роздмухував у його череві величезне пожарище. Дим сліпив очі й

до кашлю дер горло. Спантеличений новою бідом, не намагаючись уже ховатися, Тимошкін повернувся до Івана.

— Ну що?

Поранений обернув до нього спохмурніле, схудле обличчя з очима, сповненими турбот, власного болю й прихованої тривоги.

— Втік! — не став хлопець таїтися від товариша. — Втік через виноградник.

Ваня не здивувався й не сполохався, а якось дуже міцно, до білих плям на щоках, стиснув щелепи й затято подивився в простір.

— Падлюка!.. Тепер нам каюк.

Тимошкін зіщулився за сніговим наметом недалеко від товариша й пустив у поле кілька черг. Німці по одному перебігали, наближаючись до ожереду, їхні постріли раз у раз потріскували в морозному повітрі і рвали соломку.

«Тепер кінець — це напевне, — думав хлопець. — Бо куди ж вони подінуться без патронів, знесилені й поранені, оточені, одрізані од своїх? Можливо, їх сплять, коли не повбивають раніше, ніж розгориться оцей ожеред, або для допиту візьмуть у полон і там закатують, уб'ють, знищать. Як же дорого обійшлася вона, та його колишня терплячість, нерішучість, те його ліниве небажання заїдатися з своєю людиною-земляком. Тепер — покарання, розплата за все...»

Але вони були молоді й дуже хотіли жити. Жити, щоб дочекатися миру, свого скромного людського щастя в житті. І ще Тимошкін страшенно не хотів гинути тому, що випустив у те заповітно-незнане майбутнє життя влазливо-гнучку зміюку — Блищинського. І, певно, тому, що вирувала в ньому ця нескорена жадоба життя, хлопець — голодний, знеможений і поранений, той, що півгодини тому не міг поворухнутися на снігу, — схопився на ноги й наказав Щербакові:

— Берися за шия!

— Що ти надумав?

Товариш не зрозумів, здивувався, непорозуміло глянув на нього, а потім з раптовою надією поклав на його плечі свої руки. Тимошкін присів, підставив Щербакові спину і його великі пальці чітко спделися на хлопцевих грудях. Тимошкін нап'явся, напружився й, зібравши всі свої сили, нелюдським зусиллям підняв товариша й ступив у сніг — під автоматний вогонь і дим від ожереду.

Розділ дев'ятий

«Ще п'ять кроків... Ще три... Ще трошки... Ще один...» — цей рахунок, мов якийсь метроном, стукотів у його голові. Потім лічба кроків плуталася, ноги підломлювалися, і хлопець падав обличчям у сніг. Під його підборіддям розчіплялися Іванові руки, він скочувався з плечей, і Тимошкін кілька хвилин знесилено хапав ротом повітря.

Крижем лежав він, припавши щокою до снігового намету, і безсило слухав, як Іван, піднявши пістолет, клацав курком. Отже, німці гналися за ними, і, щоб хоч трохи затримати їх, Іван під час коротких зупинок старанно прицілювався й стріляв.

Але вони все ж таки догнали. Тимошкінові зупинки ставали тривалішими, все менше залишалося сил і надії на порятунок. Щойно Іван заклав у пістолет новий магазин, хлопець рахував його постріли — це десятий, отже, в них зосталося шість патронів.

Шість патронів — шість можливих спроб відстояти життя.

Добре ще, що над ними опускалася ніч. В густій синяві неба роями мерехтіли зорі, оповивався сутінками сніговий зимовий простір. Він був дуже великий, але зовсім пустельний і тісний, щоб сховати двох чоловіків. Куди бігти й де шукати порятунку — вони не знали й пленталися виноградником у той бік, куди гнали їх німці.

А десь не дуже далеко гуркотів бій і чути було вибухи. Лежачи в снігу, Тимошкін виразно чув знайоме парне «трах-бах» — то стріляли танки. Відчуття близькості своїх надало ще трохи сили. Зіпершись на лікті, він знову підставив Іванові спину, і той зчепив на його шиї свої закоцюблі руки. Хитаючись, хлопець підняв страшенно важке тіло товариша, і тієї ж миті спохмурнілу нічну далеч, мов низька блискавка, кресонув трасер. Він був короткий і швидкий — мигнув і пропав. Ледве тримаючись на ногах, Тимошкін стояв, втупивши очі в ніч, і тоді знову побачив коротенький переривчастий блиск. Це було десь далеко, збоку від могили, біля самого нічного виднокруга. Якась несподівана надія спалахнула в ньому, здається, знову поверталися втрачені сили, і він, пригнувшись ледве не до самої землі, широкою сту-

пою пішов поміж кущами. Ваня весь час мовчав за спиною, ноги його, здається, волоклися по снігу, а він, зціпивши зуби, душив у собі стогін і тримався.

Цього разу Тимошкін пройшов не менше тринадцяти кроків. Тринадцять широких натхненних кроків — назустріч порятунку, до недалеких своїх. Потім знову впав коліньми в сніг, задихаючись, підвів голову й задивився в ніч.

Там, у далечині, з'явився вогник. Ще разів два мигнули трасери, долинуло глухе далеке «трах-бах», а потім уже тріпотів, горів і моргав на вітрі лише один яскравий червоний вогник.

Ваня також підвівся на лікті, придивився й сказав те, від чого в Тимошкіна боляче занило щось усередині.

— Наша тридцятьчетвірка...

Так, то горіла тридцятьчетвірка. Хлопці вже надивилися, як горять усякі танки, і здалека, не так по силуетах, як по вогню, могли розпізнати їх. Не знати чому, але тридцятьчетвірки завжди спалахували, мов смолоскипи, й горіли яскравим, поривчастим полум'ям. Віддавшишть щемливому смуткові, хлопці якийсь час дивилися на цей далекий вогник — свіжу могилу невідомих, але до болю рідних своїх.

— Рус, здавайсь! — знову закричали їхні догонці, і з темряви знову загуркотіла-зацокотіла черга. Кулі то сям, то там скубнули кущі, одна вискливо зрикошетила в ніч. Німці, здається, підійшли вже зовсім близько і давно б розстріляли обох, якби не було винограднику.

Ваня відкинув назад руку й вистрілив. У відповідь прогуркотіло кілька черг, і вони побачили вогники з автоматів. Це було не далі, як за двісті метрів.

Але сили в хлопця вичерпалися. Підняти Щербака, щоб утікати, Тимошкін уже не міг, а іншого рятунку в них не було. Ваня зрозумів те, вони розповзлися вбоки, щоб не лежати разом, притаїлися під кущами виноградної лози й притихли.

Здається, наближався кінець.

Не бачачи їх, вороги обстріляли навздогад кілька місцин і змовкли, певно, чекаючи, поки вони знову покажуться або обізвуться. Тимошкін крижем лежав за густим-прегустим кущем і тільки чекав Іванових пострілів.

Він боявся збитися з ліку, бо останні два патрони потрібні були їм самим.

І в той час обізвався Щербак.

— Тимошкін, — тихо покликав він. — Повзи!

У хлопця від тих слів у передчутті чоґось поганого стрепенулося серце, але він мовчав, придивляючись до розплатаної на снігу постаті.

— Повзи! Я затримаю.

Тихо, сам собі, Тимошкін усміхнувся. Чудна людина! Скільки вони були разом, але він, мабуть, так і не розпізнав свого товариша. Хлопець знав, що Ваня сумлінний і сміливий, і не здивувався його намірові своєю загибеллю врятувати Тимошкіна. Але хіба він міг погодитись на те?!

— Ні, Іванку. Не можу.

Ваня стих, помовчавши трохи, а потім, ніби раптом згадавши щось, вилаявся.

— Іди, поки не пізно! Ну! Повзи! Чуєш? Потім я...

Він хотів ошукати товариша, мабуть, перший раз у житті, — ошукати для його ж порятунку, ціною свого життя, бо куди він міг відповзти з такою раною?!

— Годі. Не кажи дурниць, — розсердився Тимошкін.

Може, хто з них ворухнувся, а може, німці почули голос, тільки зовсім зблизька знову вдарила черга. В засніжених куцах щось шаснуло, хлопець уткнувся обличчям у сніг, а Ваня коротко, але дуже тривожно ойкнув. Зрадлива вогняна пляма блиснула в очах Тимошкіна, і він схопився з землі.

— Ваню!!!

— Іди, — кволо сказав Щербак. — Повзи... Я все...

— Не піду! — вирвалося в Тимошкіна, і його охопив жах від думки, що з Іваном сталося лихо. Поповзом по снігу він кинувся до нього, але не доповз, може, двох кроків, як Іван стрепенувся, підніс до голови пістолет і вистрілив.

Хлопець ледве не закричав від розпачу й, схопившись на ноги і вже не ховаючись, кинувся до товариша. Ваня лежав обм'яклий, і сніг біля його голови, дрібно обприсканий кров'ю, здавався неприродно р'ябим.

Відразу ж у винограднику затріщали автомати, кулі почали довбати сніг, але Тимошкіну вже було не страшно. Він перевернув товариша на спину, потім одноруч

обхопив його велику лобасту голову й одубілою своєю долонею спробував затиснути скроню, з якої поміж пальцями текла липка, тепла кров. Не одразу збагнув він, що його останній в цій біді товариш, його найкращий фронтний товариш був уже мертвий...

Коли зовсім близько в винограднику з'явилось кілька темних зігнутих постатей, він вирвав з похолоділої руки Щербака його пістолет і вистрілив — раз, другий, третій. Здається, його постріли влучили ворогів — хтось заойкав там, — німці нещадно густо посипали виноградник з автоматів. Тимошкін хвильку тулився коло неживого товариша, а потім, до краю усвідомивши все, кинувся геть.

Він мусив рятуватися. На руках і колінах він рачкував по снігу поміж виноградними кущами, повз, потім схопився, побіг. Позаду знову потрясали ніч постріли. Кулі чи, може, гілочки стьобали по полах його шинелі — хлопець упав, на мить притаївся, потім знову схопився, біг і біг...

Через деякий час німці, здається, відстали, не стріляли і не доганяли його — може, вони знайшли неживого Ваню й спинилися. Тоді він пішов повільніше, зачепившись за щось, упав і довго змертво лежав на морозно-пекучім снігу.

Потім, зрозумівши, що прийшов порятунок, сів і вперше оглянувся навкруги. Скрізь було тихо. Над широким простором дримала зимова ніч і мерехтіли в височині зелені, білі, сині зорі. Одна з них, немов упавши з неба, червоним вогником яскраво блищала на обрії, і він догадався, що то догоряє той танк. Хлопець зрадів його закличному рідному блиску і підвівся.

А потому він помалу йшов — сам на всій цій огорнутій мороком рівнині — і плакав. Давно вже, мабуть, з дитинства, так не душили його пекучі сльози — від його невтішної втрати, від самотності, від гіркого болю воєнних невдач, від огидної зради Блищинського. Тільки б дійти до своїх! З упертою рішучістю бажав Тимошкін кари йому — і заради помсти, і в ім'я справедливості. Гнів стискував горло, коли поставали перед очима Скварішов, Кеклідзе, Щербак і багато інших славних хлопців, що, засипані снігом, навіки zostалися на широких розлогах угорських рівнин.

Крізь сльози він нічого не бачив навколо, крім далекого вогника, який кволо миготів на чийсь передчасній залізній могилі. Він вів хлопця в темряві ночі — від загибелі до життя, до своїх.

1960—1961 рр.

ВАСИЛЬ БИКОВ

(Біографічна довідка)

Василь Володимирович Биков — один з талановитих представників молодшого покоління білоруських прозаїків — народився 19 червня 1924 року в с. Череповщина, Ушацького району, Полоцької області. По закінченні восьми класів Кублицької середньої школи вступив на скульптурне відділення Вітебського художнього училища. Закінчити його не пощастило — почалася Велика Вітчизняна війна, і сімнадцятилітній юнак іде на будівництво оборонних споруджень. 1943 року Василь Биков закінчує Саратовське артилерійське училище і йде на фронт, командує взводом полкової артилерії.

Після демобілізації в травні 1947 року В. Биков майже два роки працює в редакції обласної газети «Гродненська правда». Потім знову служба в Радянській Армії.

В 1955 році В. Биков демобілізується й віддається літературі.

Перші оповідання письменника — «Тупе перо» і «Втрата» — були опубліковані 1956 року в газеті «Літаратура і мастацтва».

1958 року газета «Чырвоная змена» опублікувала першу його повість «Останній боець».

Потім з'являються ще три повісті: «Журавлиний крик» (1960), «Зрада» (пізніша назва — «Фронтowa сторінка») (1961), «Третья ракета» (1962).

Твори В. Бикова, перекладені російською мовою, друкувалися в журналах «Советский воин», «Дружба народов», «Юность», а також виходили окремими книгами («Журавлиний крик», «Третья ракета»).

З М І С Т

	Стор.
Третя ракета	3
Фронтowa сторінка	135
Василь Биков (<i>Біографічна довідка</i>)	210

Василий Владимирович Быков

ТРЕТЬЯ РАКЕТА

Повести

(На украинском языке)

Редактор *О. І. Василенко*

Художник *А. М. Десятин*

Художній редактор *М. П. Вуек*

Технічний редактор *А. П. Коробейников*

Коректор *О. Т. Супруненко*

*

Здано на виробництво 15/І 1964 р.

Підписано до друку 25/ІІ 1964 р. Формат паперу 84×108^{1/32}.

Фізичн. друк. арк. 6,625. Умовн. друк. арк. 10,865.

Обліково-видавн. арк. 12,394. Ціна 52 коп. Зам. № 63. Тираж 35.000.

*

Держлітвидав України,
Київ, Володимирська, 42.

*

Книжково-журнальна фабрика
Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по пресі.
Київ, вул. Воровського, 24.

52 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ